

БІБЛІОТЕКА МОНАСТІРЯ
ОС. ВАСИЛІЯ В ЖОВКВІ

357

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
ТОМ XXII.

РОЗВІДКИ

ПРО

СЕЛЯНСТВО НА УКРАЇНІ-РУСИ

В XV—XVIII В.

ЧАСТИНА ДРУГА.

У ЛЬВОВІ, 1902.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

0.35 нрл

III
И 83681
2-2чр

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И0512254

В сїм томі подано дві розвідки про правне становище селян під правом русько-литовським Михайла Владімірського-Буданова, професора історії права в Києві, й розвідку покійного київського історика Олександра Лазаревського про правне й економічне становище селян в лівобічній Україні XVII—XVIII в. (т. зв. Гетьманщині). Сі статі доповняють розвідки подані в томах VII і XXI, що ілюструють становище селян головно під правом польським. Разом взяті дають вони історію нашого селянства від XIV до кінця XVIII в., хоч не однаково повно відповідають на різні питання сеї історії, мають значні прогалини, не всюди з однакового становища розв'язують поставлені проблеми і в повній мірі все таки не можуть заступити одностайного курсу історії селянства, якого бракує в нашій літературі.

Перша розвідка проф. В.-Буданова вийшла в 1892 р., в виданню: Київській збірникъ въ помощь пострадавшимъ отъ неурожая, під назвою: Формы крестьянскаго землевладѣнія въ Литовско-русскомъ государствѣ XVI в., друга в р. 1893 в VII томі Чтеній київського історичного товариства під назвою: Крестьянское землевладѣніе въ Западной Россіи до пол. XVI в. Вони дають короткий і талановитий начерк правного становища селянства та інших зближених до них суспільних верств, черпаючи матеріал переважно з українсько-білоруського пограниччя (Пинщина, Городенщина, Берестейщина), і то з фактів про королівщини головно (про селян панських дуже мало). Виводи автора часом ідуть за далеко, і з сього боку до них були зроблені деякі поправки іншими дослідниками (див. наші замітки про се в Науковій хроніці Записок Н. тов. ім. Шевченка в т. IX). Хто хотів би ближше в сю справу увійти та доповнити й в деякіх поправити виводи автора, може звернути ся до

отсіх праць: А. Ефименко Дворищное землевладѣніе въ Южной Руси (Русская Мысль, 1892, IV—V), М. Довнаръ-Запольскій Западно-русская сельская община въ XVI вѣкѣ (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, VII) — про форми землеволодіння; про правне й економічне становище селян на литовскім праві: М. Любавскій Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута, Москва, 1893, і численні (але дуже слабі що до свого метода) статі Ф. Леонтовича, з них важнійші: Панскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ (Варшавскія Университ. Извѣстія 1895, VI) і Крестьянскій дворъ въ Литовско-русскомъ государствѣ (Журналъ Минист. Нар. Просв. 1896, II—IV, X, XII, 1897, IV—V).

Далеко не так не багато зроблено по історії селянства в лівобічній Україні. Хоч написана тому близько сорок літ, подана тут праця Лазаревського все ще зістаєть ся найбільшим образом селянського життя з часів Гетьманщини. Друкована вона була в I т. Записок Черниговскаго губернскаго статистическаго комитета, 1866, п. т.: Малороссійскіе посполитые крестьяне (1648—1783 г.), историко-юридическій очеркъ по архивнымъ источникамъ, і давно вже стала бібліографічною рідкістю. Доповненням до неї може служити предовсім його ж капітальна праця Описаніе старой Малороссіи (три томи, що обіймають північну частину Гетьманщини — полки Стародубський, Ніжинський і Прилуцький, pp. 1888—1902), але се тільки на пів оброблений матеріял, зібраний при поодиноких селах. Розвідки можна вказати такі — до землеволодіння: Д. Багалъй Займанщина въ Лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII ст. (К. Старина, 1883, XII), й Лучицкій Слѣды общиннаго землевладѣнія въ лѣвобережной Украинѣ въ XVIII в. (Отечественныя Записки 1882, XI), йогож: Сябры и сябринное землевладѣніе въ Малороссіи, Спб. 1889 (з часоп. Сѣверный Вѣстникъ) (виводи сього автора одначе часто треба приймати *cum grano salis*) та цитована вище статя Ефименка про дворищне землеволодінне. До правної й економічної історії: А. Ефименко Малороссійское дворянство и его судьба (Вѣстникъ Европы 1891, IX) В. Мякотинъ Прикрѣпленіе крестьянства лѣвобережной Малороссіи въ XVIII ст.

(Русское Богатство 1894, II—IV), И. Миклашевский Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства — Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в., Москва, 1894 (для української території, що стояла під безпосередньою управою московскаго правительства).

Розвідки В.-Буданова друкують ся в перекладі Д. Пилинського, до друку зредатовані С. Томашівським, під котрого доглядом друкований цілий сей том, розвідки Лазаревського — в перекладі М. Павлика. Розвідки друкують ся вповні, без змін супроти оригіналу. Показчик зладила О. Т.

В дальшій томі Р. І. Бібліотеки має появити ся переклад праці В.-Буданова Нѣмецкое право въ Литвѣ и Польшѣ — підставової праці до історії мість.

У Львові, грудень 1902.

М. Грушевський.

Похибки друку.

Стор.	стр.		замісць	має бути
6	12	з гори	див.	двор.
7	4	з долу	доводї	доволї
14	10	„	Малюновичах	Мамоновичах
16	7	„	Вільну	Вільно
23	19	з гори	Басиль	Басиль
24	6	„	волосна	волочна
39	11	з долу	Білобережжі	Білоберожжі
49	4	„	челї	селї
54	1	з гори	Лавгиця	Лагвиця
70	7	з долу	Требський	Требський
122	19	„	sadeh	sadek
123	9	з гори	Барського	Барської
130	19	з долу	сла Кеоровинець	села Коровинець
137	17	„	листомъ	листомъ
—	15	„	селе	село
142	19	з гори	Хмельницького	Хмельницького
158	18	з долу	Шановалівці	Шаповалівці
175	16	„	Сокропадського	Скоропадського
178	13	„	Горненко	Горленко

ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО ВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЕЮ

в Литовсько-руській державі XVI. в.

НАПИСАВ

М. Владімірський-Буданов.

За остатній час студію над історією селянського питання в Росії поставлено на більш правильний шлях. Перш за все звернено було увагу дослідувачів на питання про особисті права селян; займалися переважно тим, хто закріпостив селян, коли заневолено їх, і спускалися, що с'їм самим доля хліборобського — селянського населення рішає ся до краю. Не сперечаюся, що обмеження одного з особистих прав селян могло за собою потягти і потягло позбавлення їх і інших прав. Але особисті права стоять у найтіснішому звязку з маєтковими; позбавлення маєткових прав може витворити кріпацтво без загальних законів про закріпощення. Та й там, де такі закони видавано, то й їх спонукали маєткові чи економічні обставини. Поле для кріпацтва витворювалося віками, з часів вельми ранніх, поки на послідок вироблені кріпацькі відносини не затвердив закон у їх виді. Так ішла справа в північній Русі. В західній же Русі, себто в литовсько-руській державі, ніколи й не видавано загального закону про закріпощення, а тим часом і тут з кінця XVI. в. витворилося й змоглося кріпацтво в одній з найпаче понурих форм його¹⁾ Такий кінець справи, що на перший погляд здається загадочним, цілком вияснюється заходами направленими проти маєткових прав селян в XVI. в. Сі заходи подвійного характеру: одні з них доторкнулися форм селянської земельної посілости, другі звернені на позбавлення селян права до їх власної землі, а потім й на інші маєткові права. Перші приготували прихід других; дрібний селянський наділ землі, що був у приватнім володінню поодиноких людей, зівстався

¹⁾ З цього погляду історія селянського питання в західній Росії набуває великої ваги; але се питання ледви зачіплено в працях Т. І. Леонтовича та І. П. Новицького

без захисту перед наступаючою силою панського права; пануючі раніше різні форми спільної посілости гуртка людей стояли далеко твердше й були спосібніші стати напроти обезземління селян.

Перед XVI. в. (взагалі кажучи) до селян Литовської Руси належало повне право вічного та спадкоємного посідання їх земель (на яке тоді зміняло ся право власности) нарівні з землянами та боярами: але селяне володіли землею здебільшого не на підставі особистого права і на підставі спільного посідання дворц (родових спілок), сільської й волосної громади та їх поділів.

Ми постараємо ся поки що вияснити тільки тут вичислені форми земельної посілости, які панували до затвердження кріпацтва.

Дворища. Давні форми селянської земельної посілости зруйновано або що найменше в загальній мірі змінено волочною системою в половині XVI. в. Одначе в наших руках є доволі дат, щоб відновити попередні форми земельної посілости; свідочтва про них можна відбирати навіть з самих актів волочного розміру, бо подекуди приложене волосної системи виявило ся неможливим з огляду на місцеві обставини, і діло обмежило ся тільки на перемінні селянських наділів та полишеню їх в попередньому стані. Та й там, де заведено нове волосне господарство, роздача волок мимохіть приноровлювала ся до попереднього побутового систему, себ-то волоки роздавано гурткам тих людей, які передше були співпосідачами дворц, пр. у пинськім старостві, Михайло та Мордан Петровичі та Яким Хоцінович дві частини своїх земель обвели й показали по старим межам; сї землі вони й попереду держали спільно (z iednego); так і тепер вони приймили сї землі гуртом (wespólok)¹⁾

У пинському-ж старостві села з цілих трьох війтівств, та дворища по них, лишили ся після давнього та старого звичаю їх, після старини²⁾; й у багатьох иньших місцях того-ж князівства земельну посілість пощадила нова система.

1) Писц. кн. Пинскаго и Клецкаго староств. 1552—1555., зладж. Хвальчеським ст. 65.

2) *ibidem*, стр. 176.

Одною з найбільш розповсюджених родів спільного посідання в литовсько-руській державі було дворище, громадсько-родовий вид, що значно скидаєть ся на хорвацьку „задругу“. Ми знаходимо його по багатьох воеводствах північно-західної частини держави (Білої Русі та Поліся); але він не єсть чужим і для південного заходу, хоча тут переважною формою була дрібніша одиниця (складова частина дворища), — дим.¹⁾

Дворищем (у значінню підметового складу) зветь ся товариство осіб, звязаних головною своєю родовою єдністю, але таке, що допускає й чужинців і має одного голову (який звичайно дає своє імення дворищови) та членів, званих потужниками.

Дворищем у предметовому значінню зветь ся наділ землі під загороду, управу та вгоде, — який становить посілість одного гуртка людей.

Підметовий склад дворищ. По актах не завсіди перечислюють ся на ймення всі особи, що складають дворище; іноді зазначають ся ймення лиш голови дворища з додатком: „со своїми потужниками“; напр. у селі Кривому пінського староства „въ дворищѣ Пригочичахъ Клими Колендовичъ — съ своїми потужниками²⁾“; въ дворищѣ Малышичѣ въ с. Мрозовичахъ Гринъ Малышичъ со своїми потужниками, въ дворищѣ Коптевичѣ — Оныско Коптевичъ со своїми потужниками; въ дворищѣ Купрущовичѣ — Карпъ Зиновичъ со своїми потужниками.³⁾

Таким робом виявляєть ся, що в кожному дворищі безперечно був один голова, що на його ймення й записує ся дворище. Се видно ще й із того, що часто назву дворища brano в прізвища головного посідача (як у згаданих власне випадках дворища Малышичі та Коптевичі). Як що в иньшому більшому ряді випадків назви дворищ не відповідають прізвищам головних державців, то у всякому разі сї назви здебільша родового характеру, себ-то вказують на прізвища колишніх посідачів. Такі в с. Бешлеровичах (пінського староства) дворища: Наровичі, Шаспичі; в с. Лопачині дворища Шмоланиновичі, Шабановичі. Пещаниковичі; в с. Особовичі дворище Кайда-

¹⁾ Див. І. П. Новицького, стр. 122.

²⁾ Писц. кн. Пин. Хвальч. стор. 179.

³⁾ Ibidem, стор. 180—181.

новичі; в с. Плошеві: дворища Дурдовичі, Коревичі; в с. Кудричах: двор. Лемешевичі; в с. Стехові: двор. Кожемячичі, Олемяновичі, Кривчевичі, Демидовичі, Мамоновичі, Шипилевичі; в с. Острові: двор. Лихогощевичі, Сидоровичі; в с. Плошничій: дв. Йововичі, Хомичичі, Трохимовичі, Осиповичі й т. и.

Подібний вид родинного походження визначають і назви: Тимохівщина, Страхівщина, Михеївщина, Денисківщина, Юрківщина, Хоресківщина, Ігнатівщина¹⁾.

Але єсть иньший тип у назвах дворощ, який не має родового значіння й не вказує на родинну приналіжність; напр. дворище Стрільниківське, дворище або земля Куничинська, двор. Бохнівське, див. Нагірне, Батиївщина, Батиївське, Московщина і инчі, які взято чи з ознак географичного положення чи від обовязків, які справляло дворище на державу. Та сей рід назв у порівнаню з першим дуже незначний. З деяких назв сього розділу (напр. Батиївщина) можна виводити, що початок існування деяких дворощ належить відносити до стародавніх часів, як що сих назв не взято від урочищ.

Присутність у кожному дворощі головної особи — керманича та порядчика в дворощі — стверджуєть ся між инчим тією обставиною, що дуже часто при дарованнях вчислені люди по їх іменнях як предмет даровання з додатком, що сї люди йдуть у дарунок з їх землями; сих людей роздають цілими дворощами; напр. р. 1503 пінський князь Федір Іванович Ярославич надає своєму бояринови Федорови Щепі „шесть чоловіковъ: чорыри чоловіки служебные, а два данника... А ещо дали есмо ему двѣ дворища на пашню“²⁾ себто князь подарував 6 залюднених дворощ і два пусті. А тим часом кождей наданий наділ зазначає ся іменням одного чоловіка, що орудував ним; „первый чоловікъ у Олькєсчѣ Позолота, а другій чоловікъ у Мѣрчичахъ — Степанъ Олексєчѣ, а третій чоловікъ въ Иваничахъ — Иванъ Михѣевичѣ“ і т. ин. Тожсамість двороща й чоловіка видко й з такої грамоти пінської княгині Марії Семен. Олельковички, для слуги її Івана Полозовича: „дали ему имѣнейцо Терєбенское.....и въ Бѣлинскими данники, а въ Кожичахъ двѣ дворищи на пашню, а въ Сушницку чоловікъ, а къ тѣму ещо дали есмо ему

¹⁾ Ibidem, стор. 183—201 й ин.

²⁾ Ревізія пуць и переходовъ звѣринныхъ, вид. Вил. Арх. Ком., стор. 102

человѣка Баламутовича въ Терехнижѣ, а другого чело вѣка Дубленскаго съ тымъ дворищомъ, што братаничи его держали, а третьяго чело вѣка Безхлѣбовича¹⁾.

Тільки тією тожсамістю „чоловіків“ (хозяїв, заступників) з самими дворищами можна витолкувати такі вирази по актах: „сидеть чело вѣкъ дворца Колодеженскаго, именемъ Борисикъ, четыре дома съ братією“²⁾.

Голова дворища єсть дійсний властивець — „отчич“ землі свого дворища. Пінський князь Федір Ів. Ярославович дав р. 1509 Полозовичові в с. Сошці Степ. Телешевича з його дѣтьми, а другого чоловіка Василя Стрільниковича „съ его братією, что на его отчинѣ съ нимъ сидятъ.“³⁾

Р. 1495 пінська княгиня Марія Сем. відписала на свого слугу Сенька Головку в с. Задвіначах „четыре чело вѣка: Клишевича, Иваника Никоновича, а третьяго Яремѣя, а четвертаго Семеновича, а пятое дворище на чемъ самъ (Головка) сидить“⁴⁾.

Єдність дворища під властю та йменням одного старшого члена давало привід до непорозумінь: напр. якісь земляне Юшковичі заслужили в селецькім окрузі (пін. княз.) землю Шиянівську, яку й записано за ними на йменя одного селянина — посідача дворища — Остапа Шияновича „як старшого брата“. Згодом Юшковичі дозволили на розділ дворища й на окремих наділах оселили братів Остапових Василя та Шешка. При розміруванні на волоки (р. 1555) сі дві частини дворища повернено на скарб на тій основі, що в даровій грамоті записаний один Остап. На жаління Юшковичів королева Бона повернула їм і другі частини.⁵⁾

Признаючи в кождім дворищі присутність головного чоловіка — загального господаря, ми ще не можемо докладнійше означити його відносини до решти людей, що склали дворище. Може бути, первісно займав дворище один голова простої родини і опісля по розмноженю її та смерти голови дому, члени нового роду не ділили ся і признавали власть старшого.

Скількість осіб, що складають дворище (там, де його стрічаєть ся) звичайно доводі значна; напр. в с. Дубі пін. стар. в дворищі Метечичах жили: Прон Іванович, Остап, Дмитр

¹⁾ ibidem, стор. 104—105; ²⁾ ibidem, стор. 31. ³⁾ ibidem, стор. 107;

⁴⁾ ibidem, стор. 111. ⁵⁾ ibidem, стор. 157—158.

й Іван Дорошовичі, Денис, Іван, Ілько Микитичі, Степан Йовович, Харитон Рачкович, Хведько Никоневич, Левон Рачкович, Іван Медвидевич¹⁾; таким робом у одному дворіщі хазяйнувало 12 душ чоловіків. Але сї особи очевидячки належать до рїжних родин, яких у сьому одному дворіщі показано 8. Числячи на кожную родину ще найменше по 5 душ чоловіків та жінок, маємо, що в одному дворіщі жило до 40 душ. У с. Стольнім у дворіщі Ђлтуховичі жили: Пашина Ђлтухович, Опанасець Микитич, Василець Микитич, Богданець Романович, Іванець, Радивон та Мисько Романовичі, Андрієць, Пронець та Ходорець Дорошевичі, себто 41 душ чоловіків а 6 родин.

У с. Гегровичах (пінського староства) в одно дворіще влодили: Филп Кохневич, Карп Іванович, Сенько Степанович, Хвер Сеневиц, Величко Кохневич, Перхуц Гацевич, Охрім Якимович, Яцко Стецевич, Кирило Гриневиц, Степан Ігнатович, Іван Гриневиц, Гаврило Матвієвиц, Яцко Матвієвиц, Данило та Жданець Гриневиці, Василь та Іван Ігнатовичі, Іван Матвієвиц, Роман Іванович. Се вельчезне дворіще мало 6. волок і 22 морги землі (близько 120 десятин).

У с. Задолжі в дворіщі Олишевичах свдять: Борис, Пронець, Максим та Гринь Мисковичі, Василь та Андрій Івановичі, Яцко Петрович, Малох Юнцович, Андрієць Малохович, себ то 6 родин.

Що в наведених примірах поодинокі частини дворіщної оселі єсть окремими родинами (Мисковичів, Івановичів, Петровичів й т. ип.), то се видко з того, що иноді у складі посідачів дворіща йменують ся жінки; напр. у с. Іванкевичах (пінського староства) землю урочну, (яка межі инчим не зветь дворіщем, але заступає його) посідають: Іван Доманович, Левко, Іван Сенькович, Іван Анчухович, Ганна Василевська, Ганна Богданова — вдови²⁾. Поміж співпосідачами могли з'являти ся вдови як хозяйки окремих осиротілих сїмів. Значінне окремих сїмів за сими частинами дворіщної оселі виявляєть ся особливо тоді, коли старі співпосідачі підчас запровадження волосної системи одержують разом землю, з тим одначе, щоб рівно поділити ся нею поміж себе, напр. у с. Гродищі (пінського староства) Клим Данилович, Ялтух

¹⁾ Писц. вн. Пин. Хвальч, стор. 236. ²⁾ ibidem, стор. 214.

Наумович, Гаврило та Шитко Ігнатовичі, Жданець Василевич Іван Семенович, Васько Пашкович, Хведір Проневич, Клим Данилович, Максим Петрович, Клим Ракович, Конон Яневич. — узяли в державу загороду („приселеніє“) там, де сидять над р. Піною та Яцолдою, і нею вони мають рівно розділити ся¹⁾, себ то дворище, що розложило ся під впливом нової системи володіння, поділило ся на окремі сім'ї й невеличкі гуртки родин; дійсно рілю вони прийняли таким способом; одну волоку взяли два з поміж згаданих сім'їв; Клим Данилович та Ялтух Наумович; другу волоку чотири з поміж згаданих згаданих родин: Ігнатович, Жданець Василевич, Іван Семенович, Васько Пашкович; третю волоку Петрович, Ракович та Яневич й т. вв.

Оджеж людність дворища склада ся з кількох родин.

Як вони дійшли до — спілки? Чи инакше: у яких відношеннях вони були один до другого та до голови дворища? Всі члени дворища що до себе та до голови дворища звуть ся „потужниками“, „попличниками“. Назва „потужники“ не роз'ясняє справи, бо вона значить: товариші, пайщики. Але часом по актах та люстраціях подають ся більш означені вказівки: напр. дворище Іванківське в с. Хомутовичах держить Хведець Зенкович з братом своїм²⁾; двор. Шикотинське в с. Морочні держить „Андрей Васильевичъ съ братією и потужниками своими.“³⁾

У піньському повіті в с. Сірниках (що попало під приватну посілість Велятицьких) у дворіщі Махнович жив селянин „Манець Евлашковичъ съ родичи своими“, у дворіщі Чинопович — Андрій „съ братьєю“, у дворіщі Кануновичі — Петрин „съ братьєю“, у дворіщі Осташковичі — Санець та „родичи его“ Антонець та Ленець; в с. Федорах у данному дворіщі сидів „Евтухъ съ родичами своими“, у Суковичи в данному дворіщі „Андреець съ родичами своими“; у Невлі в данному дворіщі Масевич сидів „Карпецъ съ братомъ“, Савка Кондратовичъ съ „братією“; у дворіщі Личківщина „Манецъ съ братомъ и съ дядковичемъ Семенцомъ“⁴⁾.

¹⁾ (пропущено в оригіналі)

²⁾ Писц. кн. Пин. Хвальчев., стор. 247.

³⁾ *ibidem*, стор. 257.

⁴⁾ Ревизія пущь, стор. 259.

У с. Крайновичах пінського князівства (яке кн. Федір Іванович Ярославович подарував Рижковичови) в одно дворище входили: Олекса Толоконцевич з дїтьми, братаничами і дядьковичами, Занець і Мазко з їх братом Степаном і їх дїти і родичі.¹⁾

Родове значіне слова „потужники“ поясняєть ся між инчим таким актом: р. 1544 просили королеву Бону її підданці городецькі (Городця — пінського пов.) Сергій, Іван та Гринь Ходоровичі ось про що: колись-то ранійше пінський староста настановив за старшого над усіма городецькими бобрівниками „одного изъ потужниковъ ихъ на имя Ходора Коля“. Тепер прохачі бажали, щоб намість батька їх, що вже умер, їх лишево на тій самій службі.²⁾ Таким чином виходить, що одним з потужників є батько.

Але родинний звязок не єсть єдиною основою задля спілки дворищнього оселення. Брати й инчі родичі можуть відділити ся й скласти нові дворища; ціле дворище складають родичі — співосїдачі. Напр. пінський боярин Іван Полозович випросив в свого князя Федора Івановича Ярославовича трьох чоловіка у с. Сошні; князь дарує йому „Степка Телешевича зъ дїтьми, Василя Стрїльникова зъ братею, которые на его отчинѣ съ нимъ въ мѣстѣ сидятъ, Семена Стрїльникова зъ братією, што на его отчизни съ нимъ сѣдятъ“³⁾. Таким чином князь дарує три дворища з тими тільки родичами їх голов, які одночасне з сим і спільники.

В декотрих актах виступає назва сусїд (не в теперішньому побутовому значіню сього слова). Р. 1540 в городненському суді жалїв ся сусїд господарського підданця угольника Будька Стась Бнкович на підданця господарського Рожейка Якубовича угольника за то, що він „пришедши на домъ мой съ помощни комъ своимъ мене самого и жену мою збилъ и полкопы грошей отнялъ“⁴⁾. Що тут сусїд не визначає робїтника, наймита видко з того, що сусїд має свою хату. А тим часом він тільки — „сусїд“, а не має инчої са-

¹⁾ *ibidem*, стр. 313.

²⁾ (сього доказу не подано в оригіналі).

³⁾ Ревизія пущь стор. 107.

⁴⁾ Аж. Виш. Ком. XVII, Нр. 470.

мостійної кваліфікації; гадаємо, що се потужник, підляглий член дворища.

Рідні брати можуть вийти зі спілки, як що один з них одержує окремий наділ на окрему службу; другий же брат може зістати ся у складі дворища у співосіданню з посторонніми людьми, або далекими родичами; напр. р. 1540 городенський колесник Микита Янушкович жалів ся судді на рідного брата Богдана Янушковича та на потужників своїх (колишніх?) теж колесників Радвіла Янковича та брата його Матія за те, що вони косили на його сіножаті — пустирі. Пізвані розказали, що вони косили не на його пустці, яку він держить за осібну службу, а косили сіножать батьківську, спільну з братом його Богданом¹⁾.

У всякому разі не ма сумніву, що по більшости дворищ складала ся людність з родичів, з сімі, що розросла ся в рід. З другого-ж боку без сумніву, що по богатях дворищах були й чужі елементи прийняті до спілки; особливо такі селяни, що за недостатками не могли взяти цілого наділу, приставали до такого дворища, що потребувало збільшеня робучих рук: напр. у с. Соколячечях у клецькому старостві наділами володіли „Микита Якович, Хведько Іванович, Мисько Василевич, що дістали свої власні поля та ті потужники їх, яким не дали землі через їх убожество“²⁾.

Отжеж не диво, як що ми знаходимо у складі дворищ вельми ріжнородні елементи. Так от у півеському пов. в маєтности Олізара Дмитровича були у Мордачевському дворищі: „Пилип, Нестер та Санець — сини Устянові; на тому-ж дворищі сиділи: Макар, Федір та Лоць — сини Чорнишові й т. п.“³⁾. У с. Стехові (пін. стар.) дворище Шипелович складали: Ів. Іванович, Степ. Олишієвич, Ів. Олишієвич, Євсей Хверевич, Борис Яковович, Сенько Василевич та Март. Петухович⁴⁾.

В одному випадкови городенський селянин Стась Петрашевич, відповідаючи на позов, який подав на нього потужник його Івашко Римкович, про заплату за поруку,

¹⁾ *ibidem*, № 475.

²⁾ Писц. кн. Пин. стар. Хвальч., стор. 50б;

³⁾ Ревізія пущь стор. 69.

⁴⁾ Писц. кн. Пин. стар. Хвальч. стор. 194.

за третього потужника, дядьковича Їх Косовича, запевняє, що Івашко потужник вже не сидить на землі, а мнмий дядькович зовсім не родич, а „приймич“ Івашка Рямковича¹⁾.

Але звязок стороннього („приймича“) з дворичом та його право на дворичне майно не відразу встановлює ся міцно та на завсідн; се не те, що звязок і право родичів — спільників. Той, що прийняв стороннього чоловіка в співпосіданне, може відмовити йому користати на далі з майна. У с. Ковловичах городненського повіту, селянин Санко з'убожів і вже не спромагав ся відбувати обовязки за свою землю (Санцівщину) тому сам із свого боку прийняв собі у допомогу чоловіка Ходика на половину своєї землі. З часом же він поправив своє положенє, відправив Ходика з своєї вітчини а сам зі своїми синами почав служити службу й давати дякло.

Одначе навіть недовгочасне пробування приймака на половині маєтку лишало слід на дальшу долю сього маєтку: зоставала ся згадка, що колись то в дворичі було два хозяйїни, й що один з Їх начеб то „закрав під себе землю другого“. Коли у теж саме село настановлено нового „сорочника“ (громадського керманчича) то, впадаючи за скарбовими інтересами, він сповістив суддю, що дві землі нишком злучено в одну, й служба на замок (начеб-то) з двох земель відбуваєть ся одна. Але на судї ставивсь попередний сорочник і він посвідчив, що як за його батька, який був за сорочника 30 років, такечки й підчас його власного шестилітного заряду Санцівщина була повсяк час одною службою²⁾.

По впливі якогось часу, довшого або коротшого, а особливо після того, як маєток перейде спадщиною, права стороннього члена дворича кріпшають й нарешті цілком зрівнюють ся з правами попередних посідачів.

Звязок сторонніх людей, що пристали до дворича, з сив останнім показує нам велике економічне значінне сеї форми спільної влади. Безземельний чоловік блукає по обширу дер-

1) Арт. Вил. ком. XVII. № 75.

2) *ibidem*, № 948.

жави й, ходячи по чужих сторонах марно шукає долі; ніде йому не можна стати вище від наймита — двірського парубка. Навіть посісти наділ землі на правах вільного похожого, він не може, бо йде з голими руками, без хліборобського інвентаря. Після довгих ходів, коли вкінці йому доводить ся вибирати або голод, або зловчинок, він вертаєть ся в рідний край. Щастє його, як він знайде тут залишене ними родове дворище, яке хоч не хоч а приймає його до свого забезпеченого огнища. На случай якби другі члени не згоджували ся прийняти його, він міг внести (і вносив) у суд позов о право до спадщини. Але як і сього рідного гнізда не стало вже, то тоді не легко йому й у рідній стороні. Правда єсть вільна земля, що дожидає обробітку. Місцевий королівський або панський урядник шукає підходящих людий, щоб здати її; але йому не можна землі віддати тому, що прийшов, задля убожества його. Убогий не успіє засновати нового господарства, як не має з чого збудувати хати, не має ні робучої скотини, ні господарського знаряду. На підмогу з'являють ся такі дворища, що доволі заосмотрені статками, але почувають брак робучих рук. Сюди то нарешті приступає бурлака й потім стає повноправним спільником, власником.

Маєтковий склад дворища. Маєток дворища був двоякого рода: 1) загороди (огород та будинки); 2) управна земля.

Загороди („приселенія“) обхоплюють собою наділи під будівлі та на огородах. Звичайно усі сімї дворища оселяють ся на одному місці; напр. у дворищі Кайдановичах у с. Особовичах (пінського староства), „приселенія прутовъ 12, огорода 6, — тамъ гдѣ вѣв сидять“¹⁾. Тільки иноді гуртки сімїв з дворища могли жити й окремо; напр. у дворищі Наровичах (с. Бесеровичі пін. стар.) осібно описуєть ся оселя, де сидять Олешко, Богданець, Костюк та Гаврилець Даниловичі, та друга оселя, де сидять члени з тогож самого дворища: Кузьма Данилович та Іван Приступа²⁾.

¹⁾ Писц кн. Пин. Хвальч. стор. 187.

²⁾ *ibidem*, стор. 184.

Безперечно, що у більшості випадків оселю дворища складав один двір з кількома хатами задля окремих родин.

Сімейні житла (хати) були в посіданню кожної окремої сім'ї, що входила у склад дворища; се виявляє такий приклад: край кринської пущі сидить „человѣкъ дворища Колодеженскаго, именемъ Борисякъ, четыре дома съ братією“¹⁾. Се господар дворища, яке складалося з 4 хат.

По люстраціях иноді прямо зазначають ся скількість димів у дотичному дворищі, бо „писче“ (податок на писарів за розкладання податків) брано від димарів: напр. у дворищі Толоковичах (у с. Молодильчихах пін. стар.) писче бралось з 5 димарів; з вичислення озіб, що орудували сім дворомом, довідуємо ся, що їх дійсне було 5, а саме: Григорий, Тома, Ждан, Іван та Ненад Толочковичі²⁾. Опис дворища нерідко починають ся так: „Загорода (sadziba) сього дворища, де сидять (хазяїни) дворами своїми.“ Так пр. говорить ся про Кожемячичі (с. Стахова), про дворища Омеляновичі, Кохновичі, Кривчевичі, Демидовичі, Мамоновичі і т. ин.³⁾. Таким робом хоч ґрунт був один, але хат на йому могло бути кілька.

Цікаві відносини дворища до числа димарів (про які річ буде нижче), яко віддільних хат у дворищі. Напр. у згаданому дворищі Кожемячичах хазяїв означено так: „Михайло та Ілля Кожемячичі, зі своїми потужниками“ а „писче“ брано від 5 димарів; виходить, що крім названих хазяїв у дворищі сиділо ще їх три потужники⁴⁾. Деж нема такого додатку про потужників, то там число вичислюваних осіб годить ся з числом димарів; напр. у дворищі Демидовичах „писчого з двох димарів 4 гроші“; обняли се дворище Прон Демидович та Степан Жукович⁵⁾; у дворищі Малоновичах писчого брано теж із двох димарів, а мали його Іван та Григорий Мамоновичі⁶⁾. Зі сказаного видко, що там, де не показано потужників і число осіб не відповідає числови димарів, скількість хат,

¹⁾ Ревізія пущь, стор. 31.

²⁾ Писц. кн. Пін. стар. Лавр. Войны 1561—1566. ч. II. стор. 255.

³⁾ Ibidem, стор. 257—263 і инчі.

⁴⁾ Ibidem, стор. 258.

⁵⁾ Ibidem, стор. 262.

⁶⁾ Ibidem, стор. 264.

що складають собою дворище, треба означувати числом димарів.

Тому що „писчого“ брано по два гроші від димара то після кількості писчого завсїди можна знайти число хат у дворищі, хочби число димарів не було зазначене; наведемо зразки:

У дворищі	Балуківщині	писчого	4 гроші,	осіб	2.
„	Колбащичах	„	8 „	„	4.
„	Ясеневицах	„	4 „	„	2.
„	Ігнатівщині	„	6 „	„	3.

У дворищі Нестеровичах (у с. Жолкині пін. стар.) числа димарів не зазначено, число пойменованих осіб 5, а тим часом число хат у сьому дворищі повинно бути 10, бо „писчого“ брано 20 грошів¹⁾. Виходить, що кожне дворище складаєть ся з кількох димарів, де живуть окремі сімї на спільній загороді. На спільну селитьбу вказує між иньшим така обставина: у багатьох випадках при описі маєтку дворища по писцевих книгах окрім „приселенія“, себто загороди, де живуть члени дворища, вказуєть ся ще наділ: „на дворищѣ“, або „на старомъ дворищѣ“; на пр. у с. Вовчичах (пін. стар.) до дворища Гіртишевич належало: 1) ґрунт, де сидять Василь та Брмола Михеевичі та Гаврило Максимович (дворище мало прутів $4\frac{1}{2}$) та 2) дворище — (прутів 8)²⁾. Тамечки-ж у дворищі Литківщині в селитьбі, на якій сидить Сергій Іванович, було прутів $13\frac{1}{2}$; на старім дворищі — прутів 8³⁾. Теж саме у Жовкині, по дворищах: Бичковичі, Попилевським, Якимівщині; у с. Парах, у двор. Павловичі; у с. Млодильчнях, у двор. Толоковичі й багатьох ин.

Тут під назвою „старого дворища“ розумієть ся місце попередньої спільної селитьби всіх мешканців, що перейшли на друге.

Треба погадати, що житла будовано спільними силами дворища, поки воно складало ся з неподілених спільників.

¹⁾ Ibidem, стор. 316.

²⁾ Писц. кн. Пин. стар. Хвальч. стор. 226.

³⁾ Ibidem.

Рілі, що належали до дворища, звичайно були розкидані по різних місцях (такий бодай мають вигляд посеїлості дворищ по пінському та клецькому старостві, де клаптики пригожої землі оброблювано межи болотами та лісами).

Скількість такої землі у кожному дворищі була вельми не однакова; за пізнійших часів скількість її вагувалась біля 1 волоки (себто майже 20 десятин). Напр. у Лапотині: дворище Смоляниновичі р. 1555 має 1 вол., 15 моргів, 6 прутів; Шабаківичі 1 вол. 1 морг, 15 прут.; двор. Піщаниковичі: 1—5—12, та двор. Ковкхівщина 1—6—24. Були дворища, що мали менше ніж одну волоку (20 морг., 14 моргів) але були й такі, що мали далеко більше ніж одну волоку: вище наведено зразок дворища у с. Гегровичах майже з 7 волоками; у с. Семиховичах одно дворище мало 5 волок і 29 моргів, друге — 11 волок, 22 морги (себ то більш 200 десятин); ще одно дворище з тогож села (Чеполовковичі) мало 11 вол. 12 морг. і 19 прутів, а за нового переміру 18 вол., себто 342 десятини.

Земля дворища безперечно була спільною власністю мешканців його, і се видно вже з самого поділу сіл на дворища або ліпше з самого існування дворищ, як окремих господарств. Так у с. Ковначині „Михайло та Мордон Петрановичі та Яким Хоцінович означили та показали по старих межах на різних місцях землю, якою перше володіли спільно, (z jednego), а теперички (р. 1555) прийняли ту-ж саму землю на гурт¹⁾

Як що деякі з членів дворища переходили на житло в иньше місце, переставючи відбувати службу, то їм не вільно розпорядити своїми частками дворищного майна, як їм забажаєть ся: воно лишало ся на користь сих членів, що остали ся. Р. 1540 двох мулярів з городненського пов. перебрали ся на житло у Вільну й відступили свої права до землі своїм братам; але иньші потужники з того-ж самого дворища не допустили сього: добро забрали всі потужники, що zostали ся²⁾

Частину дворищної землі можна було держати у спільці й зі сторонніми задля дворища. Напр. у с. Стехові (пін. стар.)

¹⁾ Ibidem, стор. 65.

²⁾ Акт. Вил. Ком., XVII., № 230.

дворище Кожемячич, окрім вньшої землі, що належала до його, мало в урочищі Требища шматок землі спільний за- для селян сього дворища та землянина Гораїна; куском сєї землі орудували обі сторони по року на переміні¹⁾; у с. Плотничому дворище Йовович користало з наділу на Берку теж спільно з тим самим землянином, по рокови²⁾.

Позбуте землі (гупном або заставом) відбуває ся від імени всіх спільників, а також й набуття її відбуває ся на ймення цілої спілки. Так р. 1540 у городн. пов. рибалка гос- подарський Ёско Дорошевич „съ иншими дядковичи своими“ віддав у застав поле своє власне та діброву королївському селянинові Данилові Сенютчові та иншій братії його. Коли згодом Ёско захотів викупити тільки частину поля, яка при- падала на його, і дав право Данилові виправляти гроші на ос- танніх його дядковичах, то суд йому в сьому відмовив.³⁾

Спільну посїлість дворщ між иншим складали т. зв. вгодя: гаї, діброви, входи у пуці. Напр. р. 1540. селяне Хонцевичі з жарославської волости городн. пов. жаліють ся на сел. Мисуту Говеновича, Іванця Радюковича та на брата його Жучка за се, що вони поповили брата Хонцевичів Евсея. Обжаловані оправдували ся тим, що вони не били його, хоч і застали „у гаи своемъ“. З імен спільників видно, що вони не були собі близькими родичами⁴⁾.

Але входи у пуці та посїданне бортьових дерев у них могли бути предметом спільного посїдання й задля осіб цілком чужих собі, що до иншого майна. Р. 1639. у городненському судї селяне Перечковичі — Гаврило з братією своєю: Богушем, Мицutoю та Гнатом позивали селянина Гриня Куряновича та сина його Данила за те, що сї останні, не маючи з дідів-пра- дідів ніякого права до входів на остров Дубовий, недавно си- ломіць заняли бортьовий дуб на сьому острові і стесали на йому „влейни“ (знаки) позовників, вибили свої й самовільно „придѣла“ до сього дуба 16 дерев. Пізвані твердили й дока-

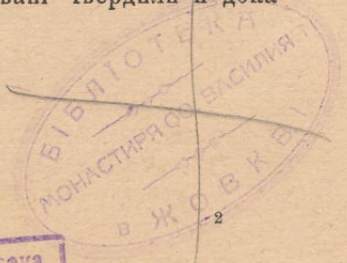
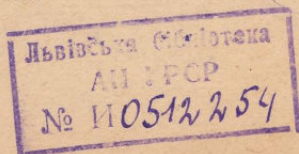
1) Писц. хн. Пин. Хвальч., ст. 193.

2) Ibidem, ст. 197.

3) Акта Вил. Ком., XVII. № 443.

4) Акта Вил. Ком., II, 690

Історична біблїотека Т. XXII.

зали, що вони потужники позовників здав... що до входів на остров та посідання бортьової землі.¹⁾ Тут слово „потужник“ не має спеціального значіння дворищного співпосідача. — Одначе-ж майно дворища підлягало можливому поділу межі членів дворища; так р. 1513. якийсь боярин із троцького пов. Федько Ігнатович просив короля ствердити подаровані йому великою княгинею Єленою землі: між инчим йому подаровано землю Дулівщину, на якій „сидѣли пять братовъ роздѣлившихъ ся, и два брата умерли, которыхъ же онъ двѣ дѣльницы держить; а три дѣи братенники и тыми разы на своихъ дѣльницахъ сѣдять и намъ служатъ.“ Затверджуючи прохачеві його права король, додав: „як би знайшли ся наслідники до тих пустих земель і захотіли дістати сі свої землі, тоді повинні сісти на сих землях і служити йому“²⁾. Таким робом розділені частки дворища йдуть на окрему спадщину, а не переходять в посідане иньших спільників, що остались живими.

Виділені частини можуть потім існувати кожна нарізно під іменем півдворищ, чвертьдворищ. Іноді-ж після розділу зберігають деяку єдність, хоча кожна з частин дворища набула окреме значінє; н. пр. у дворищі Качанівському (с. Серниках пів. стар.) половину держить на службі Остап Яневич, а другу половину на чиншу на 40 грошів Вас. Кунашевич.³⁾ Тимчасом усе дворище описуєть ся як одно, мабуть тому, що головне добро дворища й при таких умовах лишало ся неподіленим.

Характер повинностей дрорищ: жеребок; служба. З попереднього видко, що ми мусимо визнати дворище за прояву споконвічну, побутову за таку громадсько-родову форму, яка коренить ся у найглибшому ґрунті родинних та масткових основ суспільности.

Але як на сільську громаду в північній Русі, так і на дворище в західній можливий инший погляд; а саме: можна допускати штучне витворенне дворищ із повинностних (по-

¹⁾ Акт. Вил. Ком. XVII, №. 49.

²⁾ Ревізія пущь стор. 210.

³⁾ Писц. кни. Пин. Хвальч., стор. 182.

даткових пр.) цілій держави. Дворище стало одинницею, яку обкладали повинностями та податками. Можна прийняти, що задля цього людність угруповано в такі складові одиниці. Доказом такого вивода можуть бути такі факти: 1) іноді дворище як громадка спільників вже поділило ся, а тим часом спільність що до обов'язків заціліла; 2) по всіх частинах держави з поділом на дворища конкурує поділ на штучні одиниці: жеребки, служби. Одначе-ж далі ми побачимо, що ні одно, ні друге не збиває вивода про побутове значінє дворища.

Що до першого, то справді є приклади спільної служби дворища й за цілковитою подільністю окремих сім'їв. На пр. у с. Заборовичах (пін. стар.) р. 1555 „Йоско Мачкович, Якуч Матвієвич, та Михно Кошкодавович — кожний окремо показували та означували свою землю; вони мусять рівно поділити ся і плохеньким і добрим; а службу мусять відбували нарівні (parównie).“ Кожний з них жив в окремому місці.¹⁾

Що роздільність посідання можлива й при спільности обов'язків з одного наділу, то се видно з такого прикладу: Р. 1539 у городненському суді розбирало ся таке діло: королівський селянин з городненського повіту Петро Ромашкевич, маючи крім своєї батьківщини $\frac{1}{2}$ волоки землі за Сидрю, продав половину своєї землі, себто $\frac{1}{4}$ волоки слобожанинові Будку Тачевичу і уклав до того з самим Будком та його братами Павлом, Яном та Матієм таку умову, щоб нікому крім Тачевичів не продати другої половини; але потім сю останню половину продав своєму братови — Стасю Ромашкевичу; а сей знов живучи, „въ сусѣдях“ нічого не має (себто робучого скоту), не „проробливаєть“ (не вичищує землі від чагарнику й чиншу платити не може: той хто купив має сам платити „и въ томъ я загибъ“ Суддя рішив у користь позовника.²⁾ Таким чином з цього акту видно, що рідний брат міг мати окреме майно від другого брата (якому й продав свій кусок землі), й що той, хто купив частину землі, входить мимохіть у солідарність з хазаїном другої частини землі під зглядом виплачування податків та повинностей, хоча й нахо-

¹⁾ Ibidem, стор. 69.

²⁾ Акт. Вил. Ком., XVII, №. 46.

диться у дійснім співпосіданню з своїми рідними братами. Наведені факти показують, що держава (та пани) задля податкових цілей користали з готових вже народніх одиниць (але не отворяли їх); коли дворище розпадалося через приватний розпорядок членів, то державі годі було заразже слідкувати за сім розкладом і вставлявати на руїні одного дворища нові менші одиниці оподаткованія й деякий час держава не переставала бути первісного погляду на майно колишнього дворища, як на суцільну податкову одиницю. Але з часом настало й офіційне визнання існування піддворищ, чвертьдворищ і т. ин.

Походженню дворищ від первісного посідання однієї особи не перечать иньші назви, які заступали назву „дворище“ по деяких повітах литовської держави, особливо жеребок („жеребей“). З першого погляду ся назва вказує на штучне витворення такого рода господарств: хтось ділить, роздає землю по жеребам. Низче ми побачимо, що таку роздачу можна було сподіяти сільській громадї, але можна було й князеві, до якого вже таки належало право дарувати підданцям наділи землі. Але таке штучне витворення наділів не руйновало, а стверджувало суцню („задружну“) форму дворищ; жеребок та дворище були до себе схожі. Р. 1541 король Жигмонт подарував полоцькому бояринові, Гаврилові Алексієвичу (намість тих мастків, що відійшли від його в Торонці) Голенчицькій жеребок у каменець — литовському повіті; „на тім жеребку жило шість братів: Іос Илько, Луць Тоц і Асаквич — всего пять димів; а 6-ий браг звідти геть утік.“¹⁾

У тому ж каменець-литовському повіті Жигмонт подарував своїм дворянинові Оліферу Яковлевичу три жеребки землі: Сушківщину й Селехівщину, останню з чоловіком Андрійцьом Сенеховичом, який на тій Сенехівщині сидить²⁾ Таким чином жеребок не єсть якоюсь штучною мірою землі, а господарська одиниця, наділ, який посідає певний гурток селян.

¹⁾ Ревизія пущь, стор. 168.

²⁾ Ibidem, стор. 169.

Р. 1549 з розказу королеви Бони списано інвентар майна кобринського монастиря св. Спаса.

В інвентарі між иньчим описано села, що належали до монастиря з зазначенем повинностей селян, а саме Кустовичі Брилево, Корчичі. Перші два села не поділяють ся на жеребки й кожне повнить обовязки спільно; а останнє поділене на два жеребки: Римівський та Зданівський; у Римівськім жеребку вчислено 9 хат селянських; повинности сього жеребка визначені так: „зъ того жеребью служба сполная (спілкова), зъ чимъ кажуть, а готовыми грошми 45 грошей, на весну 8 гроши, дани меду осемь луковъ, а десятини зъ дыму по 3 гроши, овса, колода, а четверть овса полюдья за тимъ осомъ, двое куръ, прядива 6 повисовъ, а отъ каждой четверти овса по 4 пенязи и 4 билки“. У другий жеребок у тому-ж селі, т. зв. Зданівський, входить пять хат; „съ тогожъ жеребья службу такъ якъ зъ Римовского жеребья и вси такъ якъ дань медовую, такъ и грошми готовыми и вси податки винны платить такъ, якъ есть въ Римовскомъ жеребьи описано. А службу тяглую зобудву жеребьевъ винны служитъ по чоловіку, то есть на каждую недѣлю два чоловіка зъ чимъ кольвекъ скажуть“¹⁾. Отже жеребком зветь ся спілка кількох хат (5—9), які справляють повинности разом, а через се й посідають землю на підставі громадського права. З менчих сіл становило кожне один жереб. Таким робом жереб і дворище зовсім тотожні.

Назва дворищ, хочай вельми розповсюджена й існує скрізь по всій литовській державі, але головна територія сїєї форми посїлости в Полісе; по инших частинах держави існували такіж самі форми, але під иншими назвами. Найбільш розповсюдженою у сих останніх єсть служба; єя назва розповсюджена й на Полісі й по північно-литовських повітах та й по инших. На пр. у городненському повіті (у жорославській волости сього пов.) Жигмонт подарив свому дворянинові Гридичу „четыре человекъ службъ“, а саме: Гурця з братом Васильцом, Лукіянця та Тарасця Біневичів; Савку, Кузьму та Івана Олехновичів; Стелана з братами його Калеником та Ми-

¹⁾ Рукop. Вилен. Публичн. бібліотеки, шк. 7. №. 50, p. 1549.

халком Рашевичами; Малєя та Мацуту Борсуковича¹⁾. З цього видно, що кожна „служба“ складаєть ся з окремого рода спільників.

Служба єсть тільки другою назвою дворища, яка зазначувала лиш один бік значіння цього остатнього, себто його відношенє до держави або до дідича. Тотожність служби з дворищем видно між иньшим з такого прикладу: р. 1557 якийсь Тарновський продав войскому кобриньскому Макарові Мартиновичу свій маєток в пінськїм повіті Осніжичі, який складав ся з таких частин: „Радко и Іванко Васковичи слуги путные — полеслужбы; Яковъ Романовичъ послужбы тяглої и полземли пустой; въ с. Стошаничахъ люди тяглые: Пронецъ Макенмовичъ — служба, Антонъ Мелешкевичъ — служба, ... Въ с. Баландичахъ Семень данникъ — третина дворища, въ с. Быховъ Назарко Длешковичъ данникъ єть братаничами его — третина дворища і т. инь.²⁾

Р. 1547 Жигмонт Август затвердив за своїм дворянином Мих. Воловичом маєток в ожеському та переломському повіті, який між иньшими складав ся з таких служб: Микута Римковичъ єть братомъ и сынами — служба; Петюта и Куней єть братьєю и єть сынами и єть дядьковичами — служба³⁾.

Витворенне великих дворищних громад та відносни їх до числа служб можна пояснити собі таким прикладом. Р. 1541 судили ся в городненському суді селяне Мнєвичі з боярином Віньським, який вважав їх за своїх підданців. Селяне розказали на суді таку історію затвердження панських прав в їх місцевости. Пан Зиновієвич (відомий литовський вельможа) впросив собі у короля 20 служб людей у жорославському повіті; в числі сїх 20 служб він записав і пять служб Лавреновичів, Мнєвичів, та Окуличів, але записав їх за три служби, а не за пять; за те вони й служили йому трома службами а не пятьма. „Потім п. Микола продав уєїх нас п. Авраму підскарбію..., а син п. Аврама п. Ян віддав нас служі своему Войткові жеж за три служби, і ми з Мнєвичами та Окули-

1) Ревизія пущ, стор. 178—179

2) Ibidem, стор. 74.

3) Ibidem, стор. 182.

чами служили Войткові і жінці його трьома службами.“ Але як селяне з двох незаписаних служб перейшли під власть Вінських, то вони памятаючи, що за королівської власти вони склали окремі дві служби, „поки ще нас пани їх не закрали“ й що подаровані королем три служби на особу окрім їх, представляли себе королівськими й почали упевняти що служили попереднім дідичам з доброї волі; а тепер не хочуть більше служити, вважаючи себе не за Миневичів (ймення, під яким спершу вони прийшли під приватню залежність) а за Ларивоновичів. — Само з себе зрозуміло, що се вони пускали ману, аби викрутити ся з під панської власти, якої тягар перед тим вони певно так не відчували, як за Вінських.

За те одначе на суді відкрила ся вся цікава історія витворення великого селянського роду та його доля. Поставлено в суд за свідків околичніх сусідів, що з поміж них деякі памятали ще часи королів Казимира та Олександра, себ то років зо 50 назад. Самі дідичі твердили, що був колись Михайло Милошевич, у якого було 6 синів: Ян, Ман, Іван, Басиль, Олешко та Сенюга, „и съ тыхъ 6 тых вси росплодыли, то былъ одинъ родъ Миневича“. В одного з тих шести, саме у Василя, родив ся Захарко, що тепер й з'явив ся позовником. Свідки сторін розійшлись у зізнаннях; одні посьвідчали в одно зі зізнаннями дідичів, другіж казали, що позовники походять від Ларіона — брата Мини, який сидів на окремій службі. Справу розвязано (з особного наказу королеви) присягою сторони дідичів в користь сїх останніх¹).

Таким робом очевидячки селяне до часу розвитку приватної земельної посїлости без особливої трудности еднали дворища з службами: як що рід розріс ся, ділив ся на кілька дворич і складав кілька служб. Аке як панське право почало змагатись, то задля селян стало питанням занадто вже важним, чи порозділюватись після особистого складу дворич та служб, щоб по змозі уйти перед панською залежністю під час загального надання.

Взагалі „служба“, як друга назва „дворища“, складаєть ся з одного гурту родичів обтяжених повинністю у відносинах до держави та панів.

¹) Акты Вил. Ком., XVII, № 694.

Не можна перечити, що повинностивий характер служб впливав на дальшу долю дворич, — вноді скріплюючи, але частійше розкладаючи побутову єдність дворича; але з сього нїяк не виходить, що дворича — служби витворено задля повинностивих цілий.

Росклад дворич під впливом повинностивого тяглого значіння „служб“ викликано фінансовими інтересами держави, а то прямованнем перевести оподаткованне з більш значної одиниці на більш дрібну й тим самим збільшити доходи держави; разом з тим державі та панам бажало ся оподатковане приложити до більш сталої речі, не стільки хиткої, а саме до димаря, поки нарешті по всіх усядах не запроваджено волосної системи. Таке перетворенне можна вистежити по виданих актах досить виразно: після раннійших актів „служб“ не рідко містять у собі більше нїж один димар; напр. у маєтності Сольницькій (Жмудської землі) 7 служб складають ся з кількох димарів (12—4), та тільки-ж — з одного димара. Та вже тоді у тій самій місцевості „данників“ (себ-то не тяглих, тих, що виплачують дань) числять прямо і виключно по димарям; в с. Гнидиловичах „Семенъ Шука съ пасынкомъ дымъ; Степанъ Кобыльникъ дымъ, Дашко Бублевичъ дымъ“ и т. ин.; усіх димарів в селі 49; тож у селі Вайбаровичах¹⁾. У маєтності Титовянах служб, що мали більш нїм один димар, 33, а по одному димареві було 23 служби²⁾. Після пізнійших актів, що відносять ся до таких місцевостей, де волочня система не вступила в місце розділу на служби, знаходимо, що кожна служба вже обмежуєть ся на одній сімї³⁾; так в інвентарі маєтку Клевці ошмянського пов. з р 1598 більшість селян хозяїв становлять кожний $\frac{1}{2}$ служби, яка прирівнюєть ся до димаря; напр. „Станиславъ — отчичъ — жона у него Ганна, сыновъ два: Павелъ и Ярошъ — польсслужбы, дымъ. Янъ Марчиновичъ — отчичъ, жона у него Дорота, $\frac{1}{2}$ службы, дымъ; й т. ин.“ Тільки вряди годи господарський гурток становить собою цілу службу й сполучає в собі або цілий рід, або рїзновідні елементи; напр. „Янъ и Якубъ Ткачъ — братья

¹⁾ Акт. Вил. Ком. XIV, № 10—11.

²⁾ *ibidem*, № 12—16.

³⁾ Див Арх. Сб. т. III, № 37 (1606).

рождана съ сестрещама своима Маскомъ и Юркомъ, которые при нихъ мѣшкають — отчичи, служба сполная, дымъ“ и т. ин. Очевидачки що тут — по литовськихъ земляхъ складові родові одиниці уступають місце простим сіям¹⁾.

По цілкомъ руськихъ повітахъ, там, де старий видъ земельної посілости зацѣлѣвъ, бо не зничила його волосна система — й до кінця XVI в. зберегли ся більші громадсько-родові гуртки під назвою служб; напр. в деречинській волости (після інвентаря з р. 1599)²⁾ в більшій часті служба складаєть ся кожна з 7, 5, 4, та 3 димарів; „село Милевичи: служба Оносиковичъ: дыми 5: Яковъ, Хома, Тymoха, Лука, Якимъ“. У с. Русакахъ цѣла служба Холоповичів містить у собі два димарі, а пів служби Русаків 6 димарів. Звичайно служба, як і дворище, носять родове ймення й складаєть ся з родичів; напр. у с. Бродкій служба Бородич зложена з трьох димів: Федір Бородич, Тихон Бородич, Мартин Бородич. Однородність таку підметового складу служби треба припускати скрізь, де за родовою назвою служби йде просте вичисленнє ймен у хазяїв димарів, безъ призвищ. Але в многихъ службахъ впадає в очи ріжнородний склад осіб; напр. в Озерянахъ служба Зубовська містить у собі два димарі: Семен Кіт та Данило Запіманський; службу Авдейковську становлять 5 димарів: Іван Авдейкович, Петро Жданович, Микола, Блажей, Матій Матюкевич; службу Гудигалівську складають 7 димарів: Ян Гудигалович, Петро Гудигалович, Олекса Підлазник, Семен та Лаврін Ониськовичі, Ждан, Корман.

По південно-західніхъ країнахъ значіннє служби в розумінню більшої громадської одиниці зберегло ся ще твердїше та довше. Так у любецькому повіті київ. воевідства — після люстрації з р. 1616, иноді цѣле село становить одну або дві служби; напр. село „Бывалки — въ немъ одна служба; крестьянъ въ немъ (димів) 18; с. Бездяхи, — въ немъ одна служба, крестьянъ 39, с. Вяле, — въ немъ двѣ служби, въ которыхъ крестьянъ 12.³⁾

¹⁾ Акты. Вил. Ком., XIV № 621. У маєтку Титовини було 60 служб а 112 димарів. У маєтку Ятвез (лид. пов.) 16 служб а 22 димарі. Гл. *ibidem*, ст. XVII.

²⁾ *ibidem*, № 85.

³⁾ Арх. Ю. З. Р. Ч. VII, т. I. № XLIII.

З початку XVII в. збережанне таких служб було вже виімкою; вони держали ся тільки по самостійних поліських повітах. Скрізь по инчих частинах держави в обовязковім та економічнім значінню виступають вже димарі, навіть і за волочної системи. Але й димаря самого в собі не можна вважати за одинницю точну та сталу. І се понятє поступенно звужувало ся в міру розділу родових громад на окремі сімі. Напр. у кременецькому повіті в половні XVI в. димар майже рівняє ся дворищу: у с. Дворцях, дворищ людей 19, а димарів 20, у с. Дунавві дворищ 11, а димарів 14, у с. Рудці дворищ 14, а димарів 16, у с. Млинівцях два дворища й тільки димарів. у с. Жолобі дворищ 16 й димарів 16. Тільки деколи ся пропорція змінюєть ся; так у с. Цеценівцях дворищ 17, а димарів 31; у с. Спиколосах дворищ 18, а димарів 26, у с. Титилківцях дворищ 9, а димарів 19.

Але з часом понятє димаря (і служби) ближче й ближче зближало ся до понятя сімі. Перехідною хвилею єсть такий стан, коли у одньому димарі раховано дві родини.

По актах иноді знаходимо поіменне вичисленне усіх осіб (чоловіків та жінок), що становлять службу; напр. в інвентарі маєтків Беркатович та Гичишин (1596) знаходимо таке: „Андрей Миколаєвичъ Пастужайтисъ, съ женою Доротою сьнма Балтроеемъ Адамомъ, съ поплечникомъ своимъ Станиславомъ Павтовичомъ съ женою его Доротою, съ пасынками Миколаємъ, Щефаномъ и Юрьемъ Петровичи¹⁾ Тут очевидяки дві родині: головного посѣдача — заступника служби та його поплечника.

Вкінці димар-служба цілком зрівнюєть ся з сімєю: напр. у глушеській волости (кн. Чорторийської) р. 1571 так вичислено людність сіл: Демко Сергієвич — димар, від 1, кляча 1, й т. ин. Симон Дойлад — дим, синів 2, волів 2, й т. ин²⁾.

З попереднього видно, що хоч розклад великих родових громад на окремі сімейні посѣлости, відбував ся поступенно

¹⁾ Акт. Вил. Ком. XIV, № 79. Пор. Арх. Ю. З. Р. Ч. VII т. II, стор. 381: „Васко съ Михномъ — дымъ, Андрей и Гацько — дымъ, Левко съ Томіомъ — дымъ и т. д.

²⁾ Арх. Сборн. III, № 26.

але відбував ся повагом, у протяг цілих сотень років; фінансові заходи та економічні умови впливали не одночасно на усьому обширу держави; значніші наслідки в сьому процесі розкладу осягнуто тільки в осередку держави та по країнах осаджених властивим литовським племям. Чим далі до сходу, в сторони чисторуські, тим більш давний громадський побут зберіг ся ще й у XVI в. з очевистою живучістю.

Величезний одночасний удар усьому сьому завдала волючна чистема, яка положила кінець селянським правам до землі. Але се виходить по за межі нашої розвідки.

Звернемо ся до иньчих стародавних форм громади.

Сільська громада. Згуртованне кількох дворич становить село, яке своєю дорогою не єсть тільки географічною назвою (спільного житя або сусідства), але zarazом формою співпосідання.

А проте задля відповідного з'ясування відносно дворичного співпосідання до сільської громади (родової громади до територіяльної) треба розділяти села, що складають ся з одного дворича і села — з кількох дворич. У першому випадкові форми обох ладів сходять ся. Дійсно скоро людність такого села-дворича велика, то його можна назвати просто відокремленим дворичом¹⁾. Але звичайно такі громади мають об'єм, який значно перевищує звичайну величину дворича й становлять справді ціле село, що находять ся в тіснійшій дворичній співпосіданню. Наведемо приміри, село Плещичі (пін. стар.) має одно двориче Плещине; воно має майже 7 водок землі (більш 130 десятин); воно складаєть ся з таких хозяїв; Гаврила, Якова, Івана, Охрима, Трушка, Мишка, Ждана Яцка, Кирила, Івана, Данила і Жданця Гривевичів, Василя Ігнатовича, Степана Ігнатовича, Перхура Гацевича, Сидора Перхуровича, Величка Кохновича, Івана Величковича, Пилипа Кохновича, Мисця Куриловича, Кузьми Івановича, Якуба Перхуровича, Богдана Пилиповича, Федця Карповича, Богдана Романовича, Каленика і Тимоша Романовичів²⁾ — себ-то з 27 хозяїв хат. Нічого казати, що се є село, тільки, не

¹⁾ Гл. с. Поросче: Л. Войны Пин. Пиц. кн. Ч. II, стор. 238; село Лемешевичі, ibidem стор. 244; с. Чорнова, ibidem, 246 та ще стор. 248, 250, 372.

²⁾ Пиц. кн. Пин. Л. Войны, Ч. II, стор. 200.

поділене на окремі дворища, а через се й заховало усю силу дворищнього співпосідання.

Иноді й при розділі села на два дворища, мешканці ма-
будь лишали ся до певного степеня у дворищнім співпосі-
данню до запровадження волюки, яка в кінці зневолила їх по-
ділити ся; так що до с. Семеховичів (пін. стар.), де було два
дворища, — помічено, що господарі сих двох дворич Дени-
совичі (у другому місці Дешхівці), та Половки перше ору-
дували землею без сталого поділу й тільки тоді (в 50-их р.
XVI в.) взяли на себе обовязок рівно поділити ся¹⁾. Так само
с. Площево (пін. стар.) складає ся з двох дворич Дюрдевич
та Корєвич, яких одначе описують разом з виказом загаль-
ної скількості землі під ними (3 вол. 9 моргів). У першому
дворищі жили Кирик, Дмитро, Сенько, Дамян, Андрій, Гринь Позний
та їх потужники Дюрдевичі; а на дворичі Іван, Ждан, Гриць,
Аврам, Олізар, Михал Корєвичі²⁾. Здає ся оба дворища жили
з собою у децю тіснійшому звязку маєткових справ, ніж зви-
чайна сільська громада.

Звичайно-ж село складаєть ся з кількох дворич, з яких
кожне нарізно посідає майно. Зберігаєть ся при тім можливість
вияви яких небудь громадських прав цілого села? 1) без по-
середні права сільської громади дотикають ся землі неподі-
леної на дворища; 2) в деякім напрямі властям лільської гро-
мади підлягають і землі, що належать до дворич, і що єсть
у насліднім посіданю осіб, які складають дворища.

1. Скрізь по селах (особливо часто у лісовій полосі)
зостаєть ся земля, неподілена на дворища, яка стано-
вить спільну власність села; напр. у с. Шаринцевичах
пінського староства єсть „земля спільна для всього села
(ziemia orcza wszystkiego siola); на пограничу, під Скочином,
селом князя Чарторийського, — нива всього села моргів 6; на
Полицях під с. Серниками, острів усього села моргів 3,
прутів 9⁴³⁾.

У с. Білім тогож староства єсть спільна земля всіх дво-
рищ, „яку тамошні селяни того села Білого не поділили між

¹⁾ ibidem, стор. 526 та 528;

²⁾ ibidem, стор. 242.

³⁾ Писц. Пин. С. Хвальчеського, стор. 223—224.

себе на дворища, але орють її всі посполу (*wespól*) в Яри-вичах прут. 15, тамже морг 1, пр. 16, на Підгірю м. 4; на Городищі м. 1, пр. 5¹⁾.

У с. Хойні пін. стар., що в нїм 4 дворища, єсть „земля спільна всіх батьківщин (*ojczyzn*) разом, а саме: на Вилзній моргів 2; біля Яшини м. 2, прут. 20; біля Забитка м. 1; у Глячах м. 5; на Гиначині м. 2; на Безнизу м. 1, пр. 20; тамечкиж у двох місцях м. 2; на Перезиках м. 4; за Гнайними — на Грудку пр. 15; на Колажині в трьох місцях м. 2, пр. 20; у Кривлях м. 4, пр. 15; під Сником пр. 15; на Полицах у трьох місцях м. 5, пр. 8; на Яшунці пр. 20; на Вшивому пр. 20; на Корчаші м. 4; на Горбищах м. 4; на Підлиєсах у двох місцях м. 3, пр. 15; тамечкиж у двох місцях м. 4; у Бистрові у двох місцях м. 4; на Полюхлїбі м. 2: на Плоскому борі у трьох місцях м. 1, пр. 3; на Борові м. 1, пр. 10; на Броневі м. 2, пр. 15. Усього волок 2, моргів 7, пр. 16²⁾.

У с. Сваричевичах після відмірення землі на кожне дво-рище зістала ся ще й спільна земля сього села (*ziemia tegoż siola obcza*)³⁾.

Окрім сих прикладів громадсько-сїльської посїлости, які зацїлїли після заведення волочної системи, иньші випадки того володїння являють ся підчас самого запроваджування її, але призначені нею на скасування. Так у с. Кушичах пін. стар. гуртом узяли землю на тяглій службі Яків Лукіянович, Сенець Оношкович, Яків Іванович, Яків Олексич, Івашко Хведорович, Нестор Лукіянович, Василь Олексич, Іван Андрїєвич, Чишук Антонович разом з Кондратівщиною, Гринь Димитрович, Кунець Гриневиц, Хведїр та Іван Василевичі, Оникей Хведорович, Семен, Щепан та Ярош Гриневицькі, Панюк Семенович, Гаврило Матїєвич, Кузьма Олешкович, Ждан Василевич — замковий ключник. Вони прийняли землю там, де сидять з ґрунтами та будівлями; опісля вони мають подїлити сю землю між себе на рівні пайки. Окрім того всі згадані гуртом прийняли 1 волоку на

1) *ibidem*, стор. 232.

2) *ibidem*, стор. 240—241.

3) Пиц. кн. Пін. Войны, Ч. II. стор. 395.

чинш у застїнці¹⁾. Очевидячки, що се велике товариство не витворило ся наново, щоб взяти землю, а навпаки істнувало ранїйш переміру на волоки, як сїльська громада. Вона захоплює один бік або половину всього села з виїмкою лишень попівського двора. Крім спільних земель деякі члени громади взяли окремі надїли на особну службу (Хведір Василевич і ключник Ждан Василевич та ин.). Ся обставина вказує, що всі згадані не станивили одного дворища, й загальність їх прав не основувала ся на дворичній системі.

Демидівському дворищу у с. Хвойні (пін. стар.) до 5 волок його попередньої непригожої землі було додано ще 1 волоку „з спільної землі“²⁾.

З сих прикладів видно не тільки право громади до землі, що зостала ся неподїленою між дворища, але виявляєть ся стародавній лад, з якого повстала й сама дворична система. Землі усього села колись то були під розпорядком цілого села, яке вже потім подїляє їх на дворища, а деякі лишає у спільнім посїданню й сей остаток землі міг складати ся не тільки з угодів (лісових входів, бортів, права польовання й ин.), але й з управлених надїлів; обробіток сїєї землі відбував ся гуртом.

Безпосередне приложенне громадських порядків у цілому селі єсть стародавнюю проявою, яка зі зростом людности по всіх усядах переходить у роздільне дворичне посїданне; так в одній частинї пінського князівства ще за князя Хведора Ярославича землю переміряно та подїлено на жереби задля кожного окремого дворища проти загороди кожного селянина³⁾.

Підчас заводжування дворичного посїдання предметом громадських прав цілого села (як видно з наведених случаїв) були й орні землі, але головно вгодя: ліси болота й ин.; напр. до с. Єзерицького (стар. пін.) належить ще окрім дворичних земель остров Червен, за який був спір з селом кн. Чарторийського Мальчицами; королівські селяни (з села Єзериць-

1) Писц. кн. Пин. стор. Хвалькев, стор. 432.

2) Писц. кн. Пин. А. Вційны, Ч. II, стор. 454.

3) Писц. кн. Пин. Хвальч. стор. 483.

кого) внесли, що вони завжди „з віків від предків своїх володіли сям островом і володіють ним на сей час“¹⁾.

Останок сього громадського посідання зацілів й після заведення волосної системи; напр. селові Селищу (пін. стар.) лишено наділ землі 6 моргів задля безплатного пожитковання.

2. З попереднього одначе ні в яким разі не слід виводити, що підчас роздільного дворищного посідання уривають ся всякі права сільської громади до земель, що відійшли під дворища. Навпаки, село й тоді зберегає деякі безпосередні права до останніх, а саме до сільської громади належить розпорядок землями задля загальних потреб села а відтак догляд за тим, щоб дворища правильно орудували землею.

Селяни (з цілої громади) віддають („надають“) землі своїй парохіяльній церкві й таке надання не тільки визнавало ся властями до волочного переміру, але затверджувало ся й під час сієї загальної руїни старих прав; так у с. Купечичах пін. стар. „Мартина Хведорович, піп Купечицький посідав землю „наданія“ мужицького (себ-то з даровизни „мужиків“) на церкву; р. 1555 сю землю йому й відмежено по старим межам.“²⁾

У с. Жолкині пін. князівства єсть земля, що її піддані (селяни) усіх дворищ (12) цілого села „надали“ на церкву Божу, на якій живе піп при церкві. Її й на дальші часи одрізано на церкву по попереднім межам, скількістю 3 волюки і 8 моргів³⁾.

У с. Вольвичах над р. Стиром „Сенько Явановичъ сьвященникъ тамошній волвичекій держить землю издавна, по наданію мужичьему — подданныхъ королевы на церковь Божию“; сю землю затвердили за церквою ревізори р. 1555. Той самий піп теж орудував землею після мужичого надання від королівських підданців (селян) з с. Боричевич та Бичерович⁴⁾.

У с. Старих Конях пін. стар., що мало 10 дворищ, єсть „земля поповская наданная со свѣхъ дворищъ отъ крестьянъ

¹⁾ Писц. кн. Пин. А. Войны, Ч. II. стор. 506.

²⁾ Писц. кн. Пин. стар. Хвальч. стор. 73.

³⁾ *ibidem*, стор. 208.

⁴⁾ *ibidem*, стор. 233.

королевських на церковь“; на ній сиділо два попи й обсяг її досягав скількісти двох волок¹⁾.

Громадські права цілого села до земель, якими орудували дворища та приватні особи, тісно сполучені з обов'язками селян на князя; р. 1515 кн. Фед. Ів. пінському жаліли ся селяни з с. Велемич, що селянин Данило Василевич держить собі четверту землю Біловинську без надання від князя. Виявилось, що се правда, але князь і після сього не відобрав сього наділу від винуватого, а тутечки-ж подарував йому сю землю під умовою щорічної сплати по $\frac{1}{2}$ копи грошей. Яке діло сусідам, що односельчанин їх без права держить землю? Який привід задля їх „жалоби?“ Очевидячки членам сільської громади залежить на тім, щоб кожний член громади посідав землю на певно означених правах, аби потім не повстало непорозуміння, як гуртом доведеть ся відбувати обов'язки. Звідсіля й пішло право сільських громад брати участь у роздачі вільних наділів.

Визначені факти складають тільки незначні останки тієї маєткової та особистої, стислої солідарності сіл, яка панувала раніше. Ще з початком XVI в. можливі були такі случаи, що цілі села з власної волі та спонуки закладали ся у приватних осіб, себ то переходили з державної залежності у приватну; так в мозирському повіті у Скригалівській неділі Бчицької волости два села заставили себе за князя Конст. Острожського коло р. 1512 (підчас так званої Глиньщини, себто заколоту, знятого зрадою Глинського). Люстраторам р. 1552 „повѣдали люди присяжные — мѣщане и вся волость, что они заложились сами“. В одному з тих сіл (Шестовичах) було 7 чоловіка, себ то господарів, а в другому 30 чоловіка²⁾.

Поспільні права до землі, як тої, що належала до цілої сільської громади, так і до тої, що поділена на дворища, виявляють ся з таких судових справ, які вносять ся в імені цілого одного села проти другого: р. 1510 пінському князеві Хведору Ярославичу жаліли ся Староконці на Неньківців (села

¹⁾ ibidem, стор. 268.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. VII., т. I. стор. 645.

приватних дідичів) за то, що Неньківці орють їх землю Староконську й дерево бортне їх держать¹⁾.

Окремі вгода спільні задля цілого села, якими опанували сусідні дідичі, боронять ся в суді в іменні селян того, чи иньшого села; так от селяни з с. Пулторанович (пін. пов.) підчас люстрації з р. 1562 заявили, що острів Запреходе у них спірний (пенний) з Фурсовою, якої небіжчик-чоловік одібрав їм кілька давних їх піль, двір поставив і оснував слободу²⁾. Тодіж селяни з с. Довечорович опроваджували і показували землі й входи свої, які взяли насильно Бездежани — селяни пробоща Трацького³⁾. Остров Воїн, як показувало ся, був спірний між селянами с. Ворочевич і якимсь Яковом Хричиновичом: селяни почали були обробляти сей острів у пуці, коли се прибув Хричинович, прогнав їх з сього ново-обробленого шматка землі й розпочав позов, ще за старости п. Івана; „ся справа не скінчила ся до часів старости п. Кірдея, який виїхавши прохав у селян 16 кіп „поклону а вони нічого не хотіли дати⁴⁾.

Які висліди принесила така солідарна оборона маєткових прав сільськими громадами, видно з сеї події: Р. 1501 півський князь Хведір Ярославич та жінка його Олена подарували своїй служниці Светохні Федьковій кілька дворц залюднених і пустих по ріжних селах, між инчим в с. Кошевичах два пусті дворища. Довідавшись про таке подарованне, „мужі кошевицькі“ забрали й обробили всю пусту землю. Нова господиня таким чином лишила ся без вільної землі задля заведення приватного господарства й пожаліла ся князеві. Князь сам виїхав на се місце й хотів старі поля поділити на рівні дворища. Але кошовицькі чоловіки сказали йому: „Мы, милостивый господинь, не на Светохну эти земли розроботали, а на себя; дай ей, ваша милость, дубровы противъ нашихъ старыхъ полей, нехай вона также себѣ розробливаеть“. „Мы, пивше князь, видячи, що се була-б кривда для наших мужів, як би ми поділили старі оброблені поля, запитали снх

1) Акт. Ю. и З. Р. I. IV. 54.

2) Писц. кн. Пин. Стан. Хвальчев, стор. 56.

3) *ibidem* стор. 124

4) *ibidem*, стор. 126.

наших людей: де вони моглиб уступити Светохні поля у рівнім числі з їх полями? І вони показали на острови Варварин і кадище¹. Князь подарував їй сі острови¹).

Волость і її поділи. Повинностне значіння сільської громади було в тісному звязкові і з господарською одноцільністю сієї громади. Те-ж саме в більшій мірі треба сказати про більшу одиницю — волость. Противно до північно-руської волости, волость західної Росії має безперечно більш адміністративний ніж приватно правий характер — хоча ні в яким разі не позбавлена й сього останнього значіння. Але й адміністративна суцільність волости була у вельми близькому звязкові з господарським та володільним значінням її, отже через се ми вважаємо потрібним означити головні черти волости в обох сих відносинах.

Адміністративне значіння волости. У XV в. та в першій половині XVI в. назву волость однаково прикладано як до цілих країн, так і поділів їх. Від другої половини XVI в., задля першої одиниці з'являють ся назва повіт, позичена в Польщі (назва, яку не легко витолкувати фільольогічно); назву-ж волость задержано для частин, з яких складають ся повіт.

Управа волости складають ся по части (але не завжди) з державних урядників, по части з виборних. Виборна засада у волости показуєть ся одним вибраним старцем (теж саме, що давний староста). Назва показує ся, що тут ся власть не позичена звідкільсь, а початок її заховуєть ся у стародавних родових видах і що вона є своє-рідна руська. Вибори відбувають ся що року, на весну. З актів видко, що державні урядники користають з сієї нагоди, щоб вигадувати нові здирства: намісник воеводи у сьому разі бере на себе 5 кіп грошей та стільки-ж на воеводу²). Задля вибору старців, задля рішеня фінансових справ, задля поданя жалїнь і прошень волосні люде сходять ся на збори. З актів ми довідуємо ся про збори на весні. Чи вони відбували ся раз на рік, чи частїйше, не відомо. На збори прибувають не тільки

¹) Ревізія цуць и перех. звѣрныхъ, стор. 277.

²) Гл. А. Ю. и З. Р. I. № 73.

люде з осередків (з міста, місточка), але й сіл волости. Таке либонь значіне має сей вираз одного акту: „межи себе по веснѣ собравши ся зъ мужми посполъ, котораго межи себе старца уставити хочемъ“....¹⁾ Мужами названо тут на наш погляд мешканців з волости, супроти яких становлять себе горожане чи мешканці з осередкового місточка.

Волость складаєть ся з кількох сусідних собі сіл й поділяєть ся на одиниці ріжних назв: неділі, сороки, сотні десятик и. Після ранійших актів у волость входять не тільки села, що безпосередно підлягають короні, але й села під приватними дідичами, роздавані короною світським та духовним особам, бо й сі остатні села не одразу зривали тягловий та адміністративний звязок з волостію. Деякі волости цілком пересадили у приватне посідання; у такому разі стародавний правний та господарський побут міг довго зоставати ся без зміни: приватний державець вступав лишень в місце скарбу.

Задля суцільности волости вельми живуцу підвалину становлять загальні обовязки та дачки. Волость уявляє з себе природну адміністраційну одиницю, у своєму осередкові сполучену загальною печатнею податків. Дачки в багатьох случаях особливо до заведеня волочної системи визначають ся на цілу волость (а не на дворища й не на особи). Так Борисівська волость жаліє ся, що віленський воевода Гаштолд „накинулъ на насъ по 70 копъ грошей винцины не вѣдаємъ какіє : какъ осень прійдетъ, такъ онъ лежня вишлетъ по тья пенязи“. Очевидячки сі 70 кіп брано з усієї волости. Або: „штожь какую путевшину на нихъ накинулъ предтымъ, того не бывало, на насъ данныхъ людей полтретядцять копъ у годъ же беретъ“. Знов сі 12^{1/2} кіп брано з цілої волости.

Той же воевода бере 5 їх „повздки“ (як збирає дань на королеву) 30 кіп, а його намістник 20 кіп, всего 50, та крім того 20 пудів меду, усе те очевидно брано з цілої волости як одиниці²⁾.

В давнину волость обхоплювала собою й осередкове місто й околичні села, тому й загальні обовязки припадали

¹⁾ ibidem

²⁾ ibidem.

разом й на те й на друге; такечки Могилів „мѣсто и волость“ за королевої Ядвиги та Олени платив в третій рік шкотське срібло і 7 кіп винщини¹⁾.

В 30-х роках XVI в. загального спису людности задля запровадження нових підвалин в селянській земельній посілости та задля нових способів відбутку обовязків між иньшим королева Бона звелѣла зробити загальний списе волостей троцького воевідства. З сего спису виявило ся, що кожна волость у сьому воевідстві становить окремиий відлюднений свѣт, що до нього дїбрати ся післанцем було доволі трудно а инколи й просто доводилось зазнати неудачі; такечки у волость Унітську, яка була майже за 40 миль від Трок, Горностаї тричі посилав своїх дяків й ледві через велику свлу вони вкінці спромогли ся списати підданців та податки їх. Що до Грезької волости, яка була більш ніж за 40 миль від Трок у другий бік до Слуцька, то тут дїло скінчилось гірше. Горностаї туди посилав своїх служебників, щоби селяне списали самі себе й свої виплати на воеводу, а також і податки на короля. „И они (пише Горностаї) никакою мѣрою писать себя не хотѣли и слухъ многъ перебили и ни одного куса въ волости описать не дали“²⁾.

По волостях під приватними дїдичами вкладав дїдич нові встанови про обовязки за участю та за згодою волостян, се-б то старців, та „мужей“ напр. 1547 р. луцький біскуп Юрій Хвальчевський дістав від короля вітебську плебанію, приїхав у Липлянську волость, що належала до сієї плебанії й там уклав встанову про обовязки сієї волости враз з волостянами, на що они сами добровільно годились. „Між инчим тут було ухвалено, що врядинку плебаньському без старців та мужів не вільно нікого судити з селян, щоби всякі пенї присуджували ся за відомостию старців та мужів.“³⁾

Відлюдність волостей досягає найвисшого степеня, коли дотична волость сплачуючи податки в цілім своїм складї, вимовляє собі (в дарових грамотах) право після якого князівські чи панські урядники „не должны вѣзжать въ волость.“

Один з обовязків мав переважно загально волосне значіне; а се іменно будова замку в осередку волости задля за-

¹⁾ Арх. Сб. III, 9;

²⁾ Арх. Сборн. I, N 27.

³⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. VI, I, кн. I, стор. 28—29.

гальної оборони. По тих волостях (державних та приватних), де не мало настановлено урядників, загальна діяльність волостян та старців їх виступає на першій площі. Каменецька волость, то належала до віленської кашупули післала такий наказ „мужам своїм з каменецької волости, а також і стерцеві каменецькому Проню наказували ми вам не раз... щоб ви замок будували задля оборони та захисту від ворога вам самим, жінкам та дітям вашим;....., а ви того міста не хочете будувати. Так отже звеляємо вам за зарукою 300 кіп грошів, щоб ви тепер dokonче, упоравшись з житями на полях, розпочали сю роботу. А як скоро скінчите місто, то тиб, старче, узавши з собою 5 чолов. мужів, приїхав до нас у Вільну. Як же ти з мужами не схочеш будувати місто й до нас приїхати, то знайте, що ми пішлемо по тебе наших татарів з господарським вижом, які забіратимуть вас та ваших жінок до вязниці, а вкінці будете покарані горлом¹⁾).

Чи господарське значінне волости має яку небудь безпосередню звязь з земельною посіlostню?

В осередкових країнах держави волость власне у маєткових відносинах не виступає по актах як суцільний підмет права. Вона бере участь з князем при розборі позвів що до земельних поділів; у неї питає князь — чи не має в волости вільних земель задля подаровання; взагалі волость бере участь в маєткових розпорядках лишень о стільки о скільки взагалі має право участі в ділах по порядку князя, старости або пана. Де яке самостійне значінне що до маєткових питань иноді викликаєть ся тільки загально волостними обовязками. Напр. р. 1504 Городецька волость жаліла ся пінському князеві Іванові Василевичові Ярославичові на городецьких землях за то, що вони не допомагали волості ні в стаціях ні в підводах, коли через сю волость військо вел. князя переходило до українських господарських замків²⁾). Князь виправдав землян.

Такі незначні сліди загально-волостних прав в маєткових відносинах не можна брати за доказ неіснвання таких прав;

¹⁾ Арх. Сборн. V, N 37.

²⁾ Ревизія пуць стор. 342=343.

по нас не дійшли ніякі акти, що свідчать про внутрішні розпорядки волости, та ледві чи вони велись на письмі.

Супроти наведеної вище відлюдности волостей як коронних так і під приватними дідичами, усі внутрішні розпорядки волости належали до неї самої; а проміж сїми розпорядками головнійші відносять ся до розділу земельних маєтків: приймати нових поселенців та визначати їм наділи, доглядати, щоб тяглові наділи не переходили в руки осіб чужих задля громадянства.

По околицях держави, особливо південних, спільне орудування землею цілих волостей з осередковим містом на чолі заціліло до половини XVI в. майже з усією своєю первісною безпосередністю, полягаючою в тім, що тут відрубна власність землі з'являєть ся ще й непотрібною й навіть неможливою (з огляду не повсякчасну небезпечність від Татар). Там „пашуть (черкашане) мѣщане и бояре въ полѣ гдѣ хотятъ“. Земля (у канів. повіті) в полі для міщан здавна була вільна, аж поки кн. Путивельський не завів десятини; там у базарі „поля покупать не нужно, покѣ имѣетъ плугъ и воловъ, можетъ орать, сколько хочетъ“¹⁾. Мешканці тамошніх волостей казали: „своего не маемъ, одно — Боже, та господарское“²⁾.

Треба завважити, що громадськоволосні землі займали весь обшир волости з виключенєм земель наданих приватнім державцям та відведених старостам задля вжитковання; такечки (до XVI в.) черкаська громада посїдала 28 входів по Дніпрові, Орелі, Тясминові, Івгулу та Самарі й тільки 4 входи в порогах належали до старости³⁾.

Хоч таке загальне користання зпочатку виникає не з належности прав до якогось гуртка людей, а з браку чітх нелудь прав, хоч пустир практикуєть ся як *res nullius*, або після давного руського погляду як земля Божа та господарева, але вкінці такий лад переймаєть ся вже правним пересвідченням: міщане та бояре обороняють його в суді від своїх старостів.

¹⁾ Гл. нашу студию „Населеніе Юго-западной Россіи отъ пол XV в. до Люблинской уніи“ 1891 р. стор. 102—105, 110—112.

²⁾ Арх. Ю. З. Росс. ч. VII, II, стор. 131.

³⁾ *ibidem*, стор. 114.

Належність до волости громадських прав на всю землю округу, вже не в такім невизначнім виді (як право до *res nullius*) а в більш яснім правнім, видко з грамоти кінця XVI та поч. XVII в., в яких сам уряд затверджує величезні округи за крайніськими містами як громадами й права сїх останніх означає супроти прав приватних державцїв землі. Такечки в грамоті Жигмонта III. затверджено за містом Богуславам визначенне ґрунтів, що належали до міста (*do miasta należące*), яке доконав р. 1589 кн. Януш Острожський, богуславський староста; а сїм визначенем м. Богуславі признано право на околицю від верхівя річки Вільшаниці до її гирла, а по той бік Росі від вершини Кушлуя до гирла тої ріки та до річки Гнилій Тикич, себ-то вся дольшнв область ріки Росі та межирічя її з Тикичем: „все се за їми, (міщанами) затверджує ся й усе се повинно належати до нашого міста Богуслава. На сїх ґрунтах вільно нам (міщанам) мати пасіки сївожати, ставки, фільварки, та иньші вгодя й користати ся з їх“¹⁾.

Ревізори з р. 1270 між иньшими постановами що до Білої Церкви ухвалили й таке: городища та селища (приватних державцїв землі) тих, що не предложили грамоти, через яку мають право посідати, ми прилучили до міста а податки з сїх селищ міщане мають виплачувати замковому урядові по порозумінню“²⁾.

Містові Чигиринові при його закладаинах віддано околицю межі річками Тясмином, Дніпром до гирла Сули, р. Бугом та Корсунськими межами³⁾. Містові Крисову відведено обшир понад Дніпром на Білоберехжі та за Дніпром на Пінному (*sic*) та Збойному навіть до Кременчука⁴⁾. Щоби оцінити приватно правне значінне таких надань треба мати на увазі такі обставини:

1) Чи такими даровизнами держава передає право власности на землі громадам-волостям, і чи зносить через се саме свої власні права на сї землі? Сї землі держава надає

¹⁾ Рукоп. Київ. Арх. ком.

²⁾ *ibidem*

³⁾ Арх. Ю. З. Р. У. т. I, N XXIV.

⁴⁾ *ibidem*, N XXXII.

власне громадам (а не старостинському або замковому урядови), але в ніякому разі не вважає сего надання за акт позбуття своїх прав, держава й після сього не перестає називати сі землі „господарськими“. І се здавало ся тоді з'явищем простим і природним: самі громади були „господарськими“, державними, вони платили за сі землі податки, задля держави се було лишень одним з найлучших способів використання свого майна, але разом з сім громади одержували всі права розпорядку землями: їм вільно роздавати землю приватнім особам, заводити пасіки, фільварки та ин. Як що так вело ся при кінці XVI в. коли наслідки правового значіння зросли й коли вже потрібні стали грамоти на посідання та за давніших часів розмеження прав держави і громади навіть зовсім неможливе; ріжниця меж державними податками а приватними доходами була неясною¹⁾.

2) Як що в волости окрім одної осередкової громади повстають иньші (села, місточка) та в яким відношеню стоять права цілої волости до прав сіх залежних громад? По українських волостях у XV та з початку XVI в. осередкові громади були єдиними оселями повіту; з сільської та хуторнього маєтку добували доходи в хвилевих наїздах; але при кінці XVI в. й тут повстають вже села; тоді природно могла з'явити ся гадка про розмежування прав волости і сіл.

Одначе й тоді проб такого розмежування ніде не видно. І се знов таки здавало ся простим та природним: сільська громада (що виділила ся з міської через перелюднене, або що повстала з захожих людей) вважала ся за частину осередкової громади; вона забирала пустир, що не давала ніякого доходу, а оброблюючи його допомагала осередковій громаді в її обовязках. Таким робом не було мови про колізію прав. Село цілком свобідно орудує своїм осібним шматом землі, розділюючи разом з усією волостию права на околичні вгодя та маючи з нею тісні звязки, що до обовязків. Се може стати нам взагалі образом відносин вищих громад до нижших що до земельної посілості в раніших часах. Безпосередньому праву волости підлягали землі, що не ввійшли в посілості окремих громад.

¹⁾ В XVII в. перехід державних земель у приватне посідання скарбу та старостів відбуваєть ся швидко та в останне.

3) Вкінці зразок українських волостей, що зацілів до таких пізніх історичних часів, має велике значінне задля з'ясування загального питання про відношене прав громади до прав приватних осіб, сім'їв та родових звязків в нутрі волости. Орудуючи величезними обширами вільної землі громаді волости ні крихту не залежить на обмеженню маєткових прав тих осіб, що з своєї власної запопадливости творять економічні культурні оази серед лісів та степів, заводять пасіки, хутори й т. ин. Навпаки громада радше мала інтерес в сіх приватніх заходах, які всім своїм загалом надають їй більшу економічну силу. Тільки у тих випадках, коли такі приватні займи роблять шкоду цілій громаді або поодиноким приватни людям, повстає потреба обмежень¹⁾. Словом під величезною сферою цілої волости можуть свобідно розвивати ся й всі иньші види земельної посїлости (територіяльні та родові громади й відрубні сім'ї). Взаїмні відносини всіх сіх видів можуть так ріжно комбінувати ся, що задля кожної місцевости та доби треба їх осібно представляти; приступати до студії над сіми ріжноманїтними з'явищами з сьогочасними формальними понятими цивільного права майже ає можливо. Там більшої ваги набуває історичне студійоване комбінаций та боротьби вказаних сил, поки ще вони не скристалізували ся у теперішні громадські форми²⁾.

1) Такечки Черкашане завзято борюкають ся з своєю міщанською родиною Зубриків, які, посївши великі надїли та зробувшись землянами, відобрали сі землі від громади.

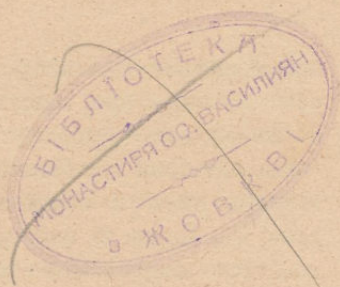
2) Тут нам не довело ся зняти річ про кілька основних форм земельної посїлости (напр. сімейного, договорного, сябриного співпосїдання й ин.), тому ми сподїваємо ся небавом вернути ся до сього предмету на иньшому місці.

СЕЛЯНСЬКЕ ВОЛОДІННЯ ЗЕМЛЮ

в Західній Русі до половини XVI віку.

НАПИСАВ

М. Владімірський-Буданов.

В історії західно-руського права легко знайти момент (не дуже віддалений від нашого часу), коли маєткові та особисті права як бояр, так і селян були менш-більш однакові і сі і ті користувались правами дідичного володіння землею і багатьома правами розпоряджати нею; права володіння і сих і тих однаково були обмежені публично-приватною владою великого князя й удільних князів і тих небогатих панів, що мали *jus ducale*. Від пол. XVI в. значна частина бояр скоро пішла по дорозі, що вела в польський шляхотський рай, як говорили старі письменники, а друга їх частина і всі селяне теж почали скоро спадати в чистилище підданого стану. Вхопити пункт, коли починаєть ся зріст бояр до шляхотства, було завданням попереднього нашого нарису: „Помѣстья Литовско-русскаго государства“ (Київ, 1889 р.). Означити момент, від котрого починаєть ся спадання теж подібних горожан (селян) у безправний підданий стан, єсть завданням отсеї студії. Хочемо тут показати, що до пол. XVI в. сільська людність користувалась всіми тими правами володіння землею, які були тоді доступні і всім иньшим вільним клясам, себто під вимогою, що повинности будуть виповнені. Супроти того мусимо вяснити: 1) характер повинностей тодішнього володіння землею, щоб показати, що селянське володінне не належить тут до виїмків; 2) означити права селян до набування земельного майна і до розпоряджування ним¹⁾. Такім способом наше завдання докладно обме-

¹⁾ Третє питання про форми селянського володіння землею було предметом окремої нашої статі, недавно виданої в „Кіевск-ім Сборник-у въ помощь пострадавшимъ отъ неурожаа“ (Київ, 1992 р.), де, остаточно, предмет остав ся незакінчений, задля окремих умов сього видання. (В першій частині отсеї книжки український переклад тої статі. *Ред.*)

жене сферою приватно-правною; ми цілком відсуваємо від себе питання про державне значіння селян, як стану, і там, де ми мусимо доторкнутись тих питань, говоримо про них мимоходом, як про бічний предмет. — Проте одначе зв'язь макеткових прав зі всіма иньшими (особистими і державними) така, що одним із найперших висновків нашої розвідки буде сей, що стан підданства — се результат способів, направлених на те, щоб признати право власности на селянську землю державі, панам і боярам.

I.

Характер повинностей володіння землею і його форми.

Імя „селянин“ чуже литовско-руському правничому і побутовому языкови і цілком незнане в західній Русі.*) Се, що ми зовемо тим терміном, було рядом різнородних клас, відрубних одна від одної положінням. В актах пол. XVI в. бачимо терміни: „мужики“, „мужича земля“, „мужичі повинности“; одначе і ці назви не дають однородного і постійного поняття. Більше докладности має правничий термін західньоруського язика: „піддані“, одначе й він має у собі в XV і поч. XVI ст. дуже зложені елементи.

Для означення того, що розумітимемо під іменем селян і селянського володіння землею, мусимо віддалити ся від пізнійшої загально знаної картини станового устрою держави і повернути його давній загальний вид. Ціла держава в XV ст. і поч. XVI складаєть ся з повітів (земель, князівств і волостей) з центральним замком в кождім із них. Замки і кругом їх волости єсть у руках великого князя і дуже небогатых вишших панських родин, що собою перемінили удільних князів і користували ся у своїх волостях княжим правом. Ціла людність земель (повітів) стоїть у службових, залежних відносинах до в. князя (або панів); відрубність його клас означена родом обовязків, які ся або та група відбуває на користь замка і церковних заложень. Замки потрібують богато ріжної послуги (військової й економічної) і тому ціла територія замка поділена на невеликі (розмірно) наділи землі, що були у володінню окремих людей. Сі знов відбували за те означені обовязки державі або пану. Право держави на землю, як теж

*) В оригівалі „крестьянинъ“. Ред.

і панське право не єсть ані чисто державне, ані приватне. В замку або у простім дворі великого або удільного князя або пана ведеть ся приватне господарство, і тому при нїм єсть завєди більш або менш невільної челяди або парубків; частина їх працює у дворі; друга поміщена на земельних надїлах.

Одначе господарство ведеть ся ширше від власних способів замків і дворів; тому доохрестна вільна людність має обовязок доставити до двора готові продукти і робити кілька днів особисто. Замок потребує теж державних послуг: його мусять направлати, сторожити і боронити; тому друга частина повинностей розділяєть ся межі сими або тими спеціальними клясами доохресних горожан.

Розглядаючи подробиці сеї загальної картини, знаходимо, що обивателі окрім города, живуть по селах. Кожде село складаєть ся з кількох дворищ (деколи з одного), або служб, або жеребних надїлів. На кожде дворище призначені певні повинности: більша частина дворищ єсть тягла, обтяжена т. зв. мужицькими обовязками (дяклями, толоками, підводою, сторожівщиною й ин.); деякі дворища, увільнивши ся від робіт, обложені чиншем (грошевою платою). В деяких судять замкові ремісники (боднарі, колесника, мулярі, дойлїди і ин.); вони мають доставувати на замок означену скількість предметів свого ремества. Інші, замість повинностей, мають помагати княжій охоті (такі бобрівники, сокільники, осочники). Знов інші подрібні замкови для посилок (розвозити листи, оголошеня й ин.); се — ~~путні~~ бояре. Вкінці потрібно одної частини горожан для сталої військової служби; се — бояре і земляне (зародок пізнїйшого шляхотства). Їм даєть ся звичайно окрім одного надїла (дворища), де живе сам боярин, ще один або більше залюднених і незалюднених.

Усі володїльці: тяглі, чиншівники, слуги (ремісничі й військові), бояре (кінні й путні) володїють землею як своєю, на правах умовної власности, себто під вимовою обовязків і плат.

Отся ідея „умовної“ або „обмеженої“ власти, так чужа нашому сучасному розумінню власти (як права повного й незалежного), єсть проявою спільного ⁴⁰всім європейським народам у т. зв. середнї віки. З історії прав земельної власности

ншими розуміннями, щоб означають інші річеві права (*jura in re aliena*).

В суді повинностей характер усіх вичислених клас однаковий: і боярське і селянське володінне землею однаково невольне (ниже покажемо основи навіть більшої волі для селянського, аніж для боярського володіння землею); одначе вкінці з одного виробив ся підданий стан, а з другого — шляхотська повноправність. Тому то ми мусимо ближше пізнати ті форми володіння землею, які ми знаходили на початку XVI ст.; вони всі цілком або частинно входять у загальний стан селянського володіння землею.

Окрім основних вільних типів володіння землею (великокняжого, панського і церковного, яких тепер доторкати ся ми не маємо потреби), всі інші форми прав на землю мають обовязковий (прекарний) характер і відріжняють ся одна від одної лише родами обовязків. Такі отсе: 1) чиншове володінне, себто під вимовою самих плат (грошових або натуральних); 2) тягле володінне, себто під вимовою відроблювання господарських повинностей і плат; 3) свобідно-службове володінне, себто під вимовою відроблювання спеціальних господарських і державних послуг; 4) боярське володінне, себто під вимовою справлювання державних обовязків (що одначе близько підходять до попередніх); вкінці 5) невольно-службове володінне, або володінне на невольній службі (при чім володінне належало до полувільних і навіть невольних людей-челяди).

Почнемо від тої форми володіння землею, яка була доступна для всіх клас тодішньої суспільности, серед того й для селян.

Чиншове володінне землею.

Володінне на чиншу або „урочне“, котре можна-б перекласти старим московським терміном „оброчное владѣніе“, се користування дорогою винайму: той, що взяв землю на чиншу, не був обмежений часом володіння, він передавав його наслідництвом і міг передавати свій наділ (зі звичайними тоді умовами дозволу і потвердження). Володінне на чиншу озна-

чаєть ся на вічне і прим. у привілею Христовича м. Липську 1584 р. говорить ся, що люде, збудувавши собі млини, можуть володіти ними вічно. Розмір чиншу означаєть ся усюди на завсїгди незмінний; так у тому самому привілею означений чинш від морга орної землі — 6 гр., сіножатної — 4 гр. і додано: „а повад се ні при нашім житю, ні опісля нашим потомкам не муєтнмуть відроблювати ніякого обовязку“; з тими умовами даєть ся грамота на вічні часи.¹⁾ Пізнійше підвишене плат зі сторони володільця давало людности право процесу, що рішаєть ся відповідно до грамоти, де означене чиншове володінне; так пр. рішено процес поміж мешканцями м. Филипова і державцею Гванином на суді королівських ревізорів, які постановили, що мешканці маюгь платити згідно з уставою короля і „нічого більше“.

Термім „чинш“ і чистий тип чиншового володіння єсть проявою розмірно пізною; вона почала розповсюднювати ся в Литовсько-руській державі в міру входу в неї права німецького й польського, особливо-ж утвердило ся в 2-ій пол. XVI в., від часу введення волочної системи. Одначе суть сеї форми володіння землею, себ-то на вимовах плати грішми або натуральними продуктами, дуже давня.

Чисте чиншове володінне не ставить характерної черти селянського володіння землею; воно могло належати й людям усіх иньших станів. На чиншу володіли землею:

а) Бояре; окрім наділів на боярській службі для них було доступне чиншове володінне, а тягла служба бралась за знак „мужицтва“. Так у с. Високім Пінського князівства сиділи на чиншу завсїди або бояре, або путні слуги, займаючи наділи, рівні селянським (по 1 волоці); між тим бояре Богдан і Васько Андрієвичі Висоцькі приймили (при волочнім помірі) 1555 р. дві волоки, на приказ і дозвіл старости пінського Станіслава Хвальчевського²⁾.

б) Путні слуги дістають додаткові наділи до своїх земель, звязаних путною службою, теж на чиншу; прим. у тім самім челі Гринець і Павло Маневичі приймили до путної кінної служби на чиншу — 1 волоку.

¹⁾ Ак. Вил. ком. I. ст. 164.

²⁾ Писц. кн. Пян. Княж. Хвальч. ст. 74.

в) Особи й духовні заклади можуть діставати селянські наділи тільки на чиншу; так у тім самім селі Високім Юліянна Почапівська, ігуменя монастиря св. Пятниці, дістали волоку на чиншу¹⁾. У сьому разі чинш визначив ся у висших цифрах, тому що селяне-чиншівники все таки у більшій часті приносили додаткові особисті повинности, а се; толоки, підводи замкові сторожи і т. ин.

г) Жиди як брали (що, остаточно, буває рідким виїмком) селянські наділи, то на чиншу, певно задля нездібности їх до особистої сільської праці; так у с. Кушчях „Ізраїль Песакович, жид пінський, приймив 2 волоки; Нохим Песакович прийшов на чиншу 2 волоки“.²⁾ Міщане християне володіють селянськими наділами також по чиншу: у с. Купечихах Михно Некрашевич, міщанин пінський, приймив на чиншу дві волоки.³⁾

г) Звичайні „піддані“, себ-то селяне иноді володіли землями тільки на чиншу за окремими умовами місцевости, а се задля неможливости для них являтьсє у замок або у двір на роботи наслідком віддаленя і повної недостаті доріг; так у с. Грожиці, Пінського князівства, „піддані посаджені на чиншу, а не на тяглій службі, задля рік і великих болот, що через них вони ніколи не можуть прийти на двірські поля зі своїми знарядями і волами; але мають піші виповняти 6 толок у році, з чим прикажуть; у зимі-ж мають волочити невід у своїм озері до того часу, аж неводничий від'їде від них“⁴⁾. Село Соєно (Szoszno) того самого князівства посаджене на чиншу, „задля віддалення від дворців за ріками і болотами“.⁵⁾ Передше (до поділу на волоки) селяне сього села служили конюшу службу у пінськім замку.⁶⁾ У такім самім положінню с. Селище, Гулевичі й ин.⁷⁾

е) Всі остатні селяне, окрім тяглого наділа, могли мати иньший наділ на чиншу.

¹⁾ Ibid. 74.

²⁾ Ibidem.

³⁾ Ibidem, 72.

⁴⁾ Ibidem, 77.

⁵⁾ Ibid. 80.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Ibidem, 85, 129.

ж) Всі селяне (і тяглі) володіють місцями під оселю на чиншу.¹⁾

з) Після заведення волочної системи землі у застінках всі переходять на чинш, між иньшими селянам²⁾.

Особливо-характерним селянським виходить чиншове володінне у своїх мішаних типах, перехідних до тяглого.

Найдавнійшу і найважнійшу форму чиншівників творили данники, се ті тяглі, що у заміну за різні тяглі роботи і дякла платили данину, а се медову і продуктами ловів („медом і скорою“, як говорилося давнішими часами). Причина витворення сеї класи володільців була в тім, що у величезних лісних просторах Литовської держави оброблюванне землі було майже неможливе; людність жила з пасічництва і ловів. У таких місцях господарські двори великого князя і панів були рідкі, і тому держава й пани мало потребували господарських прислуг людности. Іноді в одній і тій самій околиці частина сіл сиділа на тяглій службі, иньша складалась із данників.³⁾ Остаточю, у XVI ст. данники вже значно мішають ся із тяглими; вони окрім медової і грошевої данини обовязують ся окремими роботами для замка або двора; прии. у с. Гніздиловичах, (у Жмудській землі) ціла людність складаєть ся з данників, що „дани дають меду 16½ пудів (з цілої громади) і грошеві дані 1½ копи грошей, жита ½ бочки, 2 білки у натурі („шерстю“); понад се Гніздилівці мають косити сіно числом 7 чолов. (із цілої громади, що в ній числилось 47 димів), платячи при тім закосного по грошу від коси; на весні і в осені мають являтись по 2 чол. на двірську роботу з топорами, платячи при тім від топора по 2 гр. панському служебнику.⁴⁾

Тягле володінне.

Центральний елемент селянства складають люде сільського і міського стану, обложені тяглими повинностями, що володіють наділами під вимовою тяглої служби. Ми побачимо

¹⁾ Писец. кн. Хваль., 76.

²⁾ Ibidem 45—6.

³⁾ Див. Інв. маст. Титовян в Акт. Вил. Ком., XIV, 8—11.

⁴⁾ Ibid., 10—11.

низше, що земля — се їх наслідна власність і переходить на потомність (у тодішнім розумінню сього слова). Самі вони, розуміють ся, особисто вільні та повноправні. Не треба собі цілком представляти, що се вони уживають чужих земель і платять за землю особистою роботою. Обовязки і роботи, що їх виконують, се наслідки, а не жерело їх прав до землі. Кождий, що володіє землею, звязаний для держави або того, кому вона своє право уступить (панам і церквам), певними повинностями, що їх склад показує повну сумішку державних і приватних чинників.

Хоч і як був просторий район чиншового володіння, між иньшими і серед селянської людности, все таки він далеко уступав перед розмірами уживаного тяглого володіння, і тому то воно творить характерну прикмету селянства, або підданства. „Люде тяглі“, або люде дякольні, творять центральне зерно сеї кляси; їх доля означає всю історію селянського питання у Литовсько-руській державі. Разом із тим тяглі творять центральну клясу усеї людности держави і у них замикаєть ся вся фінансова і навіть особова сила держави, доки осередок тяжкості не переніс ся на шляхотство.

Тяглі люде творили головну хліборобську клясу і тягле володіння було основним типом селянського володіння землею; инші форми були виїтками. Се були корінні володільці землі, „отчичі“. Повинности, що спочивали на тяглих людях не означали цілком, що се люде і їх майна творять приватну власність скарбу або панів володільців, подібно теж землянські майна (отчини), будучи обложені кінвою воєвною службою, не були, силою того, приватними маєтками великого князя.

Селянські обовязкі були докладно одначені звичаєм і окремими постановами. Певно, при величезнім просторі держави і географічній ріжнородности її частин, склад обовязків не міг бути всюди однаковий.¹⁾ Одначе він був дуже постійний у кожній окремій стороні. Тягло не змінювалось тоді, коли великі та удільні князі надавали тяглих людей церквам та світським володільцям. Для кінця XV ст. і для Притетського Поліся

¹⁾ Представленне повинностей у кожній місцевості цілком не входить у завдання сеї студії. Див. для України нашу розвідку: „Населеніе Ю. З. Россіи отъ пол. XV в. до Люблин. уніи“, Київ, 1891, стор. 153—158.

можемо навести таку вказівку: 1492 р. пінська княгиня Марія Сем. записує на лїщанську церкву одно дворище (у с. Волбичах) Филпа Гордовича і братанича його Івана з їх орними землями і зі всіми входами, як вони здавна володіли, живучи на тїм дворищі. А з тих людей, додає княгиня, іде: три ведра меду, віз (повозу) 40 гр., 2 лагвиці, побору 20 гр., баран, лишиця, стїг сїна, 5 качок, 15 яєць. Як сї люде будуть орати, то мають давати з сохи по колоді вівса (колода по 5 півмірок) „А службу мають служити на ту церков божу так, як на нас служили“¹⁾. Служба на замок лежала у доставі підвод, у роботах для направи замка, ходженю на лови²⁾, ходженю в заставу (сторожу) до замка або двора, на косовицю сїна. Повинности сї називались тяглими — мужицькими³⁾.

Склад тягла не зміняв ся при перемїні особового складу селянських дворич. Чи останеть ся вдова з маленькими дїтьми, чи займає новий селянин пусте дворище, — то тягло остаєть ся все те саме.

Обовязки селянина означались не особистими умовами кожного із них з володільцем, тільки загальними нормами звичаєвого права. Тягло дещо перемїняєть ся тільки від неоднаковости чисельного складу дворич, себ-то скількості димів, що складають дворище. Се можна бачити з відносин „писчого“ з вньшими поборами (писче збиралось завсїгди з димів, а се по 2 гр. з дима).

Щоби показати постійність тягла рїжних дворич одного села, приведемо приклад села Сваричевичів (пін. повіта). У нїм були такі дворища і на них покладені такі обовязки і плати:⁴⁾

¹⁾ Ревізия пуц., 130.

²⁾ Ibidem, 330.

³⁾ Ibidem 331; тягла земля зоветь ся „мужицькою“ (346).

⁴⁾ Писц. кн. Пин. стар. А. Войны, ч. II. 280.

Двориче:	Погодє	Посошне	Лавгиця ¹⁾	Сіно	Пшече ²⁾	Овес	Прибір	Повіз	Пригін
Остаповичі	7 гр. 4 п.	20 гр.	2 (= 42 гр.)	33 гр.	16 гр.	24 гр.	2 ножи	—	—
Нагірне	7 гр. 4 п.	20 гр.	2 (= 42 гр.)	33 гр.	6 гр.	24 гр.	—	1 к. 30 гр.	—
Кухаревичі	7 гр. 4 п.	—	2 (= 42 гр.)	33 гр.	4 гр.	24 гр.	—	—	20 гр.
Віленевичі	7 гр. 4 п.	10 гр.	21 гр.	33 гр.	2 гр.	12 гр.	—	1 к. 30 гр.	—
Вітковичі	7 гр. 4 п.	10 гр.	21 гр.	33 гр.	2 гр.	12 гр.	—	1 к. 30 гр.	—
Ісаковичі, розділене на дві половини, оброчну і тя- глу: сі числа з титлої.	3 гр. 7 п	—	10 ¹ / ₂ (¹ / ₂ лагв.)	16 гр. (¹ / ₂ воза)	4 гр.	—	—	45 гр.	10 гр.

¹⁾ Лавгиця — лагена, судина і міра (міх для вина); див. Słownik Lінде Laguna, міра пшени і сшких річей, особливо в Англіїців (Lexic. mappelo“ par l'abbé Migne d' Arni).

²⁾ Пшече — усе 2 гр. від диму.

Щоби показати постійність тягла (й умови його перемін) в різних селах, наведемо ось такі дані, що належать до Пінського князівства.

НАЗВА		Полудне	Посопне	Лавина	Сіно	Писче	Овео	Прибір	Повіз	Пригін	Лисина	Баран	Побір	Припис	Урок
Села	Дворища														
Вовчичі	Гирлице-вичі	7 гр. 4 п.	—	21 гр.	33 гр.	6 гр.	24 гр.	—	—	—	—	12 гр.	—	—	—
	Сірковичі	7 гр. 4 п.	—	—	33 гр.	12 гр.	24 гр.	—	—	—	—	—	—	1 к. 40 гр.	—
Поталовичі	Поталівське	7 гр. 4 п.	20 гр.	—	33 гр.	20 гр.	24 гр.	—	—	—	—	—	24 гр.	20 гр.	—
	Путилівське	7 гр. 4 п.	20 гр.	—	33 гр.	16 гр.	24 гр.	—	—	—	—	—	—	—	—
Іванківичі	Іванківичі	7 гр. 4 п.	40 гр.	—	—	24 гр.	—	—	—	—	—	—	—	—	1 к.
Кучче	Половинчич	7 гр 4 п.	10 гр.	—	33 гр.	6 гр.	2 боч.	—	40 гр.	—	6 гр.	12 гр.	—	—	30 гр.
Озерці	Дорошевичі	—	20 гр.	—	—	14 гр.	24 гр.	—	—	—	—	—	—	—	1 к. 4 гр.
Морочна	Патрикєвичі.	2 1/2 гр	10 гр.	14 гр.	11 гр.	6 гр.	12 гр.	30 гр.	30 гр	—	—	—	—	—	40 гр.

Повинности в иньших частинах держави (властивих литовських¹⁾, білоруських і-українських) змінялись у своїм складі, назвах і величині; вчислення їх цілком не входить у наше завдання, тому обмежимо ся загальною заміткою, що всюди сі повинности мали подвійний, державно-приватний, характер. Ані в однім краю держави не можна їх бачити як арендну платню за користання з чужої землі. Спеціально, аналізуючи дані наведених више таблиць (для Пінського князівства), доходимо до висновку, що всі показані там форми повинностей і платні, відповідно до нашого теперішнього погляду, можуть бути розложені на дві категорії; обовязки державні і приватні. До перших належать: давнє полюдє, зване з початку історичного життя руського народа — від мітичних часів Ігоря та Ольги. Се був податок, зібраний князями, при об'їздах волостей, цілої людности на державні потреби (удержанє дружини) і рівночасно на приватні потреби самих князїв. У Литовській державі сей збір означав ся дуже докладно — по 7 гр. 4 пен. з кожного дворища. Тим способом величина полюдя не зміняєть ся відповідно до степеня маєткового стану дворища (крім малих виїмків).

Другий рід податків сеї категорії єсть посешне, безпосередний податок від майна; він проте переміняєть ся до відповідно скількості димів дворища (40, 20, 10 гр.)

До категорії державних податків можна причислити те-ж писче, себ-то плату за переведенне катастру, за опис майна і належних з нього дачок.

Всі иньші платні можна зачислити, на нашу гадку, до приватних доходів із майна. Одні з них властиво означають тяглий стан оподаткованих. Се т. зв. дякла (*annona ducalis*) себ-то щорічний збір сільських господарських плодів для удержаня княжих дворів, по части для удержаня княжих конюшень; тому то головними предметами збору було сіно й овес, таксовані грішми; висота побору однакова для всіх дворищ (33 гр. за віз сіна і 24 гр. за 2 бочки вівса); величина ся зменшаєть ся два або три рази лиш тоді, як одно дворище

¹⁾ Див. Акты Вил. ком. т. XIV, N 2, де тягло зложено з посіди, куниць і дякла.

ділять ся на дві половини або три третини. До тої самої форми можна прикласти дачку т. зв. баран, себто гроші, замість натуральної дани вівцями, так само й поволовщину українських (головно скотарських) земель, яку збираю за певний цикл років. Подібна до дякля єсть т. зв. стация, себто збір плодів (курок, качок, гусей і т. п.), але тільки на якийсь час — на приїзд у волость в князя або його воєводи і старости.

Друга сторона тяглих обовязків найбільше характерна для тяглового стану, заключена в особистих послугах економічного характера. Такий т. зв. повіз (або підводи), себто обовязкове наділене комунікаційними знарядями княжих (і нанських) гонців та урядників; пригін себто обовязок робити у дворі дідича певну скількість днів у році (деколи замінюваний на гроші) та толоки, себто скликанне всеї людности на певні дні господарських робіт підчас жнив та косовиці.

Отсей зародок будушої панщини до пол. XVI. ст. не був цілком тяжкий і не мав характера „невільної“ (рабської) служби.

Ціла останна категорія повинностей, що ми її назвали переважно приватною, не творить арендної платні за землю. Се, між иньшим, видно з того, що скількість платні не йде поруч (як що лиш сказано) із різнородним характером селянських наділів, що складають дворища.

Оба показані що тільки елементи тягла (державний та приватний) звичайно не розділялись при переході майна з коронного володіння у приватне (себто тягло у цілім складі переходило на приватного володільця). Віймкові тут мабуть тільки українські повіти Литви і Польщі, де деколи держава удержувала на свою користь подимне (заміна посешного) і полюде. Се поясняєть ся тим, що там коронні майна у більшій частині надавались на т. зв. леннім праві, себто ї дальше мали ся за коронні; володінне приватних осіб у таким випадку називалось посесею.

Збираючи вище наведені риси тяглового володіння, заключаємо, що 1) воно не єсть користуванєм чужою землею (державною або панською); 2) тягло, се така служба державі (посередна чи безпосередна), як і військова служба бояр.

Службове володінє.

Спеціальні прислуги замкови зробили початок відрубного типу володіння землею і відрубної класи людей так званих слуг. Їх було два роди: одні мали властиво економічні обов'язки, а другі — державні. До перших належали ремісники: бондарі, теслі, мулярі, дойлїди, колесники, санники і ин. В подібнім положеню були й промисловці, як рибаки, бортники, осочники, підлазники і инші.¹⁾ До других належали нижші державні слуги замку, пушкарі, одвірні, воротні і т. д. Люди кожного відрубного ремесла складали сотку, якою правив сотник.

Сеї вони спадково служили свому замкови, то-б-то робили спеціальні роботи свого ремесла (теслі, мулярі і ин.), або доставляли замкови певну часть витворів своєї спеціальности: (бортники, рибаки і ин.).

Через те, що легко можна було в спадку присвоїти такі немудрі професії, — тягарі їх легко годились з спадковістю володіння тими частками, що підлягали тим тягарам.

Не дивлячись на деяку відзнаку від властивих селян, слуги-ремесники зачислялись до тяглих або дякольних людей, инакше „мужиків“. Спеціальні відзнаки їх обов'язків робили їх володінє більш залежним, навіть ніж володінє тягле, бо хоч їх ремесло і дуже просте, а все потребує де-якого спеціального знаня; і володінє затверджуєть ся за ними під умовою набуття того знаня.

Не дивлячись на те, слуги, особливо такі як пушкарі, становлять перехід до боярства, а службове володінє землею стоїть на роздорожі межі тяглим і боярським. Перехід слуг в боярство зазначаєть ся зміною обов'язків; доки слуга не має обов'язків кінної військової служби, доти він не робить ся боярином-землянцем; той остатний був, так би сказати, очищений селянин — й тільки; наприклад, пінський князь Федір Ів. обдарував своїх слуг Говена Мишляковича і братанича його Мишка Бориловича і братів остатнього Кузьму Лихача і Тому землею в с. Любнах в додачу до їх батьківщини, з умовою,

¹⁾ Вони докладно перечислені в Актах Вилен. Ком., т. XVII. стор. LVIII.

щоб вони платили, як з неї, так і з батьківщини по 50 грошів річно, і щоб сповняли службові обов'язки, як і давні; але княгиня Ганна (жінка в. кн. Свидригайла) зняла з Мишляковичів обов'язки тяглої служби; при кор. Боні староста півський знов повернув їх до тяглої служби, від якої в 1544 р. Бона звільнила їх знов, називаючи їх у своїй грамоті „підданими“.¹⁾

Подібні випадки вказують на переходовий стан; рано чи пізно такий зобов'язаний слуга-селянин попадає в стан путних слуг, а потім боярів, коли знов не вертаєть ся в стан підданства.

Другий вид службового володіння, зовсім зближаючий його до боярського (крім згаданих загальних служб пушкарів і инш.), бачимо особливо в полуднево-східних окраїнах держави, а властиво в Київській землі (по люстрації 1471 р.). Тут місцеві умови вимагали постійної військової оборони краю; всі инші державні потреби відступали перед військовою; тут держава не числила на доходи. Через те більша часть сіл складаєть ся з військових слуг, які „на війну ходять і нічого иншого не знають“. Лише часами й вони платять подимне, але не що року. Се населенє сільське, селянське, мужицьке, але стан його боярський. Се той посередний елемент у суспільнім устрою, який потім звав ся в тій місцевості козацтвом. Вся відзнака такого службового володіння від боярського була в тім, що українські слуги володіють не заселеними обшарами, а звичайними селянськими частками (що зрештою, як зараз побачимо, було можливе і для боярського володіння землею в инших частях держави).

Боярське володінє землею.

Мова про боярське володінє землею зовсім не виводить нас по за межі нашого етюдю, присвяченого селянському володіню землею. Всім відомо, що бояри з часом зробили головну, що до скількості, основу шляхетського стану; але відомо також, що величезна часть сеї класи війшла потім в стан

¹⁾ Рев. пуц, стор. 330.

кріпаків, підданих приватних панів, то-б-то зробила вище і важнійше живло селянства.

Однак не лише думки про будучність сеї класи змушують нас згадати про неї тут; для нас важнійша близькість боярського володіння землею до селянського в ті часи, які нас тепер займають.

Вся періста на перший погляд ріжниця клас на початку XVI в. відзначається властиво повною одноманітністю: всі повинні служити державі і тільки при такій умові володіють землею. Через те їй не легко виділити класу, яку переважно можна-б назвати селянами. Боярами звать ся люди, що дістали частки землі при умові сповнюваня за те лише військової служби; вони були і на землях великих князів і на землях приватних володарів. Можливість легко переходити з одної класи до другої вияснюється легкою переміною обовязків, якими були обложені маєтки. І на державних землях легко було змінити одну повинність на другу; а на панських така заміна була конечною і часто повторялась: самі пани не потребували від своїх підданих військових услуг, а кінні військові обовязки державі вони відбували при помочи найнятих рот. Через те був можливий перехід, як з служебного і тяглового стану в боярський, так і навпаки.

Бояри — будучі земляне і шляхтичі — часами зовсім змішують ся з слугами і походять від сих ostatnich. Так, при ревізії 1554 р., землянин пінський Іван Пархвеневич показав привілей Сигизмунда і Бони на 4 дворища, даровані йому в двох селах; з них він і його потомки зобовязані були служити земську (се-б-то боярську) службу, „а в разі потреби золотарську і пушкарську“, бо „його предок був золотар і пушкар“.¹⁾ Золотарі і пушкарі, як люде нижших служб рівнялись до тяглих. Перехід з тяглового стану до боярського був не дуже трудний; так за кор. Бони був в її маєтках межовий сторож Полюха; він дуже догодив королеві і вона „полчила його в боярство“, увільнивши від тяглої служби і податків; то було в 1526; а в 1554 р. на ревізію з'явились з привілями вже „земляне повіту пінського Богдан, Сава і Кирило Полюхо-

¹⁾ Ревіз. пуцц, стр. 226.

вичі¹⁾ З початку також не трудно було переходити з боярського в тяглий стан: треба було тільки переіменити рід повинности володареві. Лише з розвитком станового права такий перехід ступнево утрудняєть ся. Напр. некий Зинов Лозич скаржив ся княгині Марії Семеновній, що його посадили на службовій землі; княгиня, переконавшись, що він син боярський, зняла службовий характер з його землі: „він не мав давати ні сіна, ані вівса; ані під ворота (на сторожу) йому не ходити, — коли він дійсно боярин є, як котрий.“²⁾

Сама основа володіння землею таких боярів однакова з основою селянського права на землю: її роздають місцеві старости після господарської волі. Напр., в 1536 р. королівський підданий Пінської волости Андрій Короневич просив старосту, „щоб він випустив його з 5 синами з Пінської волости, бо він не мав на чім пожитись тут“, бо староста відібрав від нього давнішу частку і віддав другим, які заявили права спадку до сеї частки. Староста не хотів, щоб господарські піддані розходились геть, питав волостних старців і десятників, чи нема де серед волости вільної землі; така земля знайшлась і її віддали просителеви.³⁾ В 1554 р. той Короневич появляєть ся вже, як боярин, з наведеною вижше грамотою, як кривілеєм.

Цікавіше усього, що часами Поляки-колоністи, титуловані з е м я н а м и, сидять в литовських пуцах на тяглий службі; напр., в Книшінській пуці сидить „с. Чорна населена землянами Чорнівеськими, котрі попродавши маєточки і оселі свої в Мазовії, осіли тут в сій пуці, в володіннях королівських і тепер, жіючи, виповняють такі повинности, як і инші тягли люде“.⁴⁾ Се вже в повнім значію слова земляне-селяне, не тільки по родови діяльности, але й по родови повинностей. І в иньших, внутрішних, повітах Литовської держави були шляхетсько-селянські громади, які правда затримали собі право на військову, — кінну службу.

Були цілі повіти (Дрогичинська і Белзьська землі), де земляне мали по одній селянській частці, обробляли землю влас-

1) Ревіз. пуц, стр. 285.

2) Ibidem стр. 282.

3) Ibidem стр. 243.

4) Ibidem стр. 33.

ними руками і одправляли кінну військову службу цілими громадами. Такі-ж шляхетсько-селянські громади знаходимо в воеводствах Троцьким, Київським (Овруцька доохресна шляхта), в Подільським (Барська доохресна шляхта) і в інших місцях.

Щоб показати можливість повного мішання боярського і тяглою стану, а разом з тим і заходи на початку XVI в. щоб знайти які небудь відріжняючі їх ознаки, покличимось на отсей приклад. Діялось в Троцьким повіті в кінці XV і на початку XVI в., в Ейшицькій волості. Ще за часів короля Казимира ейшицькі міщани вдались до короля з проською, щоб не лише вони, але й волость (сільські обивателі) несли загальні тягарі підвідної повинности. Казимир казав розібрати діло місцевому воеводі Радивилу Остиковичеві і п. Станкови Костевичови. Показалось, що вся волость (селяне) присвоїла собі боярські права, і через те не хотіла ділити з міщанами тяглої служби і платити дякла. Але Радивил і Костевич, переслухавши сьвідків, знайшли, що ся волость від давна і підводу достарчала і дякла давала. Через те було рішено й надалі зіставити обивателів волости при давній тяглій повинності за винятком боярів-клеинотників, себ-то таких, що мають герби; але таких знайшлось в волості 7 фамілій. Крім сих семи було йще одно „племя“, яке мало обовязок глядіти сокола, се-б-то було на сокільській службі; що до сього остатнього, то Радивил з товаришом постановили, що такого великого племени занадто для одної сокільської служби, і через те зі всього племени відділили тільки Юрія і Насуса доглядати сокола; але й вони мусіли давати дякло, були лише звільняні від підводи. А як сі двое, зроблених сокільниками, помруть, то таким самим способом з того-ж племени має бути знов вибрано двое, що заступлять їх місце, а решта всі повинні йти на тяглу службу „без кривди“. Нарешті суд’ї-комісарі постановили, щоб ніхто з боярів-клеинотників не приймав жадного волостного чоловіка в своє племя під страхом, що й сам стратить боярство для себе самого.¹⁾

Потім кор. Сігізмунд I подарував пасинкови свого дворянина Михайла Івановича кн. Павлови Бердевяковичови двох

¹⁾ Лит. метр., копія кн. 198, стр. 207.

з ейшицьких ніби то боярів, як тяглих людей. Даровані досить довго мовчали і служили новому панови, а потім подали скаргу, запевняючи, що вони не тягли, а бояри. Король доручив розібрати справу місцевому воеводі кн. К. І. Острожеському, але він не постановив жадного рішення, а справу передав королеви; король зробив осуд на підставі грамоти в. кн. Олександра, а воеводі казав добре глядіти, щоб в тім воеводстві бояри не виводили в боярство людей тяглих, „бо ніхто не може тяглого чоловіка зробити шляхтичем, крім володаря.“

В стисло-литовських повітах, де вже були „клеянотники“, де були заведені герби, можна було, хоч і не завжди відрізнити боарна від селянина; в інших (руських) повітах бояр-селяне гербів не мали і нічим не відрізнялись від селян, доки не стали одні шляхтичами, а другі селянами, кріпаками (втримуючи однак назву боярів).

Але незаметний відтінок межі боярством і селянством становили слуги, або бояри путні; справді, коли одному чоловікови дасть ся частка при умові ловити за те бобрів, або виїздити на полюване, а другому при умові розвозити листи і т. п., то яка межі ними різниця? І через те не тільки селянська служба могла бути поверняна в путну, але й на відворот, путна служба могла бути поверняна на тяглу; напр., в с. Журильчичах неякий Павло Півторайкевич, який перед тим служив путну службу, при новім волочнім вимірі був посаджений на тяглій службі.¹⁾

Путні слуги йдуть в дарунок від князів приватним володільцям, нарівні з тяглими; так в. кн. Олександр подарував свому дворянинови Зузинови двір Бучемль в Каменецькім (Литовськім) пов. „з людьми“. Але Зузин попросив дати йому й слуг путних того-ж двору, Вакулку і Пронця з їх товаришами. „Лише ми з ласки нашої (пише в. князь) тим його обдарували і слуг путних йому дали.“²⁾

Від слуг путних трохи відрізнялись слуги панцирні, які вважались більше свобідними людьми; коли клецький староста почав гнати панцирних слуг з листами, то вони скар-

¹⁾ Писц. кн. Пин. княж. Хвальчев., стр. 449.

²⁾ Ревіз. пущ, стр. 164.

жились, і кор. Бона увільнила їх; меж иншим, вони особисто з своїх домів не платять сребщизни.¹⁾

З сього прикладу видно, що стан і панцирних боярів чи слуг був дуже хиткий; і для них було можливе понижине в стан путних слуг, а потім і селян.

До боярства належали міщани, які мали землю в повіті; так, в 1541 р. в Гродненському повіті рішалося діло, яке тягнулось з давних часів; ходило о увільнене двох бояринь від тяглої служби і дякла з земель, якими вони володіли. Король спеціальною грамотою казав їм служити „містєску“ службу з їх „містєських“ земель і титулуватись „боярками“.²⁾

Вертаючись від особистих і тягарових відносин до самого боярського володіння землею, бачимо, що на початку XVI в. воно по змісту прав нічим (крім виду повинности) не відрізняється від тяглою. Перш усього володіння заселеною землею (і селянами) не в його головною і відзначаючою ознакою: звичайно бояринови (чи служі) дається в його приватно-правне володіння така сама порожня частка (часами 2), се-б-то дворище, яким володіли й селяне; тут він оселяється і заводить свою приватну господарку. Але для доброго сповнювання кінної служби, сполученої з розходами, йому давалось ще одно, два й більше заселених дворич; однак тягле населене тих дворич (се-б-то селяне-власителі землі) зістають ся при своїх давніших правах на землю; боярин, діставши подарунок, користує з нього лише тими доходами і повинностями, які раніше йшли на державу (про се докладніше казати му нижше).

З другого боку, права розпорядку, сполучені з боярським володінням землею, не відзначають ся більшою повністю і тривалістю в порівнянню з правами розпорядку, наданими тяглим людям.³⁾

Лише з полов. XVI в. боярські права (особисті і маєткові) починають наближатись до панських (завдяки польській інституції шляхетства), особливо в коронних землях; те саме було

¹⁾ Ревиз. пуц. стр. 362—364.

²⁾ Ак. Вил. Ким., XVII, № 703.

³⁾ Про се див. працю М. Владимірского-Буданова: „Помѣстья Литовско-русскаго государства“.

можливе і в маєтках приватних володарів (були напр. „земляне кн. Острожського“ і ин.); але більша часть боярів в маєтках панських (і церковних) перейшла в кріпацький стан.

Володінє на невільній службі (койминці, невільна челядь).

За другою границею селянського населеня стоять люде невільні. Однак і тут класові границі не були виразно визначані. Середину між селянством і невільною челядю займають так звані койминці¹⁾ чи „люде непохожі“; вони, як і невільники, могли продаватись і купуватись. В 1540 р. у Гродненського судїї був позов межи татарськими князями Міськовичами — з одного боку, і койминцями їх Миколаєвичами — з другого. Остатні запевняли, що вони — люде державні похожі, і рішучо не невільники їх. Татарські князі доказували, що то — мужики їх непохожі, койминці куплені. На доказ сього був даний контракт, де говорилося, що князі купили згаданих двох людей у хорунжого високодворського за дві копії грошей, „але не за парубків (невільників), а за койминців, се-б-то з умовою, що вони повинні жити під властею покупців („під ними“), в домах, а не в дворі служити“. Правдивість акту була стверджена свідками, і судя постановив, щоб відвітки служили своїм князям і жили під „ними“ в домах своїх, зі своїми „статками“.²⁾

Ото-ж головна зверхня відзнака койминців від невільників полягає на тім, що перші не суть на дворовій службі, а живуть в своїх домах, на частках землі, визначеної їм; се, так би сказати, селяне по своему ремеслу, по своїй діяльності; але особисто вони вже невільні і стратили право переходу. Вони становлять зародок типу кріпацького стану, під який потім підпали і всі селяне і челядь.

Назва „койминці“ очевидно місцева, властива для західних окраїн Литовської держави, подекуди вона попадаєть ся в виданих актах, які відносять ся до сеї місцевости; наприк.

¹⁾ Походженє назви „койминці“ для нас неясне.

²⁾ Ак. Вил. Ком., XVII, № 249.

в описі маєтків воеводини Віленської, з поводу поділу їх межі її синами;¹⁾ властиво в тій частині акту, що відноситься до Кейдан і Буйвілішок, знаходиться таке: „Койминці, що коло двору сидять, ті дяків не дають, тільки тяглу службу служать; а плати жадної на дають“. Се є ще одна риса до того, щоб уяснити собі, що таке койминці: койминці займають двірську землю, а не власну селянську; се їх наближає до невільної челяді, котра не вся становила двірську прислугу, а почасти робила на двірських полях. Ще одна риса, яка відрізняє койминців від селян, се то, що койминці не давали дяків і не платили грошей. Очевидно, що вони не мали звідки платити, бо земля, яку вони обробляють, не їх. Вище було зазначено, що койминці не можуть бути в повній прирівняні до невільників.

Хочай, як ми сказали, назва койминці — місцева, але означає явище, яке було всюди. Для розвитку його відкрився простір з полов. XVI в.

Крім замку, як центрального пункту землі, повіту чи уділу, на території князівств були розкинені господарські двори, де князі, а потім і великий князь, а також і пани мали свої приватні господарки. Земля цих дворів оброблялась невільною челяд'ю, яка набувалась куплею і як винагорода карна за переступства. Зрештою не всі стародавні джерела рабства затримались в Литві в полов. XVI.; так дружине вільного і раби і відвратно, не тягнуло за собою страти свободи для другої сторони. Напр., серед челяді Ставецького (в Пінськ. кн.) числять ся: „Катруша, а чоловік її вільний; Васиця, а чоловік її вільний“.²⁾ Той, що одружив ся з невільнею без дозволу панів, повинен, коли хоче жити з жінкою, жити при дворі володаря, а той в таких разі повинен дати йому город і хатину; в противнім разі може собі йти, куди хоче.³⁾ Челядь робила в дворі; але велике число її робило злишні її услуги при дворі, і через те більша частина її була посажена на частках двірської землі. Так у Пінському старостві було невільників:

¹⁾ Археограф. Сборн., т. I, № 23.

²⁾ Писц. кн. Пин. княж. Хвальч., ст. 43.

³⁾ Акты Вил. Ком. т. XVII, № 460.

в дворі Сілецькім	муж.	13,	жен.	14,
„ Ставецькім	„	8,	„	14,
„ Дружилівськім	„	8,	„	8,
„ Ститичевськім	„	24,	„	16,
„ Крубівськім	„	11,	„	9.

Деякі з них займали землі віддавна; другі були посажені на землю при запровадженю волочної системи. Таким способом вже встигла повстати ріжниця меж двірськими землями і землями їх (невільників) „власними“; на пр., в с. Кнубівськім „нема зовсім рілі (се-б-то землі, щоб зроблялась безпосередньо для двора), є тільки город. А невільні парубки оселені на двірських землях, а по части на їх стародавних землях, де перше сиділи.“¹⁾ У Дружилівськім дворі віддано їм 1555 р. по части двірську землю, по части попівську, а по части їх власну. При заведеню волочної системи кождому з них визначало ся по 9 моргів (по 3 морги в поли), коли-ж поселяла ся ціла родина (чоловік і жінка, брат і сестра), тоді давано подвійне число (18 моргів);²⁾ окрім того давано дворові місця з жилищами.³⁾ Деколи, як земля була лиха, наділ підносив ся до 11 моргів.³⁾

При переділюванні землі, при заведенню волочного господарства парубкам віддавано звичайно їх давнійшу землю; так у с. Прикладниках пінського стар. описані „парубоцькі землі, що на них вони (парубки) полишені відповідно до стародавнього їх володіння“.⁴⁾

Поселення челяди на землю мало по мало зрівнує її з вільними поселенцями що до володіння землею. Земля дасть ся їм „на невільній службі“, одначо не дуже прикрій; а се, дістаючи по 9 моргів, вони з'обовязують ся служити дворови 3 дні на тиждень.⁵⁾ Одначе деколи частина челяди виводить ся цілком із становища невільної служби і при вимірі волок допускаєть ся займати волоки, нарівні з вільними; в такому випадку їх давнійші „парубоцькі“ землі роздають ся решті че-

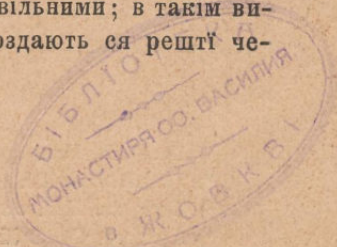
¹⁾ Писець кн. Пин. княж. Хвальчев. стр. 171.

²⁾ Тамже, стр. 41.

³⁾ Тамже, стр. 103.

⁴⁾ Тамже, стр. 248.

⁵⁾ Тамже, стр. 459, 476.

ляди.¹⁾ Правда, ті парубки, що могли займати волоки на тяглій, а не на невольній службі, не стають через те особисто вільними („...„którym yest zemia oddana na czyagley służbie, a z niewoli nye są wipuszczeni“);²⁾ одначе в дійсности їх становище цілком зрівнуєть ся зі становищем непохожих селян.

І після заведення волочного господарства, коли невольна челядь, або парубки, всі посаджені на землю, вони цілком не зрівнані з вільними селянами; до сього часу треба віднести тільки початок щезнення неволі, як прояви *sui generis*, хоч у книгах волочного виміру стрічаємо такі вискази: „парубки, яких перед тим мали за невольників“³⁾ і які тепер усі дістали наділи землі в характері огородників під вимовою служби, іменно мужчини повинні відбувати пішу роботу по три дні у тиждень, а жінчини відслужити 12 толок у рік на жнива або полотьбу.

Що неволя оставала ся і після того до кінця XVI в., се показуєть ся з інвентарів маєтків 70-их років XVI ст., а навіть і пізнійших. Прим., в інвентарі майна Росського⁴⁾ знаходимо так вичислених парубків: Степурка козачок, жінка вільна, дітей нема; Василь кухарь Дуло, жінка вільна; Іван Рудий і жінка невольна, син 1; Денис Мінцевич, жінка невольна, дітей нема і т. ин.

Володіння на невольній службі, що його підметом були невольні люде, цілком не може бути поставлене поруч із иньшими формами земельного володіння; невольний не користуєть ся ніякими правами і в тім числі правами на землю. Ми поклали сю форму володіння землею з иньшими для того, щоби різче зазначити гадку про залежність особистих прав від маєткових: парубок (холоп), наділений землею, вже значно відріжняєть ся від звичайних, дворових холопів, може з часом дістати землю на тяглій службі і т. ин. Одначе ся природна дорога до знищення неволі перервалася розвитком кріпостного права серед селян, які мало по малу зближались до стано-

¹⁾ Писц. кн. Пин. княж. Хвальч., стр. 469.

²⁾ Тамже, стр. 425.

³⁾ Писц. кн. Пин. ст. Л. Войны, II, ст. 180—182.

⁴⁾ Археогр. Сб. I, № 46.

вища „парубків“, сходячись з ними на середнім терміні (становище койминців).

Однак сей сумний результат лежить поза межами отсього нарису; ми, противно, мусимо перейти до представлення повноправности селян до пол. XVI ст. що до володіння землею.

II.

Права селян на землю.

Земля, зайнята селянами, не єсть скарбова або панська, а тільки арендована селянами до часу; обовязки, які на них вложені, і податки, що їх платять скарбови або пану, не творять арендної платні, — се обовязки в обох випадках державно-приватні. Земля творить вічне і потомне володінне селян.

Перед усім треба відтягнутись від представлення про мандровання селян. Цілком не можна думати, що основою горожанських прав єсть право переходу, а основою кріпостного стану — недостача сього права. Переходило з місця на місце (розмірно) дуже не багато, та притім найбільше легковажні елементи сільської громади, себто збіднілі, злїнівилі, ті що глядали часових пільг, що стратили звязь зі своєю громадою. Головна-ж і переважна маса господарів складалась із людей, що їх батьки, діди і прадіди були постійними членами волости і села. Володїючи власною землею, вони не мали найменшого інтересу й охоти кидати свою оселю, що її збудували, свою землю, що її обробили, або купили, або дістали від князя вічним даром.

Тому в описах сїл при заведенню волочної системи про селян мандрівних, волокит, не згадуєть ся цілком. Їх можна тільки дорозуміватись і приймати серед т. зв. потужників, не вичислених по імени. Вони ставали підсусїдками в готові дворища до старих і правдивих господарів, для яких відобранне землі з голим правом переходу було би великою бідою.

Ось тому то при вичисленню дворниц 1553—1555 рр. дуже рідко можна знайти вказівку на ціле пусте дворище; прим., на ціле Пінське князівство в 50-их роках XVI ст. не можна начислити таких і десяти (прим. дворища Страхівщина

і Рудчичі в с. Плотинцях,¹⁾ дворище Івановичі в с. Ласницькім). Такі запустілі дворища винаймались землянам, боярам, міщанам. Запустінне могло вийти з припадкових причин: вимертя, осудження за провини і т. ин. Остаточню, головною причиною, що були пусті дворища, треба вважати творення нових наділів із пустопорожніх земель, наділів, що ще не були зайняті селянами, не були нікому надані. Словом — се нові землі, що їх держава або приватний володілець задумували обернути в поселені.

Всі інші землі існують у потомнім володінню селян. Терміни, якими селяне означають своє право, єсть: „земля влостна“ або „властна, отчизна“,²⁾ або „купленина“ — відповідно до способу здобутку. Такими самими термінами, як звісно, в тих часах означалось право власности взагалі всіх інших осіб у державі.

Відносин прав королівських селян на землю до прав держави цілком не можна означити нашими поняттями про власність. Як у Московщині говорили, що „то — земля Божья да государева“, так і на полудни (в Черкасах) заявляли: „свого нічого не маємо, тільки Боже та володареве“. Тут поняття про володареву землю так само далеке від конкретних правних відносин, як і поняття про Божу землю. Вся земля — територія належить до володаря, як голови держави, і нікому приватно, окрім осіб, що володіють нею посередню. Для ближшого пояснення діла можемо привести такий примір: 1539 р. у гродненськім суді вів ся спір про сїножать, що її захопив гродн. ключник п. Лукаш Гриневич, між тим останнім і селянами — Засидранами (себто слобожанами, осілими за р. Сидрою). Інтереси селян на суді репрезентував справця (адміністратор) староства Гродненського королеви Бони — п. Требський. Требський, оспоруючи право Гриневича, запевняв, що спірна сїножать „єсть грунт власный господарській, сеножати тыхъ подданныхъ господарскихъ по обудву сторонъ р. Сидры“. Із такої подвійности підметів права ще нічого не можна вивести, як дивить ся представитель корони на відно-

¹⁾ Писц. кн. Пин. кн. Л. Войны, I, 286—7.

²⁾ Акты Вил. Ком. XVII, № 320, 327, 357, 446, 520, 542.

сини селянських прав до держави. Однак на початку своєї судової оборони, коли йому прийшлося докладно висказати суть діла, він виразився так: „я вашей милости отъ подданныхъ господарскихъ повѣдамъ, ижъ то суть сеножати ихъ власные і вечистые“.

До питання про відносини прав селян до прав держави цікавий і отсей епізод тої самої справи: „хоч господарь його милость дав дозвіл ключнику (Гриневичови) став до свого берега засипати, одначе п. Виленський (гродн. староста), видячи, що з того буде шкода для господарських селян, того йому ніколи не позволяв“. Коли-ж він накінець засипав спуст і затопив їм сїножати, то „подданные господарские никгды того не молчали и креловой ей милости ся жаловали“. Таким способом розпорядженне короля що до державних маєтків стрічає противне діланне і невиконюванне з боку селян, володільців землі, якої воно дотичить, і з боку людей, близьше заінтересованих у їх добробуті.¹⁾

Права селян до землі, що її займали, не означені законом. Противно, від часу 1-ого Лит. статута законодавець вразно змагається признати виключне право на землю за короною, панами, зем'янами і церквою. Однак за те статут ясно свідчить про дійсну (фактичну) належність прав селянам, тільки старається їх обмежити і перепиняти. І так у нїм²⁾ маємо постанову про те, що ніхто не має права купувати землю у чужого чоловіка без волі його пана; одначе у формі висказів сього артикула цілком ясно виступає дійсність, незгідна з означеннями закону. „Постановляємо, що ніякий боярин або чоловік не може купувати землі у чужого чоловіка без волі його пана“; таким способом тут признається: 1) що селянин може купувати землю; 2) що селянин навіть приватного володіння може продавати землю, тільки не инакше, як за згодою пана.

На вільшій місці,³⁾ говорячи про володінне бортями і про входи у пуці, статут зазначає по дорозі: „як часто буває між

¹⁾ Акты Вилен. Ком. XVII, № 137.

²⁾ Статут I, розд. VIII, арт. 21.

³⁾ Розд. IX, арт. 7.

селянами, продають пчоли, не маючи чим платити дані, або віддають за доньками борти з пчолами зятям на инше село, а зяті кладуть на сі борти свої знаки“. Одже тут просто признаєть ся (але знов тільки, як факт) володінне селян вгодями.

Говорячи про володінне лісами,¹⁾ статут відділяє поруби, зроблені шляхтичом шляхтичови і селянином селянинови, що потверджує, що володільцем ліса може бути „мужик“ (селянин); винний селянин має за напрасний („гвалтом“) поруб заплатити 3 рублі грошей, „подібно, як би він йому переорав между“; з того виходить, що селянам приписуєть ся і право володіння орною землею, що її межі охороняли ся законом. За крадіж у саду шляхтичови платить ся 12 руб. грошей, а селянинови — 3 р.

Тим способом 1-ий статут, що вже явно схиляєть ся у ту сторону, щоб не признати прав власности на землю за селянами, містить однако у собі фактичне свідощтво про те, що в ту епоху селяне, і королівські і приватні, користувались правом до нерухомости: орної землі, вгодів, садів і ліси, і що сі права поставлені тільки у залежність від панського права.

Одначе вказівки статута, як звістно, належать до 2-ої чверти XVI в. і мають у собі проби зміни давнього права в користь нового — панського устрою. У ранійшу епоху, себто в XV і поч. XVI в., а також у звичайнім праві і в епоху ділання 1-го статута (до пол. XVI в.) права селян на землю були більше незалежні і міцні.

У дальшій представленню мати мемо на оці головно відносини селянських прав до прав держави тому, що в сій сфері правних відносин маємо богатший і більш означений матеріял. Але й панське володінне землею зразу нічим не відріжнялось від державного що до відносин селянських прав на землю до нього; всі низше розказані риси селянських прав на державних землях можна приложити і до панських земель. Остаточно, для показання сеї тожсамости зберемо вкінці кілька фактів, що належать безпосередно до панських земель.

Як на державних, так і на приватних землях селянам належали всі ті права набування і розпоряджування майнами,

¹⁾ Розд. IX, арт. 18.

які взагалі тоді були доступні для приватних осіб (себто з обмеженнями їх правами держави або пана, одначе меншими від тих, про які ми говорили на иньшій місці для помістних прав служебних людей), а се: їм належало право наслідства, законного і через посмертний запис, яке одначе підпадало під контроль держави зі сторони правильности відбування обов'язків; вони діставали землі через оброблюванне (окупацію у староруськім розумінню сього поняття), через купно-продаж і застав як межі людьми тяглою стану, так і від людей иньших верстов, через дарованне від держави (центральної і провінціяльних властей). Так само широкі були і права розпоряджуватись землею, які мали селяне; вони могли продавати свої частини, як людьми тяглою стану, так і людьми иньших станів, могли їх передавати і міняти, могли віддавати у застав; селянські частини могли бути заплатаю за їх приватні з'обов'язання; всі згадані права підпадають під звичайні тодішні обмеження, що впливають із обов'язкового характера всякого майна; всі права користування (віддавання земель у наєм, себто аренда) належать селянам без обмежень.¹⁾

Жерела права власности селян до землі: дідиченне, розроблюванне (окупація), купно і застав, наданне.

Основне жерело набування селянами прав на землю є дідиченне. Се найширше (що до об'єму ділання) і найважнійше (що до сили впливу на права володіння) жерело селянського володіння.

Як у широкім уживанню було дідиченне селянського володіння землею, видно ясно з тої обставини, що звичайно родова назва дворищ така сама як і прізвища володільців —

¹⁾ Для дальшого представлення селянських прав головним жерелом служать Гродненські земські акти, що на щасте заховались за кілька літ 1-ої пол. XVI ст. Ми користувались ними перед тим у рукописах (у Віл. цент. архіві); сьогодні три актові книги Гродненського суду вповні видані Віл. археол. комісією, що тим зробила велику прислугу науці; акти що до цивільних прав селян опісля вже не попадали в урядові судові книги, бо їх права не були більш признані законом.

селян: прим. дворищем Осипович (с. Жовквині) володіють Василь Осипович і Федір із потужниками; дворищем Нестерович — Филип, Василь, Яцина, Ненадець і Дмитро Нестеровичі; дворищем Толокович — Григорій, Тома, Ждан, Іван, Кенад Толоцковичі (похибка або прізвищу, або у назві дворища); дворищем Кожемячвч — Мим та Ілько Кожемячичі; дворищем Демидович — Прон Демидович і Степан Жукович; дворищем Мамоневич — Іван і Григорій Мамоневичі і т. ин.¹⁾

Звідси не можна виводити, що назви дворич змінювались кождий раз з переменою селянина володільця; противно, деколи, хоч і рідко, дворище має назву родоу, що цілком не відповідає прізвищу селянина; прим. дворище Більчевич єсть у володінню Перевальчичів і Лихощевичів:²⁾ дворищем Стрільникович володіють Лукіяновичі³⁾ і ин. Очевидно, що першим колись володіли Більчевичі, а другим Стрільниковичі; з переходом до нових володільців сі дворища не перемінли свого імени. Коли-ж у великій більшості випадків назва дворич і володільців їх однакові, то, річ ясна, одні й ті самі люде володіли ними від самого заложеня дворич.

Велике правне значінне дідичности частин видно з того, що ті частини, які були у дідичнім володінню селян, саме від того і називались як їх властні, отчизні. Прим. 1545 р. староста пінський роздвляв спір межі володільцями (духовним і сьвітським) — з одного боку, та селянами — бондарями королівськими с. Колодїївського — з другого боку про право до Медвежого острова: „Колодїївські піддані.. відпір чинили і повідали, що ми ті землі, сіножати і бір держимо і користаємо ся ними як нашими власними отчизними“.⁴⁾ Не признавши за ними права власности (не тому, щоб такого не могло бути взагалі на селянських частинах, а задля приватних обставин справи), суд признав одначе право вічного сервітута (пасовиск й уживання ліса).

Дідичні права на дворищні землі мали навіть перевагу над усіма иньшими жерелами прав власности, спеціально над

1) Писц. кн. Пин. стар. Л. Войны, ч. II, passim.

2) Тамже, стр. 272.

3) Тамже, стр. 276.

4) Ревиз. пуць, стр. 248.

надаванням сих земель приватним володільцям (землянам). Так у с. Морозовичах дворище Кущівщину держав землянин пінський Богдан Леміш на оброці; опісля звернено його власним отчичам того дворища (селянам), які дальше сиділи на нїм і підчас володіння Леміша, не бажаючи переселяти ся (sie powloczyć).¹⁾

Селянські землі переходили в наслідство як на підставі посмертного запису, так і законного переймання. Варто позору, що в тих часах тестаментове розпорядження майна було серед селян значно більше розповсюджене, аніж нині. Розуміємо тут письменні акти тестаментів. Із цілої маси судових дїл, досі опублікованих, що до спорів про наслідство, майже нема ані одного, при котрім не доставлено-б до суду посмертного запису.

Тестаменти пишуть ся в одній означеній формі; зміцнюють ся свідками і їх печатками.

Тестаменти пишуть ся не тільки людьми мужеського пола — батьками, але і жінчинами — вдовами.²⁾

В тих випадках, коли тестаментове розпорядження іде в розріз із звичайним порядком наслідства, перевагу віддаєть ся волі тестаментора; прим., чоловік записує жінці уживання частини його майна у спільнім дворичнім володінню на якийсь час; брат умерлого протестує, одначе судя, „не отступуючи оть духовниці“, присудив у користь вдови.³⁾

Дослїди над змістом тестаментових актів селян (як і взагалі права наслідства межі ними) дуже важні для провірення наших відомостей про давнійший порядок дїдичення, як він виложений у Руській Правді й иньших давнійших законах. Між иньшим ми замічаємо, що тестаментові розпорядження все доконують ся на користь законних наслідників і тільки установляють роздїл майна між ними. Принаймні ми не стрічали ані одного акта тестаменту на користь чужих.

Як прикладаю порядок наслідства, тестаментового і законного, бачимо, прим. із сього акта: 1539 р. розбирано спір

¹⁾ Писц. кн. Хвальч., стр. 181—182.

²⁾ Акты Вил. Ком., XVII, № 35.

³⁾ Тамже, № 840.

у гродненськiм судi про наслiдство межi двома братами; старший iз них жалiв ся, що молодший не вiддає йому законної частини в майнi, яке куплено було iх батьком будiм-то разом iз ним; на судi показалося, що записом батька дiстав молодший брат набуте добро i дiм, де вiн жив разом iз батьком, як нерозлучений син. „Отчина“-ж, себто родове майно, полишив був батько старшому синовi. Для доказу прав молодшого сина подано до суду „духовницю“ (тестамент), при чiм дослiджувано у судi правильнiсть зложення тестаменту i питано свiдкiв.¹⁾ Купець землi — отець — був колодiєм; куплена ним земля була мулярська; таким способом земля, подiлена мiж двома синами, подала кождому з них окремих рiд служби. Така зв'язь дiдичности землi з дiдичнiстю служби не перепиняла дiдичного передання майна, коли прикмети служби допускали можливiсть вiповнення iх ким-не-будь.

Iз сього акта видно, що тестаментовому розпорядженню пiдпадали як родовi, так i набутi майна. З того самого прикладу видно, що хата, де жив нерозлучений (молодший) син разом iз батьком, дiстав ся молодшому, згiдно з постановою Руської Правди.

До майна, що переходило пiсля законного переймання, допускали ся вiсi сини наслiдники в рiвних пайках. Для доказу сталостi такого порядку наведемо такий примiр: 1539 р. селянин Коробчинового сорока Гапидович, умираючи, оставив у наслiдство купнi свої поля; наслiдниками мали бути: один його син, роджений iз першої жiнки, i чотири сини, родженi з другої жiнки. Одначе перший старав ся захопити третю частину купчого батькового поля i вепiв зжати жито з сеї третьої частини. Мачуха занесла скаргу у суд, де пiзваний — пасинок змагав ся доказувати, що батько полишив йому третю частину, покликуючись на те, що батько ще за житя зiбрав був копу добрих людей i переводив з ним „рахунок“. Iз трьох, по iменах названих, свiдкiв позовниця вибрала одного, якого вiзвано перед суд; одначе вiн не потвердив покликуня пiзваного, заявивши, що його дiйсно покликуно до „рахуби“ батька з сином, але дiло йшло про рухомiсть (статок — товар, вiвцi

¹⁾ Тамже, № 18.

і свині), а не про поля. Сама-ж позовниця заявила, що вона має від свого чоловіка чотирьох синів і чотири доньки і що, хоч „пятому — пасинкови батько його не передав з поля нічого, вона все таки не відбирає від нього пятої частини.“ Відповідно до того судя присудив пасинкови пяту частину батькового поля.¹⁾ — Про доньки, що їх було 4, ані сама мати, ані судя цілком не згадують як про наслідниці. З того виходить, що доньки при братах своїх не дідичили; а вдова розпоряджувала майном своїх дітей.

1540 р. у тім самім суді жаліла ся королівська селянка Дорота на свого пасинка — Петра, що він не відлучає її синові (свому однокровному братові) 3-ої частини майна, переданого батьком, що мав з першого подружя двох синів і з другого подружя — одного. Пізваний зразу перечив факт передання батьком 3-ої частини молодшому; однак коли судя спитав про тестамент батька, який був дійсно і принесено його до суду, то в нім знайшли, що батько поділив майно на 3 частини межі всіх 3 синів.²⁾ Судя рішив, що 3-тя часть доходу з майна має бути видана Доротиному синові; що ж до самої землі, що вона повинна бути розділена також на три части, одначе не скорше, аж сей останній дійде до повнолітности. Обі сторони взяли собі за „дільчого“ городеньського хорунжого, що мав розділити межі ними хліб (збіжжє) й инше рухоме майно (статки).

Заміною перехода прав після дідичення від батька до синів служить деколи здача батьком землі синам за життя, з обовязком для синів давати батькови прожиток. Причиною здачі за життя служить обовязковий характер землі: батько, що вже не може виповняти обовязків задля старости, складає сю повинність на синів. У 1539 р. перед гродненським урядом явив ся пивоварь Микита Михайлів з 3 синами і кількома сусідами (як свідками умови) і заявив, що він здав синам всю „отчину“ і з „куплення“ по огородини; а сини з'обовязались видавати батькови жито копнами, а на ярину частину поля під засів.³⁾

¹⁾ Акты Вил. Ком., XVII, № 48.

²⁾ Тамже, № 657.

³⁾ Тамже, № 36.

Наслідство після матери дістаєть ся тому з поміж її дітей, у кого вона жила й умерла. В р. 1540 жалілись перед гродненським судю два брати Радвиловичі, королівські риболови, на третього свого брата Янушка в тім, що він по смерти матери не хоче поділитись її статками (домашніми зв'їр'ятами, грішми, хлїбом і клітїю). Відповідаючи на закид, Янушко починає з отсеї заяви: „правда, matka наша покійниця наперед у них жила, а потім прийшла до мене і перед смертю міні відписала свої статки.“¹⁾ При сїм показано в судї цілком правильну духовницю, що вповні потверджала заяву пізваного. Чом, в такім випадку, пізваний почав бесїду про те, у кого жила мати? Очевидно, він тим бажає знищити єдину законну основу, яке могли мати його противники. Згідно із постановами Руської Правди, той діставав наслідство по матери, у кого мати жила, хто кормив її до смерти (Кар. ст. 4).

Права дїдичення вдови означають ся инакше, з огляду на те, чи остають ся сини умерлого, чи вони дїдичать, чи повнолїтні, чи малолїтні. При великих синах і роздїлі наслідства між ними мати-вдова дістає з кожної синовї пайки часть на житьє. У 1539 р. перед гродненським судом жалїв ся Хилимон Лидин на матку свою за те, що вона кожного року уживає поля на бочку засїву „властної отчизни“ своїх синів. На судї показалось, що вдову-мати дїлили з її синами „мужї“ (члени громади) і пресудили, щоб сини давали матери що року по року по бочці жита на засїв. Два сини піддались сьому рішенню, а 3-їй, позовник, не хотїв. Судя рішив згідно з осудом мужів, бо „не годить ся матери їх на старість волочити ся“ (блукати між людьми).²⁾

Коли вдова лишаєть ся з малолїтнім сином, то вона може продовжити давнїйший економічний і служебний стан родини через вихід за муж і прийатє нового чоловіка на певну часть служби. У 1540 р. перед тим самим городненським судом розсліджувано таку справу: якийсь господарський колодїй Олекса умер, оставивши вдову і малолїтнього сина. До наслідства з'явив ся брат небїжчика і забрав 1-у часть; друга часть по-

¹⁾ Акты Вил. Ком., XVII, № 310.

²⁾ Тамже, № 98.

вінна була захватись для малолітнього, а на 3-ю часть вдова приймила якогось Онопрія. Одначе брат небіжчика був паниця і задеристий чоловік, так що нова родина муіла утікти зі свого майна. Аж по смерти його всі вони вернулись і через сотника упресли судю упевнити Онопрія на 3-ій части.¹⁾

Взагалі при нероздільности родини вдова (при малолітніх дітях і, як побачимо низше, без дітей), остаючись господинею в домі, цілком заступає особу свого чоловіка: може зректи ся наслідства, коли має службу з нього за невігідну, веде спори, робить умови про уступленне землі. Усе те видно ось із сеї родинної історії, що діялась у 30-их рр. XVI ст. у городенському повіті: один селянин Бобренського сорока Петро полишив на своїм майні жінку Зохну. Як видно, і в ті часи на громадських сходинах ішло сьвітоїдство: мужі-сорочники, зневажаючи беззахистну вдову, розділили „отчину“ її чоловіка на дві служби і на два дякла, себто вдові приходилось нести подвійні обовязки з одноі й тої самої землі. Покривджена вдова утїкла з сеї землі геть; одначе опісля задумала стрібувати щастя і пішла до короля просити його, щоб повернув давнійше положінне її землі, себто полишив її при одній тільки службі. Король приказав городенському старості Юрію Мик. Радивиду розслідити справу; Радивил вислав для переслуху на місці городенського ключника, який зібрав відомости від сорочників і суєдів; на їх основі Радивил полишив її при одній службі. При такім користнім обороті справ знайшлись охочі з родичів покористуватись частиною наслідства, а се якийсь Козак і Юхно. Вдова не була противна поділови з ними, тільки домагалась звороту частю страчених грошей на прошення у короля. Козак вернув 3-ю часть, і йому віддана була 3-я часть землі, а Юхно не заплативши умер і полишив запис своїй жінці на 3-ю часть тої землі, якої ще не дістав. Судя відмовив вдові сього останнього в її претенсії.²⁾

Володінне вдів землею по смерти чоловіків і процеси на них що до з'обовязань мужів і противно творять постійну прояву; прим. 1540 р. селянка гродненського повіта Білчиного со-

¹⁾ Акты Вил. Ком., XVII, № 157.

²⁾ Тамже, стр. 274.

рока Ханна жалієть ся на рідного брата свого чоловіка, селянина з того самого сорока, Богдана Желича, що „онь на моеї властной землі жито небожчика мужа моего пожаль.“¹⁾ Що ся „її власна земля“ дісталась їй від чоловіка, доказуєть ся тим, що оспорюване нею жито, як показалось на суді, записав брату її чоловік. — У 1539 р. у гродненськiм суді добиwала ся права селянка Ганка на своїй невістці селянці Пашковій (вдові Пашка) і на селянині Янку, заявляючи, що небіжчикеви її чоловікови заставили поле у двох місцях за 70 гр. чоловік пізваної та згаданій Янку, а опісля відібрали поле, не заплативши грошей.²⁾ З обох наведених примірів виходить, що жінка по смерті чоловіка остаєть ся повноправною господинею його майна, має його землю за свою „власну землю“ і взагалі продовжає собою маєткову індивідуальність небіжчика. Усе те треба розуміти тільки в тiм випадку, коли у домі продовжаєть ся жите родини, себто коли остають ся діти, і в тiм випадку, коли побут родини може бути продовжене штучно (як зараз побачимо).

Коли вдова остаєть ся без дітей, то нерухоме майно переходить на братів небіжчика; вдова ж дістає тільки частину рухомости; при сiм відділеннє доконуєть ся за потвердженнєм „копи“. Остаточнo, бездітна вдова може задержати для себе і право на хату, коли дістане дозвіл приймати приймака, що заступав би особу її чоловіка у виповнюваннi повинностей; такий дозвіл дає місцева власть (воевода, намістник, староста). Прим. у 1539 р. вдова певного Балтромаєя (Вартоломея), селянина Нової Неділі гродненського повіта, жалілась на своїх деверів (братів чоловіка), що вони не видають її „статків“ і гонять із хати. На суді перше не потверділось; противно показалось, що для виділення її статків девері два рази збирали копу і, після рішення копи, назначили їй виділ із усього статка небіжчика чоловіка. Що-ж дотичить хати, то брати не гонять вдови, тільки не знають, чи пан (староста) дозволив їй приймати приймака. Судя назначив сторонам явитись до пана; брати явились на термін, братова — ні. Результат діла остав ся незвістний.³⁾

¹⁾ А. В. К., XVII, № 504.

²⁾ Тамже, № 41.

³⁾ Тамже, № 32.

Набуте і заставне володінне чоловік може записувати жінці безумовно: у 1540 р. у гродненському суді вів ся процес поміж селянином Мартином Говеновичем і селянкою Петрушею Демидівського сорока про землю, яку обі сторони заявили своєю вітчиною; одначе показалось, що земля була у заставі у чоловіка Петруші і записана їй чоловіком.¹⁾

Остаточню, з одної справи, що вела ся у гродненському суді 1540 р., виходить, що заставне володінне у руках вдів не завжди оставляється, задля правильности відбування обов'язків: королівські селяне у гродненському повіті жалілись на Кахну, вдову коваля за те, що вона володіє їх вітчиною. Кахна заявила, що сю землю закупив її чоловік у батька позовників. Судя рішив, що, аби господарська служба не перепияла ся, треба звернути поле позовникам, з'обов'язавши їх до заплати по частині заставної суми селянці вдові.²⁾

Отже вдова-селянка цілком згідно з постановами давнього руського права або продовжав побут родини, як голова її, або дістає виділення.

Вище сказано, що доньки при синах не дістають спадку. Одначе коли донька єсть одинокою дідичкою, то може насліджувати і нерухоме майно, принаймні в порядку тестаментного спадку; так у Гродненському повіті 1541 р. занесено перед суд скаргу на селянку Оксюху Васильову, що буцім то вона неправно володіє 3-ю частиною „отчизної землі“. При розслідді справи показалось, що батько Оксюхи — рідний брат позовників — записав своїй дочці і зятєви, її чоловікови, третину своєї вітчизнини. Судя потвердив права пізваної. Із сього приміра видно, що дочка може наслідувати майно, обтяжене повинностями, тільки під вимовою виходу за муж; зять виходить мовби заміною сина.³⁾ Інший примір із тої самої місцевости і часу показує, що отець, віддавши за свого жита дочку за муж, може зробити зятья рівноправним співвласником дворичного майна: селянин жалів ся, що дядковичі (потужники) виганяють із землі його зятья; суд потвердив права сього останнього.⁴⁾

¹⁾ А. В. К. XVII, 32.

²⁾ Ibidem, № 263.

³⁾ Ак. Вил. Ком. XVII, № 281.

⁴⁾ Диви ще тамже, № 223, де батько записує дочці і зятєви $\frac{1}{3}$ а братанкам $\frac{2}{3}$ своєї вітчизни.

Особи жіночого пола, що діставали у спадку майно, обложено повинностями, могли опісля, коли було неможливо вповняти службу, відступати се майно в иньші руки: так, у тім самім повіті 1540 р., пушкарка просила дозволу „спустити і продати 4-ту часть рілі своєї пушкарської пушкарю Роману Никитичу, бо сама вже стара і недужа служити пушкарської служби“. Таку умову старались розбити „деверичі“ її (себто родичі від братів чоловіка), покликуючись на свою близькість, себто право родового спадку, і домагались, щоб земля була передана їм. Судя одначе дозволив умову на тій основі, що родичі „пушкарської служби не уміють“ (себто не мають потрібного знання). Однак тому що віддання майна вдовою у сторонній рід противилось звичаєвому праву, то судя додав, що умова не має нищити права наслідства „деверичів“: коли хто з них добре научить ся пушкарської служби, то може повернути свою часть спадку від купця, заплативши йому відповідну часть купної ціни.¹⁾ — Полишаєть ся одначе нерозв'язаним, яким способом жінка могла робити пушкарську службу (без передавання права на землю иньшій люднї), коли мущина мусїв був наперед научитись пушкарської штуки, щоб дістати у спадку пушкарську землю.

Із того самого випадку (подібно як із багато иньших) видно, що право наслідства у селянських майнах, коли не було членів родини, переходило на бічних родичів, а се братів і їх потомків. Історичний початок бічного спадку і його відносини до спадку потомків творить, як звістно, дуже неясний пункт в історії староруського права. Тому то факти західно-руського права мають для нас подвійну цінність.

Бєть деякі дані, що показують право бічних родичів мати участь у спадку разом із потомками. Передусім, коли полишить ся один наслідник, і при тім малолітній, що не в силі вповняти обовязки, що привязані до землі, то часть вітчизни може перейти до брата небіжчика, як се видно із висше наведеного приміра.²⁾

Одначе можливо, що і при повнолітності потомних наслідників, знайде можливість доступити до полишеного майна

¹⁾ Ак. Вил. Ком. XVII. № 198.

²⁾ Тамже, № 157.

і бічним. Так у наведеном вище примірі скарги сина в матір, що буцімто заволоділа його „отчиною“, син-позовник поміж мотивами свого процесу наводив і се, що буцімто для синів наслідників і без того трудно виповняти господарську службу, бо „земля мала, і до того дядкович наш (себто дворідний брат) на ту землю до нас прийшов і хоче мати з нами пайку у тій землі“.¹⁾ Правда, в акті не пояснено, які права мав сей дядкович, одначе до певного степеня імовірно, що його права були основані на родовім наслідуванню; треба думати, що отець його, брат наслідника, був співволодільцем сього останнього; опісля по смерті або перед смертю свого батька син утік із дому глядіти щастя в иньших місцях, однак не найшовши його, вернув ся до своєї спадщини.

Взагалі характер дворичного співволодіння робив неясними межі прав наслідників потомних і бокових; наслідують усі співволодільці, увесь рід, що творить дворище (доки воно не поділилось).

Але при родиннім володінню тільки недостача потомків давала право спадку для бічних: у 1541 р. у гродненському суді спорили два брати — Маковичі про розділ спадку по третім брату (що був умер 40 літ тому назад). Позовник говорив: „по смерті небожчика третего брата нашего Супруна спалъ спадокъ на насъ, якъ земля, такъ домовое будованье и статки, бо дей дети его скоро по смерти его померли“. Землю остали брати тодіж поділили між собою, а домові будинки і рухоме майно взяв собі один брат (пізваний) і не хоче ділитись ними з иньшим. Пізваний покликав ся не на 40-літню давність, тільки на обставину, що він жив разом із небіжчиком братом: у співволодінню („з одного“) й потім поховав його і його дитину. Судя-ж рішив справу на користь пізаного, основавши свій осуд виключно на давности,²⁾ а не на єдності господарства двох братів. Ясно, що давнійші основи права наслідства, що корінились в ідеї єдності дома (господарства), задержались у свідомості людности; судя, як репрезентант інтелігенції, руководить ся вже новими штучними постановами законодавства.

¹⁾ А. В. К. XVII, 98.

²⁾ Тамже, № 888.

Всі акти переходу прав у спадку (тестаментові і без тестаменту) мусли бути дозволені і затверджені власттю (подібно тому, як і в землянських-боярських майнах, до пол. XVI ст.). Характер акта затвердження видно із цього приклада: у 1540 р. королівський селянин-санник Гродненського повіта Мелешко Борисович з'явився перед начальством із санницьким сотником, просив, щоби йому дали на службу його отчинну санницьку землю, яку до того часу держав його отець. Підстароста спитав сотника, чи дійсно Мелешко — отчич тої землі; сотник потвердив се і додав ще до того, що згадану землю хоче держати разом із Мелешком його зять, а також і службу будуть вони у двійку відправляти. Підстароста, за порукою сотника, дав йому і його зятеви „землю отчизну“.¹⁾

Около того самого часу до того самого уряду прийшов селянин Раковський і заявив, що за життя батька ходив „по наймѣхъ“; потім, вернувшись, застав батька на смертній постелі і, похоронивши його, просив дозволу осісти на землі Нестерівщині, як вітчині. Підстароста дозволив йому осісти на батьківщині, щоби податки на землі „не омѣшквали“.²⁾

Више наведено випадок, що родова земля могла дістатись наслідникові тільки під вимовою, як він научить ся спеціальної служби, котра злучена із володінням сеї частки та при тому із вносом викупа тому, кому вона була віддана перше, як свідомому служби. Одначе можливі були випадки, коли право на спадок тратилось цілком, коли наслідник довгий час не вповняв служби: так у 1540 р. в Гродненському повіті деякий Роман Кунатович жалів ся на королівського пушкаря Хому Кочержина за те, що він володіє — не знати, яким правом — вітчинною землею Романа; сам позовник, зоставши ся малолітнім після батька, ходив між людей, наймаючись на службу. На суді показалось, що пізваний держить землю коло 15 літ на основі надання старостинського уряду і сповняє пушкарські обовязки з сеї землі, себто перше давав по 12 фунтів пороху, а тепер платить по копі грошей. Судя рішив, що так як за часу віддалення наслідника, коли він ходив по людях, земля оставала би пустою, без усякої користи для королівського

¹⁾ А. В. К., XVII, № 195.

²⁾ Тамже, № 831.

скарбу, то позовнику „сказано мовчанне“, себто повну утрату права. Таку утрату права можна би пояснити впливом давності, бо в попереднім випадку право спадку не стратилось навіть і тоді, коли земля була передана иньшому, на основі приватної, при тім користої умови. Одначе в аналізованім випадку дуже важний той загальний мотив рішення, який додав судя, а се: „бо мужикъ покуль добръ, потуль есть отчичъ“,¹⁾ себто право спадку рішучо уступає перед правом обовязку, залежною прикметою селянської власности і селянин наслідує тільки в отсїм випадку, коли годен для служби. Що се давнійше не було загальним прінципом, ми вже виділи із прикладів спадку женщин, які справляли службу через заступників. У висше названім прінципі показуєть ся початок будущого порядку, себто повного заперечення селянам прав власности на землю.

Але поки такий порядок не настав, право спадку переважає над правом держави, щоб його роздавати тим, що платять повинности; у 1540 р. селянин Снарського сорока Гродненського повіта процесував ся о землю з селянином того самого сорока, Булангом Русановичом; показалось, що позовник перед двома роками сам покинув свою вітчинну землю і волочив ся, наймаючи ся на службу. Місцевий староста, видячи, що в полишеній землі нема служби і податків для скарбу, віддав її тимчасом, доки не вернеть ся власник, пізваному Русановичови. Судя признав права позовника, тільки домагав ся від нього поруки, що вже дальше буде служити службу та виповняти державні обовязки.²⁾

Р. 1541 гродненський судя рішив процес селян жорославських Василевичів із селянами Гринцем Симаневичом і потужником його Малейцем Юцевичом. З розбору справи показалось, що позовники хотіли відібрати землю у пізваних на тій підставі, що се їх дядьківщина, себто спадок, полишений їх дядьком. Пізвані не перечили „близькості“ (себто спадкових прав) позовників, тільки вказували, що вони і без того мають свою „отчину“, а майно їх дядька, — цілком відділене (ле-

¹⁾ Л. В. К., XVII, № 292.

²⁾ Тамже, № 327.

жить на другім боці Німана) — було віддане пізваним давнійшим державцем жорославським, п. Аврамом; вони служать із неї окрему службу і дають дякла. Судя, бажаючи провирити права спадку і повинностейний характер землі, питав позовників, чи можуть вони, діставши свою дядьківщину, служити з неї і давати дякла, як тепер служать і платять з тої землі пізвані? Позовники відповіли, що вони не обовязані ані служити, ані платити дякла, бо вітчина і дядьківщина їх творять одну риболовецьку землю (риболови обмежалсь доставою риби на замок). Одначе судя рішив, що для держави важнійше служба і податки, аніж достава риби, і тому полишив на все спірну землю у володінню пізваних.¹⁾ — Річ ясна, що спадок після бічних родичів допускаєть ся тільки тоді, коли наслідник не має своєї вітчини; у противному випадку, місцеві урядники могли дивитись на такий спадок (при недостаті потомків), як на опорожнене, і могли роздавати його вньшим людям під вимовою служби. Вкінці, як би законні наступники згодилсь платити і служити з бічного спадку, як окремого і самостійного майна, то вони мають першенство перед чужими, які хоч і дістали землю на рішення власти, повинні були б відступити її наслідникам.

Ще більше цікавий такий випадок переваги спадкових прав селян: у гродненському повіті селяне (колодії) Тютейковичі (ціле дворище: Мйлаш і Янець, Мартиновичі, Стась Говенович, Гостило Якович, Стецько Курундевич, Гришко й Аврам Бартошевичі) володіли землею; але задля великої тяжкості замкових повинностей („за великим драпежеством от замку“), не могли вже тягнути служби й обідніли; опісля всі покинули сю землю і ходили поміж людей, щоб запомагти себе заробітками; одначе одного з поміж себе полишили на своїй вітчині „для наслідку“, себто для захорони прав на землю. За сей час, задля непозору полишеного ними члена дворища і ще задля того, що не було кому обробляти їх землю, заволодів нею бувший гродненський писар Яганус. Коли селяне, поправивши свій стан, вернули ся до своєї вітчини, то писар не хотів вернути їм сеї землі. Селяне

¹⁾ В оригіналі ся нотка пропущена. С. Т.

звернулись до суді; пізваний — писар подав дарову грамоту, яку дістав від короля Зігізмунда I, упевняючи, що йому дана як раз та земля, про котру ведеть ся спір. Одначе в даровій грамоті вона названа Ігнатівщиною, а спірна земля називалась, від імени дворища, Тютківщиною. Сьвідки обох сторін упевняли, що не знають цілком землі Ігнатівщини. Може бути, що в королівський лист вкралась похибка у назві; на всякий випадок якась земля була надана писарю, а тим часом Ігнатівщини не можна було знайти. Судя постановив рішити жеребом питання, хто має присягнути; жереб випав для селян, які й присягнули на те, що се їх земля вітчизна. Судя присудив їм на віки мати сю землю, як їх вітчизну.¹⁾

Як вище сказано, в давнині спадкове (потомне) володінне було головним доказом права власности, і тому зрозуміло, що земля у володінню селян і передавана ними у спадку, зоветь ся ними своєю власною; таку саму назву прикладають ся до неї і в офіцвяльних актах; так, при вимірі на волоки з поч. XVI ст., коли селянам роздавано землю на нових підставах, писарі (у Пінських князівстві) зазначали, що такий-а-такий дістав свою власну землю: „Рямко Іванович обвів свою землю, котру займав до нового виміру.“²⁾

Одначе се цілком не єдиний спосіб набування землі селянами. У жерелах дуже часто вказуєть ся і на иньшу (окрім спадку) підставу такого права „власности“, а се: загощарованне; прим., „Яцко Чернак показав і обвів по старих межах (землю), яку він сам наново обробив“.³⁾ „Будило Петраневич показав і обвів свою землю, яку держав по старому господаренню; він розділив ся зі своїми братами і дістав (при розділі) третю частину всіх оброблених земель (przerobek), нових і старих“.⁴⁾ „Тучій (в ин. місци Ючій) Якубович сидить на боці від села на від'їздній (odjezdney) землі, а иньші землі, які наново обробив, показав і обвів по старих границях.“ „Гринь і Шимко Кролевичі обвели і показали свою землю — їх загосподарення“.⁵⁾ „Юрій Янкович і Гринь Якубович обвели

1) А. В. К., XVII, № 757.

2) Тамже, № 973.

3) Писц. кн. Пин. Княж., вид. 1888, ст. 63.

4) Тамже, 64.

5) Тамже, 65.

і показали свою землю по старих межах на ріжних місцях, по їх загосподарованню¹⁾ Богдан Бучейкович і Радько Некрашевич з пасинком своїм Дмитром Алексієвичом обвели і показали свою землю в ріжних місцях і по островах, наново оброблених.“ „Юхно Богданович показав свою новооброблену землю“; „Павло Римкович показав і обвів свою землю, яку наново обробив на Мокрій Дуброві.“²⁾ — Селяне с. Ворочевич Пінського князівства почали були загосподарювати в кор. пуці острів Воєн; але якийсь Яків Хричинович, „пришедши“ туди (мабуть діставши у сусідстві наділ), вигнав їх із того „перерібку“; почав ся процес, який не скінчив ся і при старості Ів. Кирдію, що був виїхав на місце для рішення спору, але попросив у селян „поклону“ (себто хабаря) 10 кіп грошей, а вони йому не хотіли нічого дати. На тім справа і станула³⁾; одначе з неї видно, що загосподарованне землі давало право боронити володіння процесом.

Дуже цікавий акт про право, яке давало загосподарованне, представляє грамота кн. Федора Ів. Ярославича 1498 р.⁴⁾ Сей князь і його жінка дарували своїй служебниці Свѣтохні Щепниій два пусті дворища в с. Кошевачах, а се: Ластівське і Карноухівське. Але люде кошевицькі (селяне) — Горностаївці та Ганківці — не дозволили їй уживати землі, а се, як говорила Свѣтохна, „землю всю забрали и розробили, а миѣ хлѣба не на чѣмъ пахати.“ Вона просила князя поділити сю землю на рівні дворища і вирівнати. Князь сам виїздив на місце і хотів старі поля ділити на рівні дворища; але „мужи кошевские повѣдали; мы, милостивый господару, не на Свѣтохну тые земли розробливали, але на себе; а такъ дай, ваша милость, дубровы напротивку тыхъ полей нашихъ старыхъ, нехай вона также себе розробливаеть“. Князь побачив, що се буде дійсно кривда для „мужів“ (селян) його, як би їм пришлося ділити старі розроблені поля, і спитав „мужиків своїх“, де би вони могли „поступити“ поля свѣточні, замість више названих? Селяне показали на два острови і ті князь присудив

¹⁾ Писц. кн. Пин. кн., 65.

²⁾ Тамже, 67.

³⁾ Тамже, 126.

⁴⁾ Рев. пуц, стор. 277.

Святочні: „маєть она тые островы розробливати и ихъ вживати на вѣчные часы.“¹⁾

Таким способом тут право, основане на розробленню землі, стрітилось із правом самого князя на даровання, й останне уступило першому. Сьому цілком не противне те, що право загосподаровання залежне від дозволу князя; за неповолене загосподарованне „винами карають“.²⁾ Здавалось би, що князеви завсїгди вигідно, як його земля, дика, пуста і необроблена, дістає нову, висшу ціну через обробленне. Зрозуміло, що сам князь дивить ся на обробленне, як на присвоєнне; загосподареної землі він уже сам не має за свою. Тут, подібно як у староруському праві, окупація землі потребували додаткового титула — згоди власти. Але як вже раз окупація у формі оброблення сталась, була допущена державою, вона ставала самостійним і законним жерелом права власности.

Не дивота, що навіть при новім розданню землі в часі заведення волочної системи, землі оброблені не ішли на загальний поділ, а віддавано їх селянщини, що їх обробив, як показують наведені висше факти. У всіх згаданих випадках (яких число можна дуже збільшити) земля полишена давнішам володільцям.

Загосподаровану землю селяне обороняють від чужих заборів, як свою, і так при с. Цюлковичні (пін. стар.) королівські піддані дворича Осмолович заявили, що землю, ними з'орану і змірену, забрали на силу селяне Жидичинського монастиря.³⁾

Селянські частки набувались дорогою купна і заставу від чужих людей, як тяглого стану, так і бояр та землян.

Межи селянами одної категорії (державними або панськими) завсїгди можна було передавати землю купном-продажю; прим.: піддані господарські повіту квишиньського, села Добринівського, на імя: Наум і Хома Ленцевичі і Степан Широносевич заявили (при ревізії 1569), що купили землю бортну в Городенській пуці у Івана Юрієвича, осочника із Добришева,

¹⁾ Факт 'сей наведений у першій статі для иньшої цілі.

²⁾ Ревіз. пуц., стр. 280—284.

³⁾ Писц. кн. Войны, ч. II, ст. 419.

на що показали і лист Войцеха Требського, адміністратора староства городенського, писаний до його слуги Петра, що тоді завідував пущею, щоби він не забороняв їм входів у господарську пущу.¹⁾

Селяне нетяглі (осочники й ин.) і тяглі мали необмежене право набувати землі купном від бояр та інших служилих осіб; так у 1553 р. осочники кринські, Охрим Олешкович і Мартин Стенцевич Книшевичі, купили за 2 копи і 22 гр. бортну землю з пчолами, входами і сіножатями „обель“ на віки у Степана Омеляновича і Папея Андреевича Лесковичів. Королева Бона потвердила се купно 1555 р.²⁾ У 1498 р. королівський підданий Данило Ходорович Дробшевич із Гутова (пін. пов.) купив у боярина Олехна Курейши дві поросли ниви — на віки і непорушно. Купець припустив свого брата Василя до тих порослів на третю частину.³⁾ У того самого Курейши інші селяне того самого села Гутова закупили колись землю у більшому товаристві.⁴⁾

Королівський селянин Ждан Кигир купив у пінського боярина Федора Калаура Литвинівську землю у с. Печатові: „на сю землю згаданий селянин мав лист (грамоту, що потверджала купно) королеви Бони“. Права його здавались так певними навіть реформаторам 50-их рр. XVI в., що питання про право Кигиря на Литвинівську землю відложено під осуд короля.⁵⁾

У 1540 р. перед гродненським судом рішався процес поміж королівським селянином Білчиногового сорока Михайлом Тимошевичом і боярином королівським Ігнатом Минютювичом про отее: перший жалівся на другого за те, що він „вितискає“ його з житла — „із дуброви і мокради“, котру ще отець позовника купив у батька пізаного; на доказ він предложив і контракт. Пізваний боярин признав, що він мав намір відібрати у позовника спірне майно, тому що не знав о його

¹⁾ Ревіз. пуц., стр. 188.

²⁾ Тамже, стр. 174.

³⁾ Тамже, стр. 253.

⁴⁾ Писц. кн. Хвальч, стр. 121.

⁵⁾ Писц. кн. Войны, ч. II, стр. 338; сам контракт диви у Рев. пуц., стр. 314—15.

правах; тепер же, подивившись на контракт, вже не претендує більше, „бо я (додав боярин) там теж у купі з ними маю свою отчину — дуброву і мокрадь“ (себто у співволодінню з селянином).¹⁾

У тім самім році, проти того самого боярина (Ігната Минютовича) вів процес иньший селянин королівський Михайло Борисович за те, буцімто він відібрав у нього половину дуброви і мокради, „яку він сам разом із своїм батьком Минютою продали міні (селянинови) на віки.“ Боярин заявив, що він не робив такої продажі і від батька свого не чув про неї. Позовникови заперечено тільки задля недостачі документів; хоч селянин предложив „лист продажний“, але лист показався без печатки, не був признаний пізванням і не потверджений свідками. Супроти таких обставин продаж полишилась недоказаною.²⁾ При сїм показалось, що у позовника — селянина дійсно була і єсть своя дуброва і мокрадь, але тільки та, що він її „витеребив“ (обробив) і на тому місці осїв, а мокрадь, що належала до тої дуброви, пригородив до своєї хати.

У 1539 р. у гродненськїм судї один брат селянин процесував ся із другим братом о „рілю мулярську, яку купив разом із батьком“. Звичайно купно доконувалось іменем цілої родини; однак у сїм випадку показалось, що позовник був „у розлуці з батьком, на своїм хлїбі“, і тому не міг бути учасником купна; молодший брат жив при батьку і тестаментом батька дістав „купленну“.³⁾

У 1541 р. в тім самім судї правдались між собою боярин Фед. Можейкович із сел. Мат. Нацевичом за ниву, яка показала ся в и м і н е н о ю батьком селянина у батька боярина і від того часу була у володінню першого кількадесять лїт.⁴⁾

Значну частину майна набували селяне дорогою заставу; так 1539 р. у гродненськїм судї при розборі одної справи виявилось, що одверний господарський Ів. Миленський держить у заставі землю, що її його матері „запродали“ батьки господарських бояр Радивоновичів і Обуховичів (бояре висту-

¹⁾ Акты Вил. Ком., XVII, № 231.

²⁾ Тамже, № 618.

³⁾ Тамже, № 18.

⁴⁾ Тамже, № 858.

пили на суд у чвелі 5 осіб і ще іменем братів і дядьковців своїх; очевидно, що і боярські роди держались великих форм родового або дворищного співволодіння).¹⁾

У 1540 р. той самий суд осудив справу про землю, заставлену бояриною і сином її Войтком Гейсимонтовичом селянинови королівському Масюті Мелеховичови;²⁾ тоді-ж боярин Пиколай Ходорович заставив королівському селянинови Жукови Петровичови два поля за дві копи грошей.³⁾

Обмежаємо ся сими прикладами, що їх число можна б збільшити до волі. — Безсумнівний вивід, що з них виходить, такий, що в 1-ій пол. XVI ст. селяне безумовно могли набувати земельні майна дорогою заставу і при тим не тільки від осіб того самого стану, але й від бояр. — Тут треба тільки задержатись при „заставі“, як жерелї річевих прав на нерухомі майна. Застав належить до тих правних форм, що у римським праві знані під терміном *actum fiduciae*. Заставне майно переходило не тільки у володінне і користуванне вірителя, але сьому належало і право розпоряджатись тестаментом, дальшим заставом, а навіть позбутись контрактом купна-продажі. Звичайно таке майно передавало ся у спадку однаково з иньшим майном наслідувача (могло бути теж окремою часткою спадку для одного наслідника, коли иньші діставали свої частки з решти майна). Для того, що заставляв, і його потомків задержувалась одначе повсечасна надія вкупити заставлене майно.

При виложених особистих способах набування прав на землю, цілком не можна видіти головного способу набування селянами земель у наділюванню їх зі сторони держави. Акти надання селянам не численні, але тим важнійші для нас, як такі, через які в давнину володінне землею діставало печать вищої сили прав. Наведемо приклад надання, що походить безпосередно від князя.

У 1520 р. пінського кн. Федора Ів. Ярославича просили піддані с. Поршевич: Матвій Хилимонович, Ігнат Бобрович

1) А. В. К., XVII, № 35.

2) Тамже, № 269.

3) Тамже, № 294.

і Ст. Себастьянович дати їм до їх вітчизняних земель острів Загоровичі. Князь надав острів на віки і непорушно їм, їх жінкам і дітям, з вимовою тільки щорічної плати 2 кіп грошей і з закауом для иньших селян того села уживати сього острова.¹⁾

Одначе наданне селянам частійше походило не безпосередно від висшої власти держави (великих князів або удільних володільців), а від місцевих правителів і навіть від дуже дрібних державців; прим у 1541 р. у гродненському суді вели процес королівські селяне Сенько Кореневич з потужником своїм Ігнатом Ленковичом з королівським селянином Жорославської волости Андрієм Сивовичом о землю, доказуючи свої права до землі тим, що її дав їм п. Зелепуга, бувший державець жорославський, на чиншу.²⁾ Гродненські селяне Козевич із потужниками, ведучи спір проти боярина Андрія Снарського, покликають ся на „лист кв. Олександра Юрієвича“.³⁾ Сел. Богдан Заполянин, ведучи спір з жидом про землю, покликають ся на лист п. Віленського (гродн. старости) і п. Требського (підстарости).⁴⁾

Више ми виділи, що наданне прилучалось до иньших жерел права власности в розумінню дозволу і потвердження; одначе ми згадували теж, що найголовнійше значінне належить до сих других жерел.

Такі способи набування прав на землю селянами, безсумніву мають свідоктво в актах того часу.

Права розпорядку.

Звертаючись тепер до прав розпоряджатись селянам землею, знаходимо, що вони не меньш широкі і різнородні і в сумі своїй чинять те, що відповідало тодішньому понятю про право власности. Затримаймо ся передусім на праві продажу земель.

1) Ревіз. пущ, стр. 312.

2) Ак. Вил. Ком., XVII, № 717.

3) Тамже, стр. 830.

4) Тамже, стр. 889.

Поодинокі люде селянського стану могли продавати свої землі, як ті, що входили у склад їх дворичного володіння, так особливо ті, що їх набули особисто, — продавати людям інших станів (боярам, міщанам) і членам тої самої селянської верстви. Отсі приклади показують право селян продавати землі боярам: при в. кн. Олександрі кор. дворянин Макар докупив до наданого йому майна Рогожинця у Гродн. повіті дві бортні землиці у „людей господарських городнян: Ів. Демяновича і Юрія Ганусовича“; великий князь потвердив купно.¹⁾ У 1512 р. Жигмонт потверджує за якимсь Бартошевичом землі, які він купив у „людей господарських“ гродн. пов.: у Кирила Івановича та його синів — Павла, Федця, Левця і Семена, їх вітчизне поле, сіножати і гаї, — на віки; а у Богдана Максимовича і у його братів Василя і Михалка також вітчизне поле їх на віки, а також міняв ся із гродненськими людьми: Стецьком, Панкратом, Гаврилом і з Ортюхом Селівановичами, полем — купном своїм — за їх поле вітчизне.²⁾ У 1552 р. кор. Жигмонт-Август потверджує боярам Углікам землі, прикуплені їх батьком до заслуженого майна у деяких підданих господарських городн. волости, — землі, що належали до сих селян на вітчизнім праві.³⁾

При с. Порічю (пін. стар.) купив землю Война Гричнович до свого поріцького двора у кор. селян дворища Хведич і Хлеснович у двох місяцях.⁴⁾

Продаж землі селянами також людям міщанського стану потверджували королівські грамоти, себ-то право се здобувало найвишу тодішню санкцію. У 1538 р. гродненський соборний дякон Доросей Офанасович, боронячи себе у процесі, заявив, що він держить отчину свою, на котрій полишив його батько, купивши її у батьків і предків тих людей, що з ним процесують ся; на потвердження він подав королівську грамоту на пергаменті з печаткою; у ній було записано, що міщани Офанас (отець дякона) скупив у міщан і господарських людей (селян), у їх жінок і дітей, дворища, поля, сіножати

¹⁾ Ревізия пущ, 175.

²⁾ Тамже, 185.

³⁾ Тамже, 192.

⁴⁾ Писц. кн. Войны, I, 580.

й огороди на віки, а се: у Мишка Пересмиковича — осілище його вітчине і нивку; у Сенюти Олісїєвича й у Сенюти Мишковича — вітчину їх, спадкову часть (дільницю) й осілища; у Чолуговичів, у Трофима Тормосича, у Сенюти Мишковича, у Ханця Проневича — огороди їх вітчинні з полями; у Івана Олісїєвича, Некраша Галенчича, у дядковичів його й у Солохи Чичанки — поля вітчинні; у Ханця Проневича — гаї і дуброви; у Федора Ільковича — огородець вітчинний. Потім предложено на судї і контракти на сі землі. Судя признав права півзаного.¹⁾

У записній книжці пінського староства, при описі дворища Ститичового, вказуєть ся, що під селом Красовом єсть нива Кухтицького дворища, що була давнійше у володінню пінського міщанина Ждана Граната за купно (надр. „за кирпо“, може бути: „закупна“) від деяких королївських селян.²⁾

Право купна-продажи межі селянами (одної категорії) до того степеня певне, що не потрібує на потвердження багатьох примірів; наведемо тільки два з них: у 40-их рр. XVI ст. у гродненськїм повітї селяне Засвдранської слободи купили єїножать у селянина Дороша Жоровлевича і братанка його Павла.³⁾ Тодїж і тамже судилась справа між королївськими селянами за землю, яку, як заявляв позовник, „отець його Качан, з иньшою ріднею своєю, продав мому батькови на віки і підписав ся його отець (півзаного) мойому вітцю, „нжъ не мель онъ самъ, ни которыи потомки понекивати“.⁴⁾

Як відомо, у давнинї умова купна-продажи не все була переданнем права власности; деколи се право не належало до одного тільки спродавця; він у такому разї передавав купном-продажю иньші річеві права, принадлежні йому (а се право вічного володіння); такі умови мали у північно-руськїм праві окрему назву „поступних“. З иньшого боку спродавець, що мав дійсно право власности на продавану річ, не тратив умовою купна-продажи сього права безповоротно; він і його потомки задержували спромогу викупу у куця і його потомків.

1) Акты Вил. Ком., XVII, № 211.

2) Писц. кн. Войны, I, 186.

3) Акты Вил. Ком. XVII, № 584.

4) Тамже, № 590.

Тут не місце входити у загальний розбір сих прояв, прим. відповідати на питання; чим у такому разі відмінна умова купна-продажу від заставної (ми вже вище окремо говорили про заставну умову)? Чи завжди купном-продажю означувано умовне перенесення права власності? Для нас тут доволі згадати про такі окремішності у давнім купні і продажі взагалі, щоби при їх помочи пояснити можливість обмежень продавати свою землю на віки, що почались у праві західно-руських селян. Із попередніх і дальших прикладів виходить, що 1) акти продажі селянами землі цілком не можуть бути всі признані за „поступні“; більша частина їх — се дійсні акти позбуття права власності; 2) коли, завдяки обов'язковому характерови селянських земельних часток, судії й адміністратори у 40-их рр. XVI ст. не рідко зносили продажні умови селян, то не для того, що права власності не належали до селян, а тільки тому, що умова купна-продажу взагалі не була безумовна ні для кого, хто продавав. У 1541 р. у гродн. судії жалів ся одверний господарський Ів. Миленький на кор. селянина Одельської волости — Матія Пашевича з братами — за відобрання йому землі, котру сам Матій продав йому з сїножатю і гаєм за три копи грошей; при тім пізваний представив і свій лист купна, а їх продажі, „з печатами людей добрих“ — бояр; у листі було написано, що як би спродавці стали „торгом своїм вартовати“ або „торг взривати“, то мають заплатити на замок три рублі грошей. Візвані свідки-печатники ствердили зміст умови. Але судя осудив, що Миленький має право держати землю, пока єму пенези не оддадуть, і назначив термін заплати.¹⁾ Чому-ж контракт купна-продажу суд повернув на контракт заставу? Розуміється, у сьому можна вбачати початок напряду судової практики не допускати тяглих до розпорядку їх маєтностями, контрактами повного позбування, але судя, щоби досягти своєї мети, очевидно, користаєть з близькості контракту купного до заставного.

Селянин Андрій Пашкович та жінка його Алжбета продали селянинови Андрію Алгимонтовичу два городи. І хоча

¹⁾ А. В. К., XVII, 724.

спродавщиця (лишившись удовою) перечила умову, запевняючи, що вона не брала в ній участі, контракт, який представив Ольгимонтович, розв'язав справу без усякого сумніву; контракт стверджений був печатями людей добрих, а у тому числі й боярина Олізара Григоревича, який особисто ствердив дійсність продажі та участі в ній Алжбети Пашковички. Але що за ту-ж саму землю й раніше був процес, — за попереднього адміністратора староством, і сей останній ухвалив, що продавці мусять звернути купцеві його гроші й тоді їм можна відібрати назад землю, то й тепер суддя постановив на тому-ж самому.¹⁾ Одначе з сього не слід виводити, що усяка продаж землі між селянами відповідає заставу, як се видно з таких зразків: 1539 р. судив ся спір межі гродненським мулярем Маняковичем та селянами Богатиревичами за сїножать. На суді виявилось, що спірну землю купив батько Богатиревичів у Домни Маняковички ще за вел. кн. Олександра; писаний контракт подано судді, а в ньому було написано, що Маняковичка „продала тьи сеножати на вечность“. Тоді-ж вона продала і рілля свою людям (Ломаці, а Ломака — Олізарови). Суддя признає права пізваних і через контракт й через давність;²⁾ викупу не дозволено.

Значінне актів купна-продажи, яко контрактів повного позбування права власности, видно межі иньшим з того, що селянам вільно продавати не тільки цілі наділи (у сьому разі купець тільки б заступав особу продавця що до повинности), але й окремі, — навіть дуже дрібні, частки їх. Наприклад, р. 1539 господарський садівник гродненського повіту Луць Коледич продав селянинови з Засидранської волости, себто зі слободи, Миколаю Петровичови 3-ю частку з третини волоки, яка належала йому. Таким робом усе добро продавця складало ся з третини волоки й він продає третину з нього (дев'яту частку волоки). Суддя, запевнившись у тому, що контракт справді відбув ся, затверджує продаж.³⁾ Селянин з Засидранської слободи продав третину своєї волоки селянинови з с. Положкова, й суд признав право купця.⁴⁾

1) А. В. К., XVII, № 832.

2) Ibidem. № 99.

3) Ibidem, № 116.

4) Ibidem, № 265.

Такий же характер контрактів видно з форми їх писання: умова купна-продажу доконче робить ся на письмі; контракт — „лист“ — дасть ся від спродавця купцеві. Пишуть контракт звичайно дома дяки. Контракт затверджуєть ся свідками „барышниками“, звичайно трьома, та приложенням печаток, так званих печатників. Брак печаток та неявлення свідків за-для ствердження контракту доводили до признання контракту неважним.¹⁾

Як що за куплену землю купець не відразу платить гроші, то контракт вважаєть ся нескінченим ще, у продовженню, й контракту у такому разі не віддають купцеві, а доручають третьому — чужому чоловікови.

Коли писаний акт торгу продавець знищив після скінчення контракту (що б скасувати самий контракт), то, після того як запевнять сей факт свідки, суд стверджує купно-продаж.²⁾

Як свідки, записані в актї, стверджують контракт, але не бачили на власні очі платні, то суд не признавав контракту, й купцеві вертала ся половина грошей, поставлених у контрактї (се те, що по иньших країнах Росії зветь ся „грѣхъ по ламѣ“).³⁾

Р. 1540 королївські селяне Пашевичі продали „одверному господарському“ Ів. Миленькому землі на 3 бочки й до тієї ж землі гай з сіножатю — усього за 3 кони грошей; але потім, „пѣнязей ему не отдавши, поле поорали“. Селяне заявили судді, що хоч вони справді продали й видали контракт, але грошей відобрали тільки 1 копу грошів. Суддя визначив термін представити свідків. Очевидячки, що контракт вважав ся дійсним тільки з момента, коли виплачені усї гроші за річ.⁴⁾

Контрактний лист, правильно зроблений та признаний на судї спродавцем, служить (за винятком вище наведених умов) певним актом переходу прав, і контракту не можна вже було перечити нічим. Гродненський селянин Артим Дробишевич

¹⁾ Див. Акт. Вил. Ком., XVII, № 950, 618.

²⁾ Ibidem, № 110.

³⁾ Ibidem, № 116; тут річ йде властиво про заклад, але умови дійсності актів одні й ті самі

⁴⁾ Ibidem, № 288.

з жінкою та дітьми своїми продав селянинові Гринцеві Качевичови, його жінці та дітям на віки шість нив своєї батьківщини (кожде поле з належностями: з сіножатями та, окрім того, гаєм); у контракті було обговорено, що як би хто став змагати ся супроти цієї продажі, то мусить заплатити 12 рублів грошей на замок. Продавець усе-ж таки подав у суд позов і запевняв, що він не продавав землі, а віддав тільки у застав. Але припертий до стіни ясним змістом контракту, він заявив, що перед тим, як писали контракт, його підпоїли, й він допустив до нього на підпитку. Суддя, давши позір на постанову земського права, що той, хто признав свою запись дійсною, мусить сповняти її, присудив на користь купця.¹⁾ Звідси виходить, що правні вчинки селян що до позбування нерухомого добра оперті були не на хибкім ґрунті тільки звичаєвого права, не на гадці місцевих заступників державної влади, але на загальнім законі, цілком так, як і права інших верстов суспільности.

Виходить, що торг селян землею, своєю правовою силою, безперечно зрівнуєть ся взагалі з купном-продажю нерухомих річей у давні часи, не вважаючи на те, хто продав.

Порівнюючи се право з правом бояр та землян того часу що до розпорядку земельним майном, ми бачимо, що спершу селяне мали що до сього далеко ширші права; маєтности бояр та землян складали ся переважно з надань; наданне давано їм часто до-живіття або „до волі“ великого князя.²⁾ А селяне засновували своє право переважно на спадщині та загосподаренню; зрозуміло, чому й права розпорядку їх могли бути більш незалежні та ширші.

А все таки ні в яким разі не можна признати й сей вид права власности цілком незалежним та вільним; тодішній загальний прекарний характер прав на землю, безперечно, простягав ся й на селянську власність. Вона обложена повинностями на користь держави й через те не може бути у безумовному розпорядку власника. По шляхоцьких землях повинностне значінне помалу уступало вільному, приватно-правному елементові;³⁾ навпаки, селянські права на землю, зразу більш

¹⁾ А. В. К., XVII, № 827.

²⁾ Дивись нашу студию: „Помістное право Литовско-русского государства въ XV в.“

³⁾ Ibidem.

вільні, поступенно їй дуже швидко обрізувалися й, нарешті, у тому-ж XVI в. дішли до майже повного знищення.

Зазначім спочатку ті обмеження, які спільні шляхоцьким і селянським правам на землю.

Звичайно, коли селяне віддавали землю особам иньшого стану, то треба було дозволу або затвердження контракту від місцевої або центральної влади. Але такий „дозвіл“ не попереджав, а сполучався з контрактом; наприклад, один із селян Городенського повіту якийсь Федько Сукович володів 5-ю частиною вітчинної бортної землі після розділу з братами; але він дуже зубожів й не мав спромоги („недуж“) платити медову дань на королівський замок, а через се „спустив“ (продав) свою землю господарським Сажарським землянам — Щепану та Войтку Ходоровичам за 3 копи грошей на віки. Вже потім він прибув до правителя гродненського староства з прошенням затвердити сей контракт; підстароста „допустив спустити“ (дозволив продати) властиво за-для тієї мети, щоб господарська дань виходила вповні; купці-земляне мусіли, укупі з братами продавця-селянина, виплачувати 5 частину господарської дани.¹⁾

Вільний перехід селянських наділів серед тяглої людности спершу був без усяких обмежень, і вже згодом з'явилася вимога „дозволення“, „допущення“, або ствердження урядників. У Гродненському повіті з початку XVI в. один із тяглих (конюхів) Яць Іванович продав „держати“ сіножать Мильвиду Сурувайновичови (очевидячки Сербови); син сього останнього Милан, укупі з небожем своїм Станком, з жінками та дітьми своїми, продали сю сіножать на віки Евсею Мелейховичу та братови Федцеви Юцевичам з обов'язком „очищати“ (себто боронити від сторонніх претенсій); межі тим син одного з продавців, власне Станка, Андрій заставив сю землю у третього, а саме сотникови ставному Станкови Петровичови; на сей останній контракт узятो дозвіл від городенського конюшого; дозвіл сей писаний і має вид затвердження умови. Одначе-ж, як виник про се позов, суддя признав контракт і скасував незаконний застав, хоча й затверджений урядником.²⁾ Тут дозвіл

¹⁾ Акты Вил. Ком. XVII, № 9.

²⁾ Ibidem, № 945.

належить до заставу, а не до продажу, але що до останнього, то він повинен розуміти ся сам собою.

Коли умова, навіть стверджена, потім з якогось боку викликала спір, то її можна було судом скасувати, але не на підставі приватних прав, а через фінансові інтереси держави. Обмірковуючи на суді спори, що виникали з контрактів на землю, суддя (він же й адміністратор) завсе давав позір не тільки на приватно-правні мотиви законности умови, але й інтерес фінансовий. Наприклад, гродненські „муралі“ Матвій та Микола Янковичі відступили четвертину муральської землі, що належала до них, своїм товаришам з ремества; але решта мулярів не пристали на сю передачу й не віддали відступленої землі тим, що набували її. Суддя (р. 1540), розглянувши процес, присудив проти продавців, себто не признав умови, засновуючись на тому, що продавці самі живуть у Вільні, „а на службах і землях своїх не живуть і одписуют части свої землі і служби муральское, которих самі не мают.“¹⁾

Того-ж таки року санник господарський (з Гродненського повіту) Жук Ходаневич позивав за город Аннушку, удову Прокопа, теж санника. Город виміняв її чоловік у позивача за землю з додатком 2 кіп гр. та 2 бочок жита. На суді доведено, що заміна справді була; представлено замісний лист, у якому написано було, що „Прокопъ съ женою своею Аннушкою и съ дѣтьми своими промѣнялъ (город) обель вѣчно.“ Але свідки контракту сказали, що жінка (Ганна) хоч і показана в актї, але вона не була при тому, як писано контракт. Суддя осудив: „кгдажь тая Аннушка зъ мужемъ своимъ того огорода не промѣняла, а ни пенязей весположь съ нимъ брала, а бачечи тежь, ижь тая Аннушка, не маючи земли суполное (себто не маючи повного надїлу) службы господарское послужити не можетъ, zostавилъ еси ея при томъ огородѣ.“²⁾

До 40-их років XVI в. фінансові рації уряду були тільки другорядним, додатковим мотивом до рішення питань про право селян на землю. Два права, що лежали на землі: селянське та державне, не приходили ще в колїзю й легко ми-

¹⁾ Ркп. Віл. центр. арх., кн. Гроднен. зем. суда за 1540, стор. 292—293.

²⁾ Акты Виш. Ком. XVII, № 222.

рили ся одно з другим; у державних урядників не було ні потреби, ні товчка виставляти своє чисте право власности на селянську землю. Обмеження, що обтяжали селянську властність, були ні на крихту не суворійші від обмежень, що лежали над власністю бояр, землян та взагалі всеї людности держави. Усякому вільно було посісти землю спадщиною від батьків, дідів, прадідів, усякому можна було відписати її, купувати та продавати, міняти та дарувати з дозволу уряду, аби справляв службу та повинности, які накладено на землю. Як обовязки не виконували ся, то землю відбирали й надавали иньшому стільки-ж з приватного права володаря (вел. кн.) скільки, чи ще й більше, з права держави, яко політичної спілки. Публичне та приватне право взагалі цілком ще не розділили ся та не відокремили ся.

Але у половині XVI в. у литовському праві відбуваєть ся великий переворот (дякуючи, межі иньшим, впливови польського права). В актах осудів у судах поступенно починають проскакувати нові розуміння, відчувають ся нові тони, поки що ще неясні, але такі, що пророкують швидкий наступ иньшої гармонії суспільних ідей. Возьмемо ось який зразок.

Р. 1541 гродненському судови скаржили ся бояре господарські Довтортовичі на селян королівських Мицутича, Федьковича та Войтковича за те, що останні відібрали від перших поле, яке батьки пізваних селян укупі з самими пізваними, продали батькови позивачів на віки за $15\frac{1}{2}$ кіп грошей. Контракт подано; виявило ся, що на таку продаж дав дозвіл намісник городенський. Окрім того стало відомо, що продана земля не служебна, себто не входить у склад тих земель, „з котрих продавці-селяне мають служити службу замкови і платити податки“. Хоч пізвані і викручувались усяко (що вони не брали участі в контракті, що се діло вже рішене, наче б то рянйше у суді на користь їм), але се було тільки звичайною судовою хитростю; діло було ясне; права купців безперечні. Що-ж робить судя? Замість того, щоб признати повне право власности бояр над купленою у селян землею, він осудив: „не допускаючи, щоб бояре держали „на вічність“ землю державню, вони мають право держати її, аж поки наслідники-селяне не звернуть їм виплачених за землю грошей без проценту („истын пенязи“), себто $15\frac{1}{2}$ кіп грошей. Коли-ж

така платня станеть ся, то землю повинно повернути до селян-півзваннх „бо, додає судець, дякольний чоловік ніколи землі на вічність продати не може“.¹⁾ Отсе принцип цїлком новий. Не то що попередники сього судді стверджували контракти продажу селянами землі на віки (див. вище), але й за сього ж самого судді у тому-ж таки місті оттаки контракти писали ся й затверджували ся. У сьому ділі важне не те, що суддя змінив вічне право на заставне; у ті часи часто допускали до вкupu запроданого добра, і при так званій продажі „на вічність“. Важний саме принцип, що дякольний чоловік (тяглий) взагалі не має права на свою землю, навіть і тоді, як з решти добра він може служити на замок. Важне, нарешті, абстракційне розумінне, що земля, яку посідають селяне, державня.

Таким робом, перевага прав держави (та панів) над правами селян на їх землю починаєть ся вже з першої половини XVI в. й в якійсь мірі запроваджує своєволю місцевого уряду у розпорядку селянськими землями. Наприклад, р. 1539 один селянин з Лабенської волости Гродненського повіту продав другому з тієї-ж волости два городи „обель вічно“ і дав контракт. Про те уряд лабенський сї землі забрав „на двір“ лабенський, себто прилучив до безпосереднього двірського маєтку. Купець подав судді скаргу. Суддя (підстароста гродненський) розміркував, що „мужикъ простый не маєть моцы земли господарської обель продавати“, а через те й присудив, щоб продавець (що втеряв землю) вернув купцеві получені від його гроші.²⁾ У сьому акті річ йде про „чоловіка“ господарського та про город; але ледви чи можна тут розуміти на пів вільних людей з двору (коймниців), яким власне давано у наділ городи. Очевидячки тут говорить ся про продаж селянним селянинови.

Як позивають ся за землю, яку селяне продали боярам, то в 40-х роках вже часто відбувають ся осуди про звертанне грошей купцеві, а землі спродавцеві. Так у тому-ж самому суді розбирала ся справа межі боярним Томкевичем, батько

¹⁾ А. В. Б., XVII, № 881.

²⁾ Ibidem, № 214.

якого купив землю, а селянином Домашевичем, батько якого та дядько продали сю землю. Селянин заграбував її в боярина й суддя присудив лишити землю селянинові з обов'язком сплатити частину платні за землю, а другої частини бояринові вільно було добиватись на другім продавцю. Осуд мотивував ся тим, що контракт писано років з 20 назад, „поки ще права земські писані не видані були“.¹⁾

Повинності відносини селянської земельної влади викликали окремих тип позбування селянських наділів, так звану задачу землі: „первей тую землю (написано в одному акті р. 1540) Юсь держаль...; ино вже не змогъ той земли пахати и далъ мнѣ (королівському мулярови Шембеневи)“;²⁾ адміністратор староства пристав на такий контракт і віддав Шембеневи землю на чиншу (одначе-ж наслідник Юса — небіж завявив претенсію на сю землю).

Оттак протягом часу візувалося право селян продавати і купувати землю. У сьому знищенню стародавнього права брало участь багато чинників, як то: видання 1-го статуту, практичний вплив польського права, зміни у сфері веретвових відносин. Але задля першої половини XVI в. сі з'явища були поки що тільки завязком майбутньої кріпацької бурі, що далеким гуркотом грому насувала ся. Взагалі-ж перша половина XVI в., певна річ, се доба повного права селян на землю, — повного відповідно розумінням того часу.

Не забігаючи наперед, звернім ся до вищих прав розпорядку, з яких селяне тоді користали.

Подібно купови-продажі вільно дозволена була заміна селянських земель; так санник гродненський проміняв землю на „селидбу“ селянина королівського; після його смерті жінка його захотіла відобрати назад осілице.³⁾ При заміні завсіді мусів бути „придаток“ грішми чи річами. Умова вимагала написати акт („міновий лист“), посьвідчений свідками та печатю „печатників“.

Особливо часто можна було практиковати заміну меж селянами з одного села. Тут мабуть можна б було обійти ся

¹⁾ А. В. Б., XVII, № 74.

²⁾ Ibidem, № 487.

³⁾ Ibidem, № 441.

без усяких форм та писаного акту; але й у сих випадках писано „листи“; так рибалка гродненський Трумна листом спустив город з своєї батьківської землі Родевичу та його дітям; „в одмену“ він узяв у полі стільки-ж землі та у придачу 43 гроша.¹⁾

Як що няколи переміна відбуваєть ся без замінного листа й потім на суді довидять її свідками, то се було з'явищем виключним, яке допущено задля потайної мети одної зі сторін, щоби згодом зректи ся контракту: у Гродненському повіті один селянин (сорочник Шиндельський) поміняв ся на землю з селянином Петром Бобровником. Заміну укладено „на вічність“: „умова поміж ними була така, що вони самі і діти їх мають сю перемену вічно на віки держати“. Умова відбула ся перед 15 роками (коло р. 1525) при свідках. На суді пізвані відпекували ся контракту, але, коли свідки переконали їх, то самі признали ся, що тоді вони й не написали листа, щоби можна було зректи ся умови. Суддя признав контракт доведеним.²⁾

Окрім продажі та заміни, селянам можна було збуватись землі дарованням. Тут ми переважно маємо на увазі наділення землею церков від селянських громад; приміром сього може бути надання церквам від цілих селянських громад з сіл: Купечич, Жолквиї, Вольвич та Старих-Коней піньського староства.³⁾

Друга умова, що прямувала до позбування землі та практикувала ся далеко частійше, був застав, себто передача землі (чи иншого нерухомого майна) у владу позичальника, поки не виплатять позички. Назва „застав“ в описових формах заміняда ся богатяма инчими назвами: наприклад, „запродав ми поля на бочку“, каже позивач Гродненському судіви р. 1539; свідок, стверджуючи слова позивача, висловлюєть ся так: „Иванецъ ему въ тѣхъ пѣнегахъ на бочку поля завелъ“; суддя присудив: „має він тую землю держати, поки пінязі йому віддасть“. Як що той, що віддає у застав — запродає, то той, хто бере її — закуповує власть.

1) А. В. К., XVII, № 28.

2) Ibidem, № 758.

3) Диви попередню нашу студию, стор. 31—32.

Влада через застав звичайно не обмежувала ся терміном; иноді позичальник та нащадки його держать у заставі землю 40 й більше років; у всякому разі право через застав ніколи не переходило у право власности: довжникови та його нащадкам завше можна „одложити“ позичені гроші й вернути свою землю. Але після видання Статуту такого довгочасного володіння через застав суддям здавало ся вже доволі, щоб набути право власности. р. 1540 гродненський суддя розбирав процес про застав, що тягнув ся саме 40 років, але не наважив ся покласти остаточного рішення, відложивши його, поки прибуде вищій уряд, й лишивши землю у позичальника.¹⁾

У життю застав служив за постійну заміну набуття у власність; орудуючи з роду в рід, володільець назавсідни задержував річ у своїх руках; рідко коли викупували.

У звичайному праві, певно, допускав ся до того „випуст“, себто погашенне довгу користаннем; принаймні властники иноді покликають ся на необхідність „випусту“, коли своєвільно порушують володіння позичальника й за се їх тягнуть у суд.²⁾ Після народнього погляду земля мусить „відробляти“ свій довг, як се й було звичайно при особистім заставі. Але суд вже не признає випустів й вимагає сплатити довг, хоч би земля була у заставі багато десятків років. Р. 1530 селянин якого позивав жид за грабіж заставленої йому сівожати, покликав ся на випуст; але що у акті „випуста“ не зазначено, то селянина обвинувачено.³⁾ „Він поле наше уже два роки орав і вже за ті гроші на тій землі відорав“ — кажуть пізвані; але суд присуджує їм сплатити довг.⁴⁾

Допомагаючи володінню на праві власности, застав широко практикував ся межи усіми верствами тодішньої суспіль-

¹⁾ Акты Вил. Ком., XVII, № 350 та 853.

²⁾ Так Петричевичі, одвічаючи перед Гродненським судом за грабівлю землі, яку вони заставили Барбарі Станіславичці, кавали, що „заставили ей поля безъ службы и подачекъ“ (себто не переводили повинностей); вона держить се поле давно, отже воно „могло бы ся у нее выробити“ (себто поле само себе вже відробило). Суддя одначе присудив їм сплатити довг цілком. (Акты Вил. Ком. XVII, № 113).

³⁾ Ibidem, № 77.

⁴⁾ Ibidem, № 805.

ности; але переважно уживали її селяне XVI в.¹⁾ Через віщо? Здасть ся, причиною тому була виникаюча непевність у праві їх порядкувати землею умовами повного позбування.

Застав вимагає писаного акту, але його можна доводити й свідками.²⁾

• Землю можна заставити чоловікови усякого вільного стану, наприклад, міщанам,³⁾ боярам,⁴⁾ жидам. Як що у застав узяв землю такий чоловік, що особисто не справляє тяглої служби, то йому можна тягло перемінити на чинш: боярин Пав. Внучко (у Гродненському повіті) взяв у застав землю від королівського селянина Стася Черниковича; адміністратор староства — Требський дав йому „лист“ на сю землю, яким дозволяло ся держати її на чиншу.⁵⁾

Найзвичайнішим же з'явищем був застав селянина селянинови ж. Така умова практикувала ся й найближчими родичами, наприклад межі рідними братами.⁶⁾

„Застав“ можна було передавати від одної до другої особи через передачу „закупних листів“; так-от, щоб сплатити довг тїтці небожі-селяне передали закупний лист батька свого на поле, „за котрим листом я і тепер тоє поле держу“, каже тїтка.⁷⁾

Але умову заставу й без писаного акту судівви можна було признати, як се стверджували свідки; так-от городенські селяне-колесники позивали ся (р. 1539) за землею, яку один із них хотїв відобрати, яко свою дядьківщину, але другий одержав її від дядька позивача, яко застав; листа не було, а суд

¹⁾ Давись Акты Вил. Ком., XVII, №№ 11, 13, 16, 41, 42, 77 (запродаж), 108 (запродаж), 113 (запродажня земля), 116 (запродаж), 244 (застав: королівські селяне заставили селянам приватного державця), 374, 385, 388, 431 (селянин заставив пушкареви), 451 (бояринови), 723 (обрусний господар заставив свою батьківщину обрусному), 753, 805, 842.

²⁾ Ibidem, № 374.

³⁾ Ibidem, №№ 116, 388, 464.

⁴⁾ Ibidem, № 960.

⁵⁾ Ibidem, № 451.

⁶⁾ Ibidem, №№ 876, 869.

⁷⁾ Ibidem, № 13.

признав факт заставу з того, що сказали свідки.¹⁾ Так само суд поводив ся, як едорили про дійсність акту.²⁾

Самовільне відобрання заставленої землі власниками її часто кінчало ся не повертаннем землі позичальникови і не карою за своєволю, а тільки обовязком заплатити довг на час, призначений судом.³⁾ Але взагалі коли рззбираеть ся справа про володінне заставом, то суд безтерміновий обовязок перемінював у терміновий; наприклад, селянин, що заставив землю пушкареви, у своєму заставному листі узяв обовязок „не відбрати своєї землі до того часу, поки не віддасть грошей“.⁴⁾ Суддя призначив час платні за 4 тижні.

У викупі заставленої землі має місце „заказ“, себто той, що викупає, вивідає (заказує) позичальникови, щоб той не орав землі під сівбу на будуще літо, бо от має настати час платні та викупу.⁵⁾ Заказ доконче треба робити перед людьми.

У 40-их роках XVI в. королівські урядники втручають ся у контракти заставів селянських задля інтересів скарбу. Так от у Гродненському повіті один з конюхів заставив свою землю п. Внучку, але потім заграбував її. Коли пан поскаржив ся судді, то селянин признав, що земля справді була у заставі; але він заграбував її через те, що „п. Требській (підстароста) хотіть насъ за то карати, же мы ему земли свои заставуемъ“. Може тут мали вплив особисті мотиви, власне що до п. Внучка, але у всякому разі урядник має себе за повноправного вадити умовам селян.⁶⁾

Нарешті селянські землі позбували ся на задоволенне приватних обовязків селян. Ось наприклад, порука, коли показала ся неспроможність або утеча того, за кого ручили ся, приводила до передачі землі на користь віртеля. Звичайно поручильниками були члени дворища — родичі й у таким разі розплачували ся тою пайкою землі, яка припадала на неспроможного члена.⁷⁾ На доказ подамо такий приклад: Гроднен-

¹⁾ А. В. К., XVII, № 16.

²⁾ Ibidem, № 842.

³⁾ Ibidem, № 385.

⁴⁾ Ibidem, № 431.

⁵⁾ Ibidem, № 753.

⁶⁾ Ibidem, № 960.

⁷⁾ Ibidem, № 20.

ськвій селянин Снарського сорока Янко Вазгирдович поручив за селянина Янка Носовича міщанинови на 18 кіп грошей. Зробив він се хоч і не було йому обовязку, коли його попрохали родичі та потужники довжника, а се його дворідні брати, Петрашкович та Римкович. Довжник об'явив ся неспроможним й утік з жінкою та дітьми. Таким робом поручильник мусів заплатити міщанинови 18 кіп грошей; натомісьць потужники утікача спершу відступили поручильникови половину своєї землі за „поручні гроші“ та потім знов прогнали його з тієї землі; дурно обідній звертав ся до суду підстарости; землі він не відобрав через те, що на погляд підстарости не давав певности що до спромоги його відбувати селянські повинности, бо, сплачуючи за поруку, з'убожів та не мав „статку“ (робочих коней та ин.) Але після сього укладено згоду: пізвані взяли на себе обовязок відступити Вазгирдовичеві третину своєї батьківщини, себто ту, що приходила ся на часть їх дядька (що втік, яко неспроможний довжник), та й дали йому на се свій „лист“. Все таки й після сього позивач не дістав ні землі, ні грошей, і знов прибув до судді, покликаючись на те, що він вже „запоміг ся“ і спроможен відбувати повинности. Пізвані силкували ся зрікти ся самої умови поруки та того, що вони видали писане з'обовязанне; свідки ж, найменовані в актї, ствердили те, що казав позивач; суддя рішив віддати третину землі пізваннх Вазгирдовичу з умовою, щоб той служив третій тиждень і давав 3 частину дякла; а пізвані — 2 тижні й давали $\frac{2}{3}$ дякла.¹⁾ У другім, подібнім випадку один з „дядковичів“ — співволодільців показав ся неспроможним довжником за поруку; у нагороду позичальникови віддано третину землі (що припадала на часть неспроможнього); решта членів дворища даремно протестовала у суді.²⁾

Після того, що ми висловили про право селян порядкувати землею що до умов купна продажі та заставу, нічого й гадувати про те, що всі ниньші умови, до яких можна було доступити власникови землі, практикували й селяне; так-от

¹⁾ А. В. К., XVII, № 75.

²⁾ Ibidem, № 911.

селянин віддає землю у найми;¹⁾ наймаєть ся і ріля на один чи два засіви (королівський селянин Ян Мартинович наймає королівському ж селянинові Янкові Милостовичові у Гродненському повіті.)²⁾

У тодішній термінології найми иноді змішувано з заста- вом: так р. 1539 у гродненському суді позивач запевняв судю, що він „наняв“ у пізаного на один рік дві нивки, пізаний признаєть ся, що він „заставив“ йому сі нивки.³⁾ Очевидно, найми від заставу відрізняли ся тільки терміном.

Усі перелічені вище права мають позовний харак- тер, себто їх можна боронити й відновляти судом.

Твердість розуміння права межі селянами видко з того, що „отчичі“ (наслідники-власники) добивають ся землі через 20, 30, 40 й більше років. Так от, у Гродненському повіті селяне Тютейковичі добивають ся своєї батьківщини, яку вже 20 років держить з купна латинський писар гродненський Янус. Й раніше не раз вони подавали скарги, та не задо- вольнялись й, нарешті, заграбували землю та й засіяли.⁴⁾

Перед державними членами суду, себто старостою, воє- водою та королем, оборону прав на землю через суд прова- дять самі селяне. Се не єсть, так мовити, хатній розбір упра- вительів королівських маєтків, але суд державний.

Не випадок неясности справи призначуєть ся виїзд на спірну землю й так зване „веденне копи з уряду“, себто з розказу урядового; обовязок приймати судів себто платити їм, падав на позивача.⁵⁾ Копа (громадський суд) з'авляєть ся, яко орган державної судової влади.

Инколи процеси ведуть ся через „прокуратора“ (репре- зентанта).⁶⁾

Коли дворище на частях, то процеси провадять усі (пов- ноуравні) члени дворища, та й відповідають теж члени дво-

¹⁾ А. В. К., XVII, № 383 (діло про найми сіножати у королівського селянина Максимового сорока поводвірським селянином Гродненського повіту) Дивись ще *ibidem*, № 64.

²⁾ *Ibidem*, № 403.

³⁾ *Ibidem*, № 38. Теж дивись у № 39.

⁴⁾ *Ibidem*, № 542.

⁵⁾ *Ibidem*, № 446.

⁶⁾ *Ibidem*, № 723.

рища солідаржо; от же через се пізваний мав право вимагати відложення розбору справи, поки не придуть його родичі. Р. 1541 обрусний господар Ярмола скаржив ся на такого-ж обрусного Проня Нацевича за те, що він заграбував у нього батьківську землю, яку батько сього Нацевича заставив його батькови й яка дістала ся йому після розділу від братів. Пізваний не схотів відповідати один без старшого брата й узяв обовязок у термін прибути на суд укупі з ним. Одначе у призначений час брата не поставив на суд, заявляючи, що „сам не знаю, де мені брата свого глядіти“. Після сього він відповідав один.¹⁾

Права селян на землю під приватними володільцями.

З першого погляду далеко труднійше допустити розвиток прав селян на землях приватних володільців. Тут то й треба б сподівати ся відразу повного заведення ідеї виключної власности пана й повної недостачі її по стороні селян. Форми актів надання, дарових та контрактових, наче б то явно показують безподільне право панів на землю. Наприклад, князь Федір Ів. Ярославич дав на церкву Божу „чоловіка в селі нашім Сошнім, на імя Телеша, з його дворичем і з його землею орною і зі всім з тим, що здавна належало до того дворича, як той Пелеш мав ся, живучи в тім дворичи.“²⁾

Той же самий князь своєму слугі Дмитровичу за його службу дарував двох чоловіків у с. Масівчах; дав йому тих людей вічно, непоручно, йому, його жінці і їх дітям, з їх землями орними бортними, сіножатними, з тими ріками і всіми иньшими входами, що здавна належали до їх дворича“.³⁾

Р. 1554 „жиди“ з міста Пінська Аврамовичі представили ревізорам привелей королеви Бони, з якої виявило ся, що ще князь Федір Ів. Ярославич надав батькови їх — жидови Аврамови Рижковичови у селі Крайновичах двориче з людьми —

¹⁾ А. В. К., XVII, № 851.

²⁾ Ревизія пущь, стор. 255.

³⁾ Ibidem, стор. 263.

з Олексю Толонцевичем, з його дітьми, „братаничами“ та дяковичами“ — й з землями їх — орними, пасічними та сіножатями на віки, — йому самому та його дітям, й від усіх повинностей на замок слобонив тих людей“.¹⁾

Отже ж і в наведеній формі надання, а теж саме інші способи набуття залюднених маєтків приватними державцями зовсім не означало передачі на власність державця земель селянських (та їх осіб); даровано тільки ті доходи, які з цих селян попереду належав державі. Наприклад, княгиня Кобринська надає р. 1401 (?) монастиреви св. Спаса село Корчичі, „со всіми доходами, съ данью, съ полюдьемъ, съ грошми и со всіми тѣми доходами, которые тѣ Корчичане давали предкамъ нашимъ и намъ самвмъ“.²⁾ Князь Юрій Семенович, вислуживши в короля маєток Дружилівчичі, надає з цього маєтку на церкву св. Миколи дружилівського чоловіка в Ополі на імення Гната з братами його, з даню і зі всіми дачками“.
„А тому челоуѣку, — додає князь, — ненадобе ни на одну службу нашу ити.“³⁾ От з цього самого і складали ся всі обов'язки подарованого селянина до державця.

Иноді у наданню відносини селянина до земельного володільця означають ся цілком як відносини межі двома сторонами людьми; р. 1504 Пінський князь Федір Ів. Ярославич дає на засновану їм церкву у Ставку; межі іншими він надає попови „на однорядку“, на ладан та проскури — 80 грошей що-річно; обов'язок видавати сей дохід покладено на „чоловіка“ княжого Осю та рідню його. Названим селянам до їх батьківщини додано дворище Андрухівщину, за яке вони раніше платили князеві 80 грошей, а тепер сю саму платню переведено на церкву.⁴⁾ З цього й складали ся всі обов'язки селян до нового державця. Такі надання (фундуші) з часом повернено у маєтності на праві власності, а селян чиншівників вернено у кріпаків.

Побутові акти та прояви вказують на можливість річевих прав селянських на землю й по приватних маєтностях. Доволі

¹⁾ Рев. пуц, стор. 312—313.

²⁾ Акты Вил. Ком., III, № 21.

³⁾ Ревизія пуцъ, стор. 252—253.

⁴⁾ Ibidem, стор. 221.

згадати про доховане до нашого часу чиншове право на приватних землях, щоб сягнути гадкою до давних прояв, для яких сьогочасний чинш єсть тільки слабій відгук. Найліпше знайомлять нас з розуміннем давнини безпосередні вислови по побутових памятниках стародавньої мови. При кінці першої половини XVI в. обводили межі Польщі та Литви. Коли комісарі дійшли до меж Волині та Ратенського староства, що належало вже до Польщі, то наблизили ся до земель села Качина, яке держав владика луцький. Сумежні володільці з обох держав, звичайно, показували неоднакові межі й спорились межі собою. Точнісінько так і Качинці, змагаючись з сусіднім польським селом Нюемським, заявили: „то єсть отъ р. Быстрицы до р. Сыновки наша властная, отчизная и дѣдизная земля, и отъ давныхъ часовъ мы ее во вжыванью и въ спокойномъ держанью, отъ великаго князя Витольда ажъ и до тѣхъ часовъ, маемъ“.¹⁾ Так можуть говорити тільки люде, що розуміють своє „вѣчноє“ (як тоді казали) право. А тим часом се говорить село, що належало до луцького владика, й се говорять його селяне. Се відразу відвертає нас від призвичайного, але хибного уявлення про „похожих“ людей, які сьогодні тут, а завтра вже там.

У всякім разі, у селян приватних державців, хоч і в менчій мірі, нїж у королівських, було почутте права власности на землю, якою вони володіють. Наприклад, р. 1540 селянин пана (каштеляна) віленського (у гродненському повіті) подав судї скаргу, що „бояринъ господарскій Василій Яковдовичъ на властной отчизной земли моей жита моего... на 30 копъ пожалъ“.²⁾ Тодї-ж селянин монастира Борисоглїбського (у Гродні) позиває королівського селянина за спаш у його власному вивєї.³⁾ Котренські селяне каштеляна віленського Харитин та Іван Алексичі судять ся з королівськими селянами Горницькими за те, що вони „на властномъ полѣ нашомъ овесъ нашъ сѣненный поорали а вншіи пожали и потравили, и къ томуужъ полю на 20 копъ сеножати съ гвалтомъ покосили“.⁴⁾

¹⁾ Археогр. Сбор., I, стор. 73.

²⁾ Акты Вил. Ком. XVII, № 380.

³⁾ Ibidem, № 325.

⁴⁾ Ibidem, № 378.

Більш рішуче значінне мають акти, що свідчать про права селян під приватними володільцями на розпорядок землі. Їм вільно віддавати землю в застав, як доводить про се такий приклад, узятий з тієї ж місцевости й за той самий час. Королівські селяне скаржать ся на п. Андрія Сопотка, городенського конюшого, та на його людей — Іванелевича з його „братанчима“ Якубом та Станишем, — кажучи, що вони „держать землю нашу власну, котру ми заставили були їм за копу грошей; тепер ми гроші віддаємо, а вони їх не беруть і землі відступати не хочуть“. Відповідали п. Сопотка та поименовані вище селяне; але пан державець з'являєть ся на суді тільки задля правничої фікції; у дійсности ж відповідь селян була така: „то наша власна земля; але ще за наших батьків її зауродано згаданим королівським селянам, а ми сю землю, яко свою батьківщину, викупили від них за дві копи без 10 грошей“. Се каже не пан, а його селяне; вони називають землю своєю власністю, вони заставляють її й викупають. Пан від себе додає тільки нову скаргу, що королівські селяне переорали межу на його власній землі. Сю скаргу розвизано ранійше й окремо від діла про селянську землю. У призначений час для рішення справи скаргу й відповідь слово в слово переказано у друге, але селяне приватного державця на доказ свого права представили на суд два листи (грамоти); в однім з листів написано, що Андрюшко Іванелевич, чоловік п. Сопотка, викупив від (таких от) королівських селян за копу грошей частку батьківщини, яку віддав був у застав його батько; у другому листі той же королівський селянин заявляє, що Андрюшко Іванелевич викупив й другу половину свого поля за 50 грошей. Але що сі документи заперечувано, то суд осудив віддати королівським селянам землю, а ті мусять сплатити панським селянам гроші по заставній.¹⁾ Через який час королівські селяне заплатили 2 копи без 10 грошей людям пана Сопотка за свою батьківщину, якою сі люде орудували.²⁾

У всякому разі з сього акту виходить, що селяне під приватним володільцем мали землю, якою володіють, за свою

¹⁾ Ibidem, № 214.

²⁾ Ibidem, № 259.

власність, й їм можна було заставляти її людям иньшої категорії або брати у застав землю від сторонніх; ні супротивна сторона, ні суд, ані пан не відкидають сього права; селяне провадять процес на власну руку, від свого ймення, хоча й з допомогою пана. Наведемо ще приклад на доказ того, що селяне під приватним державцем боронять свого права на землю судом й провадять процес від свого ймення: р. 1540 чоловік „плебана“ Индурьського Мілько Івасикович скаржить ся суді гродненському на Шимона Якубовича Демидівського сорока, запевняючи, що сей останній вступає ся „у влостную сеножать мою за Одлю“, себто церковний селянин признає землю своєю власністю. Суддя признає задля рішення питання про право на сю сїножать з'їзд на се місце сусїдів та людей „добрих“.¹⁾

Про иньші права розпорядку свідчать такі акти; того-ж таки року, і тому-ж судді підданий пана віленського з Котренського двора Винаш Салкевич скаржив ся на королівського селянина Мелешкового сорока Гаврила Івановича за те, „штожь де онъ вступається во влостную мою землю Мотронеvesкую“.²⁾ Пізваний запевняв, що йому належить половина сїєї землі, бо його батько купив сю землю укупі з позивачем (панським селянином); половину платні за землю (20 грошей) він сам — пізваний, — вже як батько його вмер, віддав позивачеві, який і „припустив“ був його до користання з землі. Тут панський селянин купує землю у стороннього.

Селяне кашт. віленського у тому-ж самому суді р. 1541, шукаючи волі від панського права, розказують про своє походження наче б то від таких, що не входили у число наданих королем,³⁾ і, викладаючи свою родословню, межі иньшим про одного з предків — про Сенюту кажуть, що він вмер бездітним, „и часть земли его мы межі себе держимъ“, себто селяне, й після затвердження над ними прав приватного державця, спадково володіють своїми надїлами й на се опирають своє право супроти державця. Се вже під час сильного

¹⁾ Ibidem, № 315.

²⁾ Ibidem, № 396.

³⁾ Ibidem, № 694.

розвитку панського права, яке й примусило їх клопотати ся про визволення.

Селяне під приватними державцями дають розпорядок своїм землям у жертвах на церкву. Королівські бояре р. 1546 задумали у Дубновиці закласти в своїому селі нову церкву, вважаючи за незручне їздити в свою попередню парохіяльну церкву. На ново засновану церкву, як був звичай, надають ся маєтності („наданія“) чи фундуші. Боярів у селі об'явило ся не мало, саме 12 родин, очевидно полупанків, які все-ж таки мали тут своїх „підданих“-селян. Кожний з боярів дав, на що спроміг ся: Головня — два поля, сїножать та 10 бортьових дерев; Федько Артюшевич — три поля, сїножать та 10 борт дерев; Гриць — одно поле й 10 дерев бортьових й т. д. усі 12 боярів. Від селян, очевидячки, не можна сподівати ся нічого, коли державці їх на місце й дарують свої землі. Але, на диво, в акті ми знаходимо несподіване продовження: „А подданные наши Дубновицкіе (офірують на церкву): Яковъ Хомичъ ниву даль подъ Перевестемъ, а дерева бортного четверо, а пчолы въ соснѣ, а сїножать на Березникахъ; Антонъ Догадневичъ нивѣ двѣ даль, одна на Заборьѣ, а другая черезъ Смужавинку, такъ же (там же?) недалеко, а сїножать подъ Гумнищами, а четверо дерева бортного; Лукьянъ Селивоновичъ поле даль подъ Хоронястою, а дерева бортного п'ятеро, а сїножать за Кращиною; Маць Ильковичъ поле даль у Еверинахъ“.¹⁾ Кажемо в друге, що тут ми маємо діло з полупанками; усі 12 родин боярських володіють селянами спільно, що видко з наведеного виразу: „подданные наши“; на кожного з їх припадає добра трохи більше за те, що мають й селяне; на всіх боярів у купі був „млннъ спольный“. Як відомо, такі неможливі державці найменше придатні були до того, щоб дати простір розвиткови річевих прав їх селян; шануючи кошти, вони далеко швидче, ніж вельможні пани, повинні б дати почути селянам, що земля їх, а не селян. Отже-ж і при таких умовах, кожний селянин офірує з своїх маєтків майже стільки, скільки й пани їх. Розуміть ся, вони роблять се за згодою своїх панів, може навіть з розказу їх; а все таки добро належить до селян; земля їх (поля й сїножати) лежать у окре-

¹⁾ Акты Вил. Ком., XI, № 9.

мих урочищах, себто, очевидячки, підлягають їх повному володінню.

Коли Ів. Сем. Сопіга, воевода підляський, осадив місто Кодню, то дав на збудовану в ній церкву св. Михайла ріжні землі й у тому числі „сіножатку“ в Добрині, яку люде Страдецькі (себто селяне) дали, ... „а третью въ Щенятинѣ, которую люди Окнинскіе надали, за позволеніємъ его милости“. ¹⁾

У приватних маєтках права селян дещо переменяють ся відповідно тому, хто панує. Найбільшої висоти права селян досягають по церковних маєтностях, а найбільш по маєтках приходських церков. Кому належить право на таке добро? Приходське духовенство приписує собі се право (й не без рації); наприклад, р. 1553 піп з Козмидем'янівської церкви, подавши скаргу на спілників Зенковичів за грабунок землі (якою вони мусіли орудувати посполу з церквою) за-для своєї виключної влади, каже, що здавна, ще за вел. кн. Вітолда, спірну землю — острів Поболєвський, — держали два брати Дятякко та Михайлочко, а опісля „продокъ мой попъ Рогачевскій Козмо-Дем'янскій небощикъ Дмитрій“. Описуючи права своїх батьків та свої, піп-позивач перелічує землі, сіножати, дерево бортьове, дворишну рілю, боброві гони, звірині та пташині лови, рибні ловлі у р. Добосні та хмілища по лугах. Взагалі спірне добро, так званий „острів“, було доволі значне; на йому були залюднені села. — А тим часом, яко позивачі, на суд прибув не один піп; навпаки, комісарі королеви Бони, що розбирали справу, пишуть, що вони „виїздили на право (себто на суд) межі людьми попа Козмодем'янського... и зем'янами господарськими Зенковичами“. Коли пропонувано було покласти рішення третейським судом, то „Федоръ попъ съ своими людьми церковными на то позволилъ“. Намієць спільної влади „островом“ зроблено розділ межі церквою та Зенковичами по р. Добосну: „церкві дістало ся два села з людьми. Сіножати церковних людей, що лежали по той бік Добосної обмін'яно; бортьове дерево церковних людей лишили ся там, де й були. Одне слово, скрізь річ йде про добро „церковних людей“. Але що при розділі виник обмін і самих сїл з людьми,

¹⁾ Акты Вил. Ком., XVI, № 4.

то цікаво, як се годить ся з земельними правами селян, за які вони так щиро стояли на суді? Що до сього то в третейському осуді було постановлено: „а що дотичить людей церковних, котрі дістались на обі сторони (себто Зенковичам та попови), то вільні вони, кому хочуть, тому будуть служити, зіставшись на грунтах землі своєї“.¹⁾

Щоб показати відносини селян до землі по монастирських маєтностях, наведемо такий випадок з історії с. Чащичів (городненського повіту), яке належало до Борисоглібського монастиря. Колись-то се село (мабуть укупі з самим монастирем) належало пану Богусеву, який держав там за „намісника“ свого боярина господарського Глїбка Клопотовича. Проміж селянами сього села сидів якийсь Щерб, що потім пішов з рідного села й осів ся в иньшій країні; на місці, де він жив у Чащичах, лишило ся одно „печище“. Але його наділ випросив собі під осілице якийсь Гришко Некрашевич; намісник Глїбко, віддаючи Некрашевичови спустілий наділ, поклав на нього обовязок що року давати бочку соли. Років зо три Некрашевич відбував сю повинність і жив у Чащичах; потім об'явив ся несправним, перестав давати сіль й за се „согнан“ (його прогнано) з землі. А ось і сини селянина Щерба, попереднього господаря, сієї землі, яко батьківщини, вернули ся в рідне село й, розуміють ся, заявили права на свою спадкову землю. Намісник віддав сю землю їм. Вигнані Некрашевичі пішли на королівську землю й стали селянами королеви Бони. Р. 1541 вони вдають ся до суді з позовом на Борисоглібського архимандриту, домагаючись вернути їм землю, яку монастир прилучив до своїх володіннь начеб-то не по правді. На суді вони доводили, що то була батьківщина їх, яку їх батько виміняв у батька Щербовичів. Яке значінне міг мати поклик на таке право? Селянин, чи так, чи инакше, а пішов з монастирського маєтку; наділ, який він залишив, монастиреви вільно було, розуміють ся, віддати иньшому. Тим часом судя допустив представлення та провірку доказів, очевидячки, у тій гадці, що в разі переваги доказу на користь селян, то землю можна буде відсудити від того, кому дав її монастир, на користь инь-

¹⁾ Акты Вил. Ком. XI, № 14

шому, себто селян-отччів. На судї-ж селяне ні чим не спромогли ся підкріпити своєї справи: заміна грамота на землю начебто згоріла в них; а 18 свідків, виставлених архимандритою, як звелєв статут, посьвідчили, що земля не була батьківщиною їх, але Щербовичів; через се монастир і виграв справу.¹⁾

Таким робом по приватних маєтностях селянські надїли творять предмет права спадщини, проміну та позвів самих господарів.

Що до панських маєтностей, які звичайно обхоплювали цілі волости й навіть повіти та мало чим ріжнили ся від князівств, то права селянської влади земельної по таких маєтках у істоті своїй нічим не ріжнили ся від прав королівських селян. Органи адміністраційної та судової влади по таких маєтках цілком прирівнювали ся до державних. Права селян супроти сторонніх людей боронили ся перед панським урядом та королівськими урядниками; до того-ж панські урядники іноді присуджували цілком по совісти на користь сторонніх й супроти селян свого власного пана.²⁾

По панських володіннях, як і по державних повітах, були замки та міста, що нерідко мали магдебурські привілеї, були земляне, бояри кінні, панцирні та путні й усі такі-ж самі катєгорії селян, як і по коронних землях. Тому-ж то, усі типи земельної влади, з тим самим повинностним характером, були й по панських маєтках; так от, панським боярам можна було володіти залюдненою землею (з селянами). За те й права селян на землю розвивали ся у такій самій широкій волї, як і по коронних маєтностях. У широкій сфері панського права відносини пана до селянської землі були й геть то далекими та не безпосередними. Посеред сих володіннь вільний перехід прав на селянські надїли (через купно, промін, заклад, спадок) не зустрічав ніяких перепон.

Розуміть ся, супроти самого пана права селян, як і права землян, бояр та міщан не були ні чим забезпечені, на подобу того, як і взагалі у державі право всіх громадян до короля.

¹⁾ Акты Вил. Ком. XVII, № 883.

²⁾ Акты Вил. Ком. XI, № 17 (декрет Песвіжського намісника кн. Радзівіла р. 1556).

Одначе в одній відносині оборона прав селянського земельного володіння була можлива й супроти самих панів. Як що, за надання коронної землі приватним особам, комусь з селян доводило ся судом затвердити свою незалежність від нового пана, то вкупі з сим вони заявляли права й на землі свої, відвойовуючи їх від державця Так от Індурьку волость надано п. Віленському; але деякі з селян Індурьких („линики“) обстояли свою волю й зараз же посіли наділ землі — „дядківщину“ свою, маючи її за належачу до них, яко спадщину.¹⁾

Права селян по боярських (землянських) маєтностях вже подані наведеними вище примірами, які показують, що державцям по таких маєтках належать тільки повинности, а не права на селянську землю.²⁾

Одначе, саме по сих маєтках коренила ся перша завязка будучого кріпацтва. Дальша історія, себто опис ходу розвою кріпацького безправя та його причини, не входять у мету сього нарису. Іншому часови або й иньшим людям передаємо ми тяжку працю зрозуміння сієї сумної теми, що охоплює дуже ріжнородні з'явища: побутове прищеплення в Литві польського та німецького права, видання статуту з тенденціями шляхецько-верстовими, зміни в сфері державнього устрою та на поли економічних зносин. Ступені, по яких наведені причини довели до кріпацького стану, були ось які: а) селяне-власники землі („отчичі“) втрачують право переходу; через се б) більшість кинула ся зберегти для себе значінне вільних похожих людей, а земля їх признаєть ся панською; в) через давнину та через пньші заходи число вільних похожих людей врїзуєть ся: селяне, від яких відібрано землю, втратили й особисті права. Тут доволі сказати, що й доба, яку ми обрали (до половини XVI в.), далеко не цураєть ся перших щєблів сієї драбини кріпацького права. Те саме, що попереду було ґрунтом для повного права селян, себто їх спадкове володінне над землею, стало джерелом до безправя їх; тоді як легко-важні елементи селянської верстви, волокити-похожі люде ще

¹⁾ Акты Вил. Ком. XVII, № 969.

²⁾ Ревизія пущь, стор. 252—253.

зберігають свою волю, — „отчичів“ — державців землі частенько трактують, як закріпощених селян; як що по актах закріпощення добра їх не зазначено, то доказом приватної належності їх можуть служити інші акти, наприклад, акти поділу межі панами, як що в сьому випадку склалися реєстри селян по йменам. Тоді єдиним способом оборони від закріпощення було довести стан пошого чоловіка, запевнити, що „я чоловік господарський, вольний“¹⁾ волокита, хоча він ні до кого не приписаний, але як, так мовити, *res nullius* — чоловік господарський — королівський. В першій половині XVI в. суди й уряд поводилися ще дуже обережно у признанню права пана на особу таких людей: „не бажаючи на свою голову брати, щоби чоловіка й його будущих потомків на віки видавати кому будь“, такі справи відкладали для королівського суду.²⁾

Через що-ж лїпша, осїла й мастково-повноправна частина селянської верстви закріпощається ранїйше, нїж волокитна безхатня та безземельна? „Отчичі“ — се володїльці землі, як признати їм право зрїкатися служби своєму пану, то се значило-б попустити вихід зпід панської влади з землею, себто попустити можливість цілковитої руйни панського права. Нї самі пани, нї держава не насмілювалися ще виголосити, що права селян на землю нїчого не варті. Ось що ми наводили факт боротьби селянина з паном віленським, до того-ж перший, особисто вислобоннвшись від панської влади, укупі з тим тягне за собою з під його заряду й свою землю. Пани мусїли закріпостити особисті права селян, щоби задержати при собі їх землі.

Д о д а т о к.

Щоб показати, як довго (до половини XVIII в.) місцями зберегалися стародавні форми сїльської громади, дворичного поспільного володїння та права селян на землю під приват-

¹⁾ Акты Вил. Ком. XVII, № 263.

²⁾ Ibidem.

ними державцями, подаємо ось який акт з книжок Барського староства за 1731 рік.

Roku 1731, iunij 23. W sprawie między pracowitemi Iwanem Zielenkiem powodem, oczewisto, a pracowitym Ikiem Kaszczyenkem pozwanym, oczewisto, do sądu zamkowego zayszley o to, iż pomieniony powod Zielenko, będąc z dawnych dawien, z dziada y oycy, obywatelem Łuczanskim, w teyże wsi Łuce, w części Trykowej nazwaney, mieszkał z domowstwem swoim, a tak, gdy pod czas inkursyi różnych, domowstwo swoje porzucic y ze wsi Łuki ustąpić musiał, Ilko Kaszczenko, pozwany teraznieyszy, porzuciwszy dawne swoje domowstwo do iego pomieszkania przenosił się y tak sady, stawy, grunta, lasy y sianożęci na osobę swoię odebrał. Pracowity zas Iwan Zielenko, powrociwszy przy pokoju do wsi Łuki, tak u gromady swego upominał się dziedzictwa, iako też o to y do sądu teraznieyszego zamkowego Ilka przypozwał, oraz y gromadę Łuczanską stawil na swiadectwo. Iakoż iuż ta gromada Łuczanska, godząc strony, pomiarkowanie między niemież we wsi Łuce, dnia 14 miesiaca y roku teraznieyszych, uczynili, — wyszczeczonemu Zielenkowi grunt jego dawny przyznali, a temu Ilkowi grunt nazwany Romanenkow, sadeh y stawek z sianożęciami spadłe, w dzierzawe wiecznemi czasy podali, y na to się rekoma swemi własnemi podpisali.

Sąd tedy zamkowy referuiąc się do tegoż pomiarkowania y one we wszystkim approbuiąc y zachowuiąc, pracowitemu Zielenkowi grunt iego dawny, ktorego przedtym zażywał, przysądza y, aby z pracowitemi Lewkem Prodernenkem y Leskem Pasieczniczenkem, iako w teyże części mieszkaiącemi, stawku y sadku, co jest w lesie, iako też y sianożęci, oprócz sadow, we wsi znajdujących się, po połowie zażywali, nakazuie. Ilkowi zaś Kaszczyenkowi grunt od gromady nadany y wydzielony, nazwany Romanenkow, na co osobliwszy od gromady ma skrypt, także z sadem, stawkiem, sianożęciami, także wiecznemi czasy do spokojnego podaie używania, iakoż y z chalupy, w której teraz siedzi, ustępować nie ma.

Ze zaś pracowity tenże Ilko Kaszczyenko w sadzie tym, ktory teraz Zielenkowi iest przysądzony, drzewa sadowego, pracy y kosztu niemało przyłożywszy, siła nasadził, y nagrodzenia teyże swoiey pracy za owe sadowinę u pracowitego Zielenka affektuie y dopomina się, — sąd zamkowy, stosuiąc się do słusznosci, na-

kazuie, aby strony obydwie po dwoch ludzi z strony swoiey we wsi Łuce do pomiarkowania, czego sad wart, uprosili. Ci zaś uproszeni ludzie y sprowadzeni do przerzeczonego sadu, iakie drzewa są y czego warte, zważą y, aby nagrodził pracowity Zielenko Ilkowi, nakażą y we wszystkich pretensiach strony obydwie pogodzą.

Któremu to dekretowi strony obydwie zadosyć uczynić powinni będą pod grzywnami y winami zamkowemi.¹⁾

Км. декретів Барського замк. юрисдикції, що хоронить ся у Київ. центр. арх., N 5684, л. 66. акт 175.

¹⁾ Замковий суд затвердив розпорядження громади, доповнивши його тільки деякими подробицями, а се: давний ґрунт Зеленка (тепер звернений йому) знаходив ся в части, т. з. Триковій. Частю називаєть ся група кількох господарів-співволодільців (у тому разі — трьох). Тому-то замковий уряд приказує, аби селянин, що повернув, володів і уживав посполу з Продерненком і Пасічниченком, „що живуть у тій самій часті“; спільне володіння розтягаєть ся на став, на сад у лісі, а також і на сіножати, але не розтягаєть ся на сади в селі. Очевисто, „часть“ — се те, що в давнину називалось дворищем, — члени її володіють посполу всім майном, окрім осілиць.

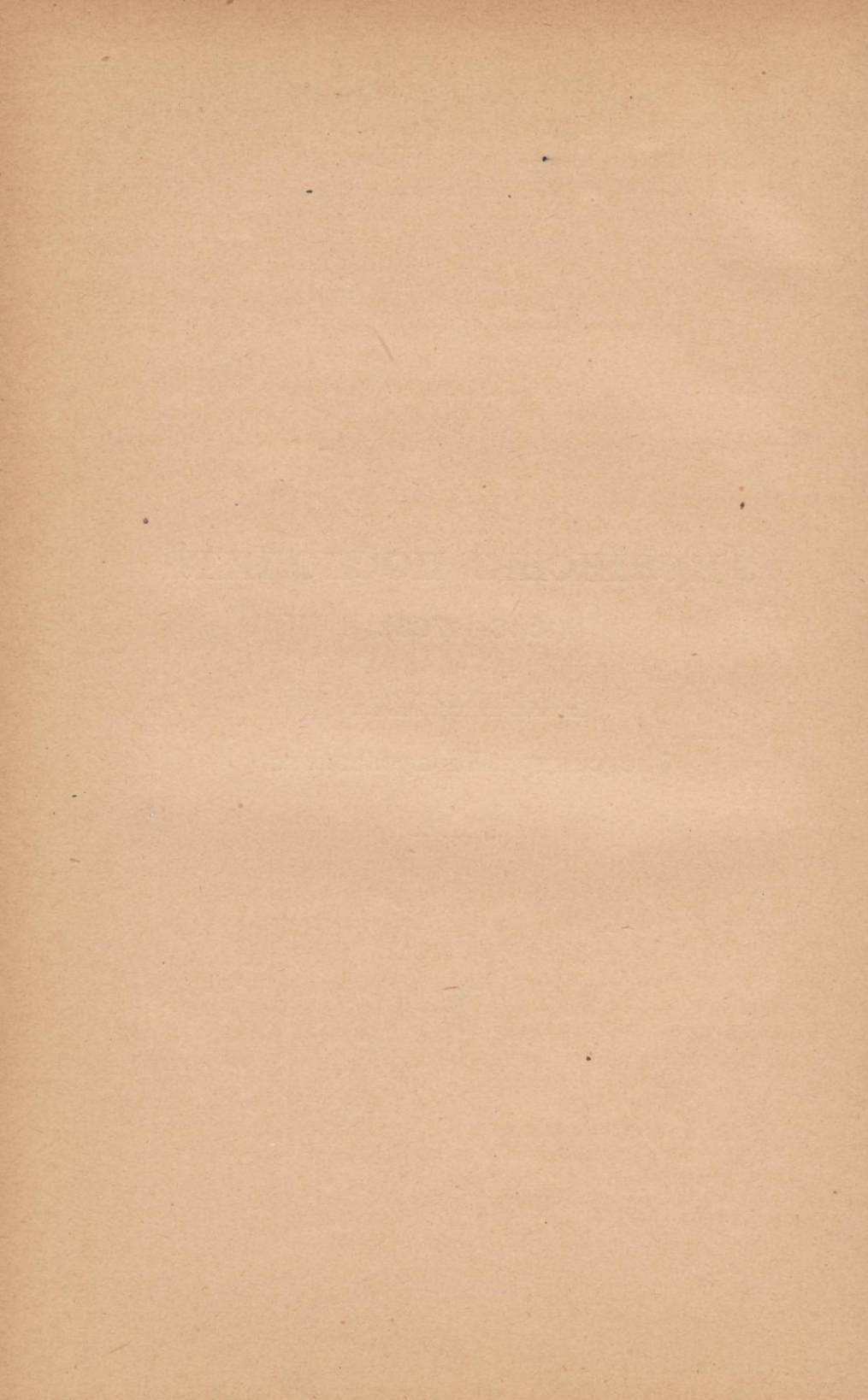
Селянин, що вернув, має винагородити свого попередникови за уліпшення в саді, як оцінять инші люде.

Українські посполиті

(1648—1783).

ІСТОРИЧНО-ПРАВНИЧИЙ НАЧЕРК

Олександр Лазаревського.

Побут українських селян, від часу відділення України від Польщі, вяснено так мало, що доси думають — мов би то до кінця XVIII ст. ті селяне мали повну горожанську волю, якої збавлено їх аж указом 3 мая 1783 р. Тим часом, докладний дослід справи доводить до супротивних результатів. Доля українського селянства тісно звязана з історією країни. Як сама Україна, після свого прилучення до Росії, цілі півтора століття чула на собі хиткий вплив російської адміністрації, так і горожанський побут її станів — увесь той час зміняв ся, мало-по-малу переходячи від тої простоти форми, в яку поставило його прогнане з України Поляків, у звязи з місцевими умовами, українське селянство незавважно й нишком тратило особисті права і влекшувало змагане козацької старшини до розширення над собою влади. Польський переказ, що перейшов від давнішої польсько-руської шляхти до українських властителей землі, був, для остатніх виразним взірцем можливих відносин до селян,¹⁾ а при тій великій влади, яку мала козацька старшина на Україні, їй не важко було зробити селян своїми підданими, а самим — із старшини стати панами. Захопивши ґрунтові права в свої руки, старшина стала потому змагати до відобрання від посполитих права переходу, бо маючи його селяне могли виступати проти загального змагання українських властителей землі — розширити свої права над селянами. Таке змагане не було в очах російського права нічим незвичайним, і воно мало-по-малу піддержувало ся тим правом, так що в кінці XVIII ст., з виданем указів 10 грудня 1763 і 3 мая 1783 р. що очевидячки зовсім не чіпали сути правних

¹⁾ Про правний побут українського селянства до Хмельницького див. розвідку Ф. Леонтовича — Крестьяне югозападной Россіи по литовскому праву XV и XVI столетій. Київ, 1863. 8°.

відносин панів і селян, на Україні *de facto* і *de jure* не стало повне кріпостне право, немов би в силу природних порядків, що опирали ся на існуючому вже звичаєвому праві і були ним виправдані.

В отсїм начерку подано історію українського селянства за час гетьманщини, виложеною нами на підставі жерел, добутих із чернігівських архівів. При тому ми нашли особливо багато відомостей для історії внутрішнього життя української суспільности, — в архіві Губернської Управи; тут заховано т. назв. архив малоросійської колеґії, що містить у собі архиви малоросійських адміністративних закладів XVIII ст., перевезені з Глухова. Хоч із сього архива чимало паперів пропало, а про те тут усе-ж таки багаті жерела для побутової історії України XVIII ст. — Другий архив, що дав нам те-ж немало відомостей для історії селян, зберігає ся в Чернігівській Скарбовій Палаті; він складає ся переважно з монастирських ґрунтових документів, що дістали ся до Палати вкупі з відобранєм до держатного скарбу маєтностей українських монастирів; окрім того, тут же находить ся славна генеральна опись Малоросії, зложена по наказу Руманцова.

Майже виключно в сих двох архивах ми нашли всі ті відомости, що дали нам змогу вияснити долю українського селянства, коли не зовсім, то бодай на стільки, що історія його закріпощеня не буде вже представляти ся яко наслідок адміністративних розпоряджень російського правительства, а з'явить ся натуральним наслідком внутрішнього життя гетьманської України.

З прогнанєм Поляків, на Україні не стало великих ґрунтових властителей — польських панів, а вкупі з ними не стало й упривиліюваного стану; лишило ся одне посполєство, нарід. Земля, що належала перед тим польським панам, тепер — якийсь час — була фактично в руках тих, хто її обробляв. Але так було не довго: права на землю почали домагати ся її визвольці, котрим вона мусила належати ся по праву відвоювання. І хоч у визволеню України від Поляків брав участь увесь нарід, але дійсними визвольцями „козаки“ мали ви-

ключно себе; козаками-ж уважали лише тату частину народу, що складала Хмельницького полки, себто лише самих вояків.

Ті козаки, в інтересах особистих і піддержувані своєю старшиною, почали відділяти ся від народу, поспільства, і незабаром получили ся в окремих стан, що задля більшого визначеня себе від поспільства, почало звязувати своє походжене з Запорожем і приняло назву товариства війська запорозького.¹⁾ Приписуючи собі всю заслугу в увільненю батьківщини, товариство, після прогнання польських панів, признало відвойовану землю власністю „війська“. Від тоді земля став військовою й усі давніші ґрунтові акти польського володіння скасовано козацькою шаблею, по вираженю того часу.²⁾

¹⁾ За Поляків, на Україні лівого берега Дніпра — „козаки“ були лише вояками, що вербували ся з поспільства, селян. У 1638 р. путивельський воевода Пляцезев доносиє цареві, що „учинено де ихъ черкасъ лестровыхъ (себто записаних у реєстр). по королевскому розкаю, шесть тысячъ, а достальнымъ было указано (жити) въ городѣхъ, гдѣ хто похочеть, подъ панскимъ началомъ“. Акты Зап. и Южн. Россіи, III, 3. Під „городами“ тут розуміє ся північна Україна лівого берега Дніпра, що називала ся „лівобережною Україною“, а Черкасами звала ся тоді вся її людність. Таким чином, за Поляків, на Україні були два стани: 1) шляхта, дворянство, що складала ся переважно з польських панів (що напали на лівий беріг Дніпра з початку XVII ст.), а по части, дуже незначній, з місцевої аристократії, що повстала тоді ще, коли північна Україна належала Росії (1500—1638); 2) поспільство — міщане і селяне. З прогнанем Поляків, намісць шляхти стали — козаки, товариство, що повстало переважно з того-ж поспільства, що взяло на себе воєнну службу; окрім того, до товариства ввійшли останки давнішої шляхти, що не встигла або не хотіла покинути Україну, за війни Хмельницького. Поспільство і після увільнення від Поляків, лишило ся при давніх правах, з давнім значінем. Товариство-же, з часом, поділило ся на дві ґрупи: багатша його частина, старшина, почала називати ся, по переказу, шляхетством і вчинила дійсну шляхту українських губерній. Біднійше товариство обмежило ся на родове козацтво і вчинило другу ґрупу; потомки останньої чинять теперішній стан „малоросійських козаків“.

²⁾ В 1729 р. в Чернігівськім полку повстала суперечка за село Янівку, котре, за Поляків, мав Борис Грязний; правнука остатнього почала була дошукувати ся прав на се село в 1729 р., на підставі заповіту жінки Грязной; але тодішній властитель Яновки відповів: „хоти она, челобитчица, имѣть якую отъ своей прабабы шляхтянки Грязной крѣпость, токмо тая крѣпость козацкою де шаблею естъ скасована“. Арх. Малор. Кол., нр. 4712. (В архіві Черниг. Губ. Управи).

Від тоді (себто від половини XVII ст.) на Україні настають два стани: 1) товариство, козаки, що взяли на себе обов'язок — усе бути узброєними задля оборони батьківщини і діставали (вірнійше — присвоїли собі) за те право на вічне володіння землею та увільнене від усяких вільших повинностей, окрім воєнної,¹⁾ і 2) поспільство, селяне — хлібороби і міщане — купці, на плечах котрого лишилася вся земська служба. Право на землю поспільства хоч не обмежалося часом, але залежало від товариства, бо земля була війсьськова, а „військо“ чинило товариство.

А в тім, ці два стани, не маючи міцних підстав задля свого розділу, тому що історія й побут одного й другого сходилися межі собою, не визначалися остро між собою. Коли в 1729 р. розвідувалися взагалі на Україні — хто і яким правом володіє маєтностями, то старі люди села Горчаків (стародуб. пов.) оповідали, як одні лишилися козаками, а другі опинилися межі посполитими, поясняли: „якъ осѣли люди (після воєни Хмельницького), тогда можнійшіє пописались вѣ козаки, а подлѣйшіє остались вѣ мужикахъ“.²⁾ Ось що було головною підставою до первісного розділу українського народу. І після того ми раз-у-раз бачимо переходи з одного стану в другий, і аби показати, як мало дійсно розділені були козаки від посполитих, даємо тут уривки з „сказки“ (1722 р.) козаків села Кеоровинець (роменськ. пов.) про походження їх, починаючи від Хмельницького.³⁾

¹⁾ Опісля, бачить ся від часу Петра Великого, на козаків наложено повинність — відбувати стаціі російського війська; але в порівнанню з поспільством, козаки відбували лише половину сеї повинности.

²⁾ Книга генеральнаго слѣдствія о маєтностяхъ вѣ стародубскомъ полку, 1729 р. Рукопись Стародуб. Повіт. Сулу. За Хмельницького-ж, як се видно з правних актів його часу, ріжниці межі козаками і посполитими не було. В своїм універсалі Густинському монастиреви Хмельницький каже: „жадали отъ насъ господинове отдове монастыря общежителного Густинского, ижъ маючи отъ благочестивыхъ князей и пановъ побожныхъ надане не мало и грунту для выхованя мешкающихъ при томъ святомъ мѣстцу, того они приспособивши собѣ старанемъ и працею своею и грунтъ, и футора, а при немъ и для помочи своей, приспособили людей убогихъ, меновите на Маціевцѣ. Предго просили насъ, абы зъ ихъ грунтовъ и футоровъ до войска подданныхъ ихъ не приймавали... 1648 р., 2 липня. Арх. Черниг. Каз. Пал., визка документів густинського монастиря.

³⁾ Арх. Григ. Ол. Милорадовича, котрому маю подякувати за подане багатьох цікавих пам'яток української старини.

1) Сказка подь совѣстью Юска Юхты, козака старости глубокой: понеже не токмо имени его въ компутѣ сотнѣ роменской отъ начала козацтва его, но и компуту самого нѣтъ одь того времени.¹⁾ Родился онъ Юско въ Коровинцяхъ, а памятаеть Хмельницкого гетмана старого... онъ Юхта принялъ сына мужичого, зятя своего на пляць (осѣлице) и щатитъ одь повинностей мужичихъ.

2) Иванъ Яковенко — поселився въ Коровинцяхъ одь Хмельницкого, на отчимовскомъ козачомъ грунтѣ, сыновъ зъ нимъ 4 на единомъ пляцу, и зять сынъ мужичій, Иванъ Загребелненко.

3) Романъ Дубина старинный же козакъ, зайшолъ въ Коровинцѣ, якъ Умань взята, зъ отцемъ своимъ, и поселились на козачомъ грунтѣ... Выселився же Романъ зъ пляцу отческого на грунтъ змерлого мужика Бережного, давши староствовавшему Макгеровскому гривну, за Обѣдовской (властительки села).

4) Федоръ Лаврикъ, козакъ; сыновъ zostавилъ 4; служить козацко въ куренѣ, живутъ селитбою нарознь: Иванъ старѣйшій на Тишковскомъ дятковскомъ козачомъ грунтѣ и тестя мужика принялъ, а тестевскимъ пляцомъ владѣеть. Матвѣй купивъ грунтъ у мужика Андрѣя Журавля. Иванъ младшій — на Коноваловомъ мужичомъ пляцу. Андрѣй — на отцевскомъ же грунтѣ.

5) Семень Бѣлокобила сынъ мужичій, принятъ въ реестръ козачій, чрезъ староствовавшаго Макгеровекаго, зкорумпованного одь себе (підкупленого) и понявши дочь Терешка, тогда атамановавшаго, живъ и живеть на родительскомъ грунтѣ мужичомъ.

6) Василь Дакало зъ братомъ Мискомъ и маткою, зъ-за Днѣпра за сотництва Максима²⁾ покойного зайшли; и братъ безженный ходилъ зъ одной хаты, подь Чигиринъ и проч. походы, а Василь не былъ въ жадномъ походѣ: сидитъ отъ начала житія въ селѣ, купивши грунтъ у Крисы-рибалки, мужика.

¹⁾ Компутами називали ся козацкі реестри, намісь яких заведено в 1723 р. ревизькі книги.

²⁾ Максим Ильяшенко, зразу сотник роменський, а потім полковник лубенський (1683—1684 р.).

7) Троцько Сидоренко по родителю своемъ Божку, одъ Поголоцкой руины въ Коровинцѣ зашедшомъ и поселившомся на громадской землѣ и подъ Чигириномъ бывшомъ, который за Максима въ мужики вписался.

8) Грицько Коваленко отаманъ нынешній, по родителю Федору Ковалю за Самуйловича гетмана зъ Смѣлой зашедшомъ, который подъ Казикерменомъ взятъ въ неволю; не былъ нигде въ козацой службѣ ни онъ, ни Охрѣмъ братъ его молодшій, доселѣ, и служатъ къ дворцу; поселился Грицько зъ волѣ державской на мужичомъ Пригариномъ пустомъ грунтѣ.¹⁾

9) Ярѣма Старій, пришовши зъ Богуславля одъ Уманщины, поселился на Дейнечиномъ козакомъ грунтѣ, бувъ подъ Чигириномъ... По нюмъ Трохимъ, сынъ его, бувъ подъ Казикерменомъ и купивши пляцъ у Чайки мужика, за Обидовского, преселился на оный.

10) Ярема, старшій братъ Трохимовъ, поселился недавно, годъ три, на державскомъ грунтѣ, не бывалъ ни въ жадномъ походѣ.

11) Федоръ, молодшій братъ Трохимовъ, построился недавно, на державскомъ грунтѣ, а не былъ нигде въ войску.

12) Василь Щербина, сынъ мужичій, по полтавской баталіи, упросился у козацество и живетъ на мужичомъ отческомъ грунтѣ и дядка маєтъ Щербину мужика.

13) Тишко Безпалчій по Стефану дѣду своемъ, войтомъ²⁾ въ Коровинцяхъ бывшомъ, котораго сынъ, а отецъ Тишковъ Лиско ходилъ подъ Чигиринъ (себто був козакомъ).

14) Иванъ Мичикъ купивъ хату у Павлихи вдовичихи козачки, на грунтѣ державскомъ выставленную, и живетъ, козацое имя носячи.

¹⁾ Сим разом — факт дуже грубий: атаман, себто представитель сѣльської громади козаків, „служить къ дворцу“, себто відбуває повинности на рівні з посполитими. Двірцем називався (тай тепер ще в декотрих старих селах існує ця назва) панський двір.

²⁾ Війт управляв сѣльською громадою посполитих і вибирався з них же; війти були такими самими представителями поспільства, як атамани — товариства.

15) Иванъ Кудлаенко по отцу подъ Казикерменомъ бувшимъ, а потомъ въ мужики вписавшиися и помершомъ; котораго matka вийшла было за козака; живеть на отческомъ грунтѣ, не купномъ — державскомъ.

16) Иванъ Высоцкій служилъ зъ малыхъ лѣтъ у Максима, первого коровинского державцѣ, а по дошествіи лѣтъ, одружився и купивъ грунтъ у Товстяка мужика; былъ разъ за Обѣдовского подъ Пещерами (себто в походѣ).

17) Харко Величенко отца своего Ивана, посылавшого одъ себе Хвеска братанича подъ Паволочъ и самого подъ Чигиринъ козаковавшаго, переживши, далъ Линеvesкому, старостѣ за Обидовского, три таляра и поселився на Науменковомъ мужичомъ грунтѣ и не былъ нѣтъ нигдѣ.

18) Михайло Рудій зъ родителемъ Василемъ, зайшолъ зъ Богуслава 50 лѣтъ тому, и поселився бидо на державскомъ грунтѣ, и былъ отецъ подъ Каневомъ, подъ Перекопомъ и подъ Чигириномъ; а по отцу, былъ Михайло самоволне подъ Казикерменомъ, а оттоль нѣтъ нигдѣ; и живеть самъ на грунтѣ державскомъ въ другомъ мѣстцу и паשתъ грунтъ державскій.

19) Петра Скибы отецъ Яцко зъ дѣдомъ Петровимъ зайшовши зъ Масловки въ Коровинцѣ, перешолъ былъ въ Ромень, а потомъ знову въ Коровинцѣ; ходивъ же Петро на Коломакъ и подъ Казикермень,¹⁾ а потомъ сталъ посполитымъ и рибадкою при дворцѣ.

20) Павло и Федоръ Бѣлокуреньки дѣда мѣли козака или мужика — нѣсть вѣдомо въ селѣ; а отецъ ради свойства, за Максима (Ильяшенка) былъ атаманомъ; толко въ походахъ не былъ; однакъ Павло былъ подъ Казикерменомъ и подъ Рогою; а живутъ на грунтѣ отческомъ, одъ ялового козака купномъ.

Із сих „сказок“ видно добре, як попутані були відносини козаків і посполитих і на скільки двоєне їх, яко станів, було

¹⁾ „Ходивъ подъ Казикермень“, „былъ подъ Чигириномъ“ і т. д. — всі сі вирази значать, що той і той був козаком, а не посполитим, тому що сповняв вольну службу.

штучне. Дуже часто попадають ся приміри (в архивних актах), що козаки, записані в компути, очевидячки покидали свій стан і переходили в посполиті, воліючи „подданничеський“ побут ніж военну службу... І адміністрація, в таких разях, подібним переходам перешкоджала не лише дуже рідко, але часто ще й помагала їм, з особистих користей. 1680 р. Лазар Горленко, прилуцький полковник, заявляв мешканцям села Дейманівки, що по гетьманському універзалу село се віддає ся „в послушенство“ Густинському монастиреви, і що він, дбаючи про дейманівське товариство, козаків, „абы онымъ не дѣялась кривда, изъ отцемъ игуменомъ розговорилъ — а которые зъ доброй волѣ своей, за Третьякова полковництва (1671 р.) откинувшись зъ реестру нашего, сами доброволне монастыреви оповидалися служити, тихъ теды микють отставивши отъ своего послушенства и изъ реестру витерши, подъ монастырское начало подали, що южъ теперъ жаденъ таковий болше не чинячи себе козакомъ, належного пилнуеть послушанія“.¹⁾ А ось оповіданє, як сама адміністрація притягала козаків у „підданство“: Федко Сміян, посполитий села Бурківки, зізнавав під совістю, що перед чигиринським походом (1674 р.) — „именно Радько атаманомъ бувъ въ Бурковцѣ, надъ козаками; а когда же покойній п. Бурковскій (Василь Каспарович, при Мазепі, — генер. обозний) зостаючи сотникомъ выбельскимъ, увѣдомился о томъ, же есть листы (документи) ихъ отческіе у Спика осадчого²⁾ на с. Бурковку, того ради прибувши п. Бурковскій до нихъ, тіе писма отъ нихъ отобралъ и того часу, осадчому войтомъ приказалъ бути. А Радько атаманъ собравшись съ козаками, тихъ же временъ, пану Бурковскому въ подданство привернулся и зостали посполитыми. А сихъ козаковъ дѣды и отцы ихъ не похотѣли въ подданство привернутися и о томъ челобитствовали и до гетмана на пана Бурковского, а по че-

¹⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал., визка актів Густинськ. монаст.

²⁾ Осадчими називали ся основателі слобід, ті, що „садили слободи“
Про се низше.

лобитю томъ служили боярско¹⁾ п. Бурковскому, а напотомъ въ посполитство привернени.²⁾

А про те, таке двоєне, по юридичним правам народу — було на руку тодішній українській адміністрації: воно увільняло остатню від усяких адміністративних заходів, даючи, з одного боку, готових і все щирих їй за привилеї вояків — у товаристві; а з другого — готову і майже безодвітну земщину — в посполитстві. Ось чому українська адміністрація, хоч як вона була проста, а про те порозуміла — яку користь можна мати з такого двоєня народу і піддержувала з разу се двоєне, поки особисті інтереси членів сеї адміністрації — військової старшини — не взяли верха над суспільними.³⁾

1) Боярська служба — служба дворова, при особі; козаки дуже часто, хотя-не-хотя, ішли на борську службу до своєї старшини, за що остатня обовязувала ся до протекції над такими боярами.

2) Арх. Млрс. Кол., пр. 330. Приводимо ще примір, як сам Полуботок, по переказу один із ліпших людей України XVIII ст., поступав у таких разях: „отець мой Алексій Дрозд“, оповідає один козак 1729 р., „зайшовши зь-за Кіева, зь мѣсточка Василкова, полку Черниг., сотнѣ Городницк., въ село Жабчичи, жиль на козацкомъ gruntъ и бываль зь козаками въ походахъ; а потомъ, продавши тотъ свой gruntъ ради убожества, пошолъ за границу и тамъ умеръ; по которой смерти я уже зь братомъ своимъ, въ тое-жъ село Жабчичи пришовши, купилъ себѣ козацкіє плецы для житя и хотѣли козацкую службу служить, такъ якъ и отецъ нашъ: но понеже тое село было за розними пп. полковниками чернѣговскими въ подданствѣ и нельзя было такой сильной власти противитися (ибо не толко намъ не возможно было, але въ нѣ-которыхъ маестностяхъ и зажилые, старые козаки подвернены били иные въ подданство, а другіє въ боярскую службу) того ради мусѣли усилонне отбувать подданскую повинность... Когда же бывший сотникъ седневскій Петро Войцеховичъ взялъ за себе дочеръ покойного п. Полуботва, полковника чернѣговского, въ жену, оный Полуботокъ, имѣючи тогда зуполную власть, отдалъ ему, Войцеховичу, зятевѣ своему, с. Жабчичи въ придавшихъ; а за онымъ, будучи мы въ подданствѣ, не толко не могли по прежнему въ козацкомъ званіи быть, але и другихъ того села козаковъ, которые уставично козацкую службу прежде его владѣнія служили, подвернулъ до своего двора, въ приватное боярское послушаніе...“ Арх. Млрс. Кол., пр. 192.

3) Коли українська старшина переконала ся, що козацтво, яко стан вояків, з дня на днь почало тратити своє значіне, через перемену историчних умов, і коли через остатній козацтво те стало не конче потрібне для піддержаня ріжних партій, то українська старшина почала сильніше висискувати

Таким чином, після прогнання польських панів, право остатніх на ґрунтову власність перейшло на „військо“; гетьман, яко представитель остатнього, міг роздавати військову землю старшині і рядовому товариству, за їх „військову“ службу. Поспільство, що жило на такій землі, з переходом її на власність одної особи, входило в обовязкові відносини до остатньої, се б то мусіло за користуванє землею віддавати державцеві, властителяви її, певну частину своєї праці. З такого поспільства потім і повстало українське селянство, яко стан невільний.

Військові землі гетьман почав роздавати, як тільки дістав самостійну власть, се б то від Хмельницького.

Хмельницький почав роздачу земель потвердженням давнійших ґрунтових прав — монастирям: так в універсалі його 1648 р. читаємо: „жадали отъ насъ господнове отцове монастыра общежителнаго густинского, ижъ маючи отъ благочестивыхъ князей и пановъ побожныхъ ктиторовъ, на церковь божию и на хвалу имени его святого надане, за отпущеніе грѣховъ своихъ, не мало и ґрунту для вихованя мешкающихъ при томъ святомъ мѣстцу, — того они приспособивши собѣ старанемъ и працею своею и ґрунту и футора, а при немъ и для помочи своей, приспособили людей убогихъ... предто просили насъ, абы зъ ихъ ґрунтовъ и футоровъ до войска подныхъ ихъ не приймавали и ихъ ґрунтовъ, такъ лѣсовъ, яко и сѣножатей и пасѣкъ... што мы на ихъ прозбу, яко богомольцевъ своихъ, вцалє, без жадного нарушенія, заховуемъ подъ ласкою нашею“.¹⁾ Наскільки бачимо з подібних актів, майже веі монастирі дістали такі потверженя.

Далі, Хмельницький потвердив ґрунтові права тих із давнійших великих властителів землі, що помагали йому в війні

сили сего стану, вербуючи членів його ріжними правдами і неправдами в „підданство“ і захоплюючи його землі лише по праву сильного... І як би російська адміністрація не піддержувала тоді (головно в 1722—1752 рр.) козаків ріжними способами (як ревізія 1723 р. та указ 1739 р. січня 8., що забороняв козакам продавати свої землі) то їм грозила доля однака з українським селянством. Доля українського козацтва, яко стану, може бути предметом дуже цікавої монографії задля порозуміння гетьманщини.

¹⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал., вязка актів Густинськ. монаст. Там же зберігають ся подібні акти й інших монастирів.

за увільнене, так напр. у 1656 р. Хмельницький потверджує братами Рубцям кілька сел, що вони мали і за Поляків: „маючи взглядъ на пановъ Рубцовъ, Михайла и Илью, и на прислугу ихъ у войску нашомъ запорожескомъ, подалисьмо имъ въ посессію села Курозново, Раженичи и друг. маєтності ихъ властныи, въ повѣтъ стародубовскомъ будучи“.¹⁾ В другім універсалі його ж, 1657 р., читаємо, що „позволилъ де онъ гетманъ, шляхтѣ, якую Богъ всемогущій до войска запорожеского наклонилъ, маєтностей и кгрунтовъ ихъ власнихъ уживать, якъ издавна они уживали“.²⁾

Після того, ми зустрічаємо вже безперервний ряд гетьманських (переважно полковницьких) універсалів на маєтності, за військові заслуги.

Для нас цікаво розглянути, по сим актам, у яке становище клали дарові універзали до державців сеї чи тої маєтності — посполитих, що замешкували ту маєтність, аби означити відносини межі державцями і посполитими, що жили в їх маєтностях.

Задля того приводимо ряд уривків із сих універзалів:

1) Універзал Богдана Хмельницького 1657 р. — „маючи мы особливий виглядъ на п. Павла Ярмултовского, симъ листомъ нашимъ приворочаемъ село его власное Вербичи названое, также в селе Горбове волокъ шесть; мѣти теди хочемъ и сурово розказуемъ, абы жаденъ зъ старшины и черни войска нашего запорозкого найменшого пренагабаня въ держаніє тихъ селъ помененному п. Ярмултовскому чинить не важился.“³⁾

2) Універзал Виговського 1659 р. — „маючи особливий взглядъ на значніє въ войску запорозкомъ п. Ивана Домон-

¹⁾ Акты Южн. и Зап. Россіи. вид. Арх. Ком., III. 545.

²⁾ Арх. Млрс. Кол., нр 4712.

³⁾ Збірник універзалів на маєтності, рукопись Черниг. Каз. Пал. В потверджуючім універсалі на село Вербичі, що дав Многогрішний вдові Ярмултовського в 1670 р., додано: „войтъ зась тамошній зо всіми мужама села Вербокъ, абы нѣкому иншому, опричь ей самой (вдові) не отдавалъ жадного послушенства, але оной панѣ Ярмултовской во всемъ си повиновалъ“.

товича, сотника слабинскаго, заслуги, надаемъ оному двѣ села : Смолынъ и Максимъ, лежаціе въ воеводствѣ и полку черниговскомъ, въ которихъ сель такъ обнято, яко держаню, и пожитковъ уживаню, абы наименшее не узнавалъ перешкоды и жаденъ зъ старшины и черни до помененныхъ сель и венхъ принадлежностей, втручатись не важился¹⁾

3) Універсал нѣжинскаго полковника Василя Золотаренка 1662 р. — поглядаючи услуги одъ п. Марка Кимбаровича на разныхъ службахъ отдаванніе, даемъ оному на вживлене село Березу въ сотнѣ глуховской будучое, зачимъ приказуемъ, абы вуйтъ и вся громада березовская помененному пану Маркови Кимбаровичови, товаришу полку нѣжинскаго, належное послушенство, при звиклой повинности, отдавала²⁾

4) Універсал Многогрішного 1669 р. — „показоваль и освѣдчалъ намъ пречестній въ Богу господинъ отецъ Лаврентій Касперовичъ, священникъ на тотъ часъ и капелянъ нашъ войсковый, унѣверсалъ антедепоровъ нашихъ на селце Дурнѣ, просячи насъ, абысмо при томъ селци заховали и мы оное селце Дурнѣ, яко ся въ собѣ маеть, отцу Лаврентію Касперовичу приворочаемъ и надаемъ, позволивши, яко посессорови, зъ Дурневъ вшелякне приходячие пожитки отбирати.“³⁾

5) Універсал Самойловича посполитим села Вишеньок, 1680 р. — „вамъ войтови и всѣмъ громадскимъ посполитымъ людемъ села Вишеньокъ обивателемъ, ознаймуемъ, ижъ зъ респекту нашего рейментарскаго пану Ивановъ Ломѣковскому, товаришеви войсковому... подали-смо у власть и въ завѣдованіе село Вишеньки до ласки нашей войсковою, отколь маеть быти ему п. Ломѣковскому до вепартя господарства, всякая услуга и вигода; теди приказуемъ пилно, абиете вы, войтъ и всѣ громадскіе люде вишенскіе, ему п. Ломѣковскому во всемъ, якъ оказуетъ звичай, отдавали послушенство и повинность“⁴⁾

1) Там же.

2) Там же.

3) Там же.

4) Там же.

9) Універзал йогож, 1681 р. — „надаемо п. Константи-евъ Ивановичу (Голубу) бунчучному войсковому енералному, взглядомъ значнихъ его при боку нашомъ услугъ, звѣрхностю нашею рейментарскою, село Подоловъ, въ сотнѣ кролевецкой лежащее, позволяючи оному того села жителей тяглыхъ такъ до правованя греблѣ, яко и до иншихъ своихъ потребъ заживати... они зась селяне подоловскіе тягле абы во всемъ, що прозвойтость несетъ, ему п. бунчучному отдавали послушенство“.¹⁾

7) Універзал його ж, 1682 р. — „респектуючи старинные въ войску запорожекомъ заслуги п. Федора Жученка, которій зъ молодости лѣтъ своихъ до самой сивизны во всякихъ оказіяхъ военныхъ, значние оказывалъ праці, надаемо оному въ послушенство село Жуки, якъ ся въ собѣ маєтъ... во вѣхъ людей тяглыхъ, жеби оттоль онихъ при своей старости, такъ въ кошеню сѣна, якъ и въ иншихъ господарскихъ потребахъ, могль мѣти помочъ, мѣти теде хочемъ и приказуемъ, абы люде тамошніе тяглеіе ему безъ противности были послушны, иначей не чвнячи“.²⁾

8) Універзал Мазепи, 1687 р. — „пана Тимоша Улѣзка, урядъ хоружества, то есть значокъ полковій мѣючого, до праці далшой заховуючи, заховуемъ при немъ соло Рохмановъ, зо всѣми до того села принадлежностями... войтовъ приказуемъ, абы всякое пелушенство зъ посполитими людьми отдавалъ безъ сиреки ему п. Улѣзковъ“.³⁾

9) Універзал його ж, 1694 р. — „маючи мы пана Михайла Гамалѣю, значного товарища войкового, въ особливой ласце нашей гетманскої, такъ взглядомъ его самого добре къ войску запороскомъ отпращуючихся услугъ, яко взглядомъ того, же передъ тымъ дѣдъ его славное памяти годніе въ томъ же войску ронилъ праці и труды, а теперъ его отецъ, п. асаулъ нашъ войсковій енералній, пристойніе по собѣ показали дѣлности, надаемъ ему п. Михайлу... село Ивахники, зо всѣми принадлежностями, въ уездѣ лохвицкомъ будучое, позволя-

¹⁾ Черниг. губ. Вѣд. 1858 р. пр. 12.

²⁾ Збірник універсалів Черниг. Каз. Пал.

³⁾ Арх. Мѣрс. Кол., пр. 757.

юця ему тымъ селомъ владѣти и всякое отъ людей посполитыхъ послушенство и дорочную повинность отбирати; мѣти теды хочемъ и приказуемъ, абы ему п. Михайлу Гамалѣи войтъ оного села со всеѣми посполитими тяглими людми, опрочъ козаковъ, якіе мають быти не нарушне захованы при своихъ козацкихъ волностяхъ, абы ему во всемъ повиновалися и належитое послушенство отдавали¹⁾

10) Лист стародубського полковника Миклашевського 1697 р. — „респектуючи на вѣрніе и радѣтелніе п. Ивана Булашевича, товариша значного нашего войскового, въ дѣлѣхъ войсковыхъ прислуги, позволилисмо ему село Косачи въ сотни почеповской, в державѣ мѣти до волѣ и ласки самого ясновельможного добродѣя его мил. п. гетмана; войтъ косачовскій съ громадою, окромъ козаковъ, повиненъ ему п. Ивану Булашевичу всякое належное отдавать послушенство“²⁾

Ми бачимо, що в універсалах Хмільницького і Виговського, нема згадки про „послушенство“ селян, що замешкували сю чи ту маєтність. Але вже в 1662 р. селянам ясно приписує ся — бути послушними властителяви і відбувати в його користь „звиклу“ повинність. По тому, в дальших універсалах — посполиті селяне, без усяких виїмок, обовязують ся до послуху властителяви (державцеви) замешканої ними маєтноти.

В тих же уривках із дарових універсалів ми бачимо скрізь назву тяглих селян. Тяглими селянами взагалі називали ся ті, що мали осілість, се б то ґрунт. поле і робучу худобу. Тяглими (по литовському статуту — отчинними) селяне називали ся задля ріжниць від льозних³⁾ селян, що не мали осілости і переходили з місця на місце, поки не осідали де небудь на „слободі“. Середину межи тяглими і льозними займали — огородники. Побут тяглих і огородників

¹⁾ В мойй збірці.

²⁾ Арх. Млрс. Кол. пр. 8757. Ми не приводимо тут царських дарових грамот, бо їх давано переважно на підставі гетьманських універсалів і в них по більшій частині дослова повторяють ся ті документи.

³⁾ Походять ся назва від польського — *luźny, lóźny* — волоцюга, свобідний.

мало чим різнився межн собою; перші були більше маючі і жили хлѣбом, що заробляли на своїй землі; тим часом огородники заробляли хлѣб на чужій землі; котрі мали худобу — половинщиною, а котрі не мали її — скопщиною. Таким чином українські селяне, по прикметам свого економічного побуту ділили ся на тяглих, огородників і льозних.

Діставши по універзалу маєтність, державець діставав разом з тим право і на „послушенство“ тих селян, що мали в тій маєтності свої осѣлости, себ то тяглих і огородників. Але границі „послушенства“, як ми бачили, ясно не означувано (в сяке належде послушенство — тай тільки) і ся неозначеність у відносинах межн державцем і його новими підданими доводила неминуче до суперечок межн ними.

Після „надачі“ гетьмана, державець дістає маєтність, село або иншу заселену місцевість, із усіма належностями до неї, себ то ґрунтові й водяні угоди, тай право на послух осѣлих селян — мешканців тої маєтності.

При тим у селян повстають два питання: 1) чи дістає державець, разом з маєтністю, право власности на землі, що посідають вони, селяне? 2) який послух повинні віддавати вони, селяне, державцєви їх маєтності?

Правне рішенє сих питань було важке вже й через те, що Україна, відбивши ся від Поляків, відкинула загальним голосом усї давнійші форми правного житя: годячи ся на підданство російському царєви, Хмельницький — іменем народа — першим пунктом акту про прилученє України поклав потвердженє „правъ и вольностей войсковыхъ, какъ изъ вѣковъ бывало въ войскѣ запорожскомъ, что своими суживалися и вольности свои имѣли въ добрахъ и въ судахъ“.¹⁾ Задля враного означеня врав и вольностей „війська“ треба було звернути ся до неписарних установ Запорозької Січи, з котрою як ми все бачили, почало звязувати своє походженє новє „військо запорозьке“, себ то упривілеована частина народа, що замешкувала лівий беріг середнього Дніпра. Але установи Запорозької Січи, яко товариства бурлаків, далеко не могли вдоволити всїх потреб горожанської суспільности. Звертати ся до історії країни,

¹⁾ Бант.-Кам., Історія Мал. Росії, I, увага 323.

— нарід рішучо не бажав: вона представляла ся йому в нерозірній звязи з польським гнетом і тим самим відпихала від себе народню память.¹⁾ Збірник південно-західних руських прав, литовський Статут, затертий був в памяти народній самоволею польською до того степеня, що до него звернули ся аж під кінець XVII ст. Одним словом, треба було складати нові установи і складати їх осторожно, не зачіпаючи слабих струн ледви втихомиреного народу; треба було голосно говорити про „права і вільности, як із віків бувало“, а лише по-тиху і незавважно відновляти означені форми для горожанського життя народу, розуміє ся, тримаючи ся при тому історії країни. При такому становищі справи, селяне не могли погодити ся з думкою, як тота земля, котру вони, з величезними жертвами, відбивали від Поляків, могла бути передана цілком у руки державця, а вони сами могли стати його „підданими“. На всю боротьбу з Поляками инакше й не дивив ся нарід, як на боротьбу за волю від усяких притисків польських панів. А тут, зараз за остатніми, народови наказувано нових панів.

Нарід, живо памятаючи війну Хмельницького, прогнане великих властителів землі та своє розселене потім, на землях уже вільних, уважав свої ґрунтові права певними.

Справді, коли ми розглянемо особливости історії ґрунтової власности на Україні, починаючи від Хмельницького, то сі погляди народу представлять ся нам іще яснійше.

Коли Поляків прогнано з України, право на землю перейшло від них, як ми бачили, на „військо“. Але людности України тоді було так мало, що багато земель було „впусті.“²⁾

¹⁾ 1692 р. Мазепа писав у Москву про українські пропинаційні аренди: „многократно съ старшиною и съ полковниками говорили, чтобъ какимъ нибудь инымъ, а не арендовымъ способомъ сборъ денежный постановили, (а) аренду тое оставить; потому что та аренда здтъсь, въ малороссійскихъ городахъ, не такъ налогами своими народу есть тяжелосна, какъ самимъ именовъ изъ давныхъ временъ, часто для того, что при полскої державъ жида оною владѣли и многія вымышленныя отягощенія чинивали, есть досадна и полна безчестья и хулы“. Чтенія Московского Общества. Ист. и Др., 1859 р., кн. I: відд. II, ст. 6.

²⁾ Цілі слободи осаджувано на таких землях і ніхто з тих, до кого вони належали, не перечив сему, бо землі було досить. Ось напр. оповідане мешканців села Борохні (Новгородів. пов.) 1705 р. — „люде старожитніе до

Отже на сій то вільній землі і почав розселяти ся нарід, уже не спинюваний польськими панами, стараючи ся вибирати ґрунти вигідні й наручні. Окрім того, від половини XVII ст., мешканці правого берега Дніпра стали раз-у-раз переходити в лівобережну Україну, ратуючи ся від польських притисків; сї переселенці также мали право займати під свої осілости вільні місця, бо остатніх було багато і заселеня ті нікому не перешкоджали.¹⁾ Відси первіства ґрунтова власність на Україні повстала на праві вільного займу земель (з айманщини). Кождому вільно було займати порожні землі і коли при тому сусіди не заводили суперечок, то володіне такою землею тим самим ставало певне.²⁾ За потвердженням таких займів псь-

Хмельниччини вь селѣ Порохвѣ мешкаючіе, признавали подь сумленемъ такъ : когда, мовить, еще лядская держава тутъ была, именно нѣякогось Пѣсочинского, вь той часѣ кгрунтамъ порохонскимъ отъ ґрунтовъ села Знобы, межа была — протучокъ Красичинъ и по той протучокъ ґрунта сливалѣи порохонскіе, до того часу, пока Чернацкая слобода вь владѣніе катедрѣ чернѣговской не досталася. А якъ скоро Чернацкая слобода подана катедрѣ вь подданство, вь той же часѣ, ґрунта наши порохонскіе по протучекъ Красичинъ, отъ селянъ нашихъ отобрано и привернено оные до слободы Чернацкой; и уже подь сорокъ лѣтъ жители слободы Чернацкой тими ґрунтами, вь Порохонціовъ отобранными, владѣють; и наши, мовить, селяне Порохонцѣ вь тие свої ґрунта нѣ вь той часѣ не впоминялися, а нѣ теперъ вь оные втручуются; бо тие порохонскіе отобранные ґрунта до слободы Чернацкой, гуляціе были, а не заживаніе; тилко порохонскими слици, по межѣ старинной, „лядской держави вчиненной. за Арх. Черниг. Каз. Пал. Докум Борисо-глібськ. монаст., вр. 64.

¹⁾ Зувільненем України від Поляків, людність єї почала рости від переходів сюди мешканців правого берега Дніпра, Задніпрові України та верхньої Подніпровщини, себто дійсної Білорусії. Про ті переходи раз-у-раз находимо звістки в оповіданях старих людей XVII і поч. XVIII ст., коли вони, при дослідах, оповідали своє походженє. Напр.: „Павлеако подь сумленемъ сознался, что изъ-за Днѣпра, изъ Ловкова, дѣдъ его пришедши вь Бурковку, на слободу осѣлъ“ і т. д. Але особливо сильний приплив людности з правого на лівий беріг Дніпра зняв ся після зрунована Задніпрові України Турками в 1674 р., коли нарід „многими купами и таборами во вѣсьхъ повѣтовъ собирався и болесними сердцами а слезоточительными очима вѣчне зъ своими красными тамошними селеніями и угодіями пожегнавшися, що живо на сюю Днепра сторону перебирался и где улюбя, по разнихъ сегобочнихъ полкахъ украинно-малороссійскихъ, для житія своего избиралъ и засѣдалъ мѣстца“ Величко, II, 556.

²⁾ Ось оповіданє старих людей (1738 р.) села Черториг (Глух. пов.) як занято землі південно-західної частини Глухівського повіта: „зъ давнихъ

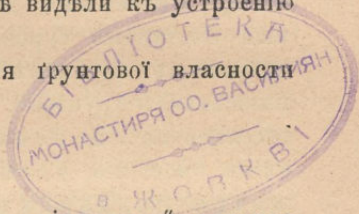
менними документами до військової старшини звертали ся рідко; хвіба в місцях густо заселених, де земля була дорожша; але і в таких разях, займи потверджувано без формальностей і трудностей, як можна бачити з отсего документа 1676 р. — „ознаймоваль передо мною Яремвемъ Андрѣвичомъ, сотникомъ батуринскимъ, Пархомъ Перека, обыватель възду нашего зъ Митченокъ, батуринского, ижъ за копаль сѣножать, на Тютчи прозиваемой, лежащую подль Гаджели, на которую то сѣножать упросиль насъ урядове, абы ништо ему жадною перешкою не билъ въ кошеню зъ обывателей митченскихъ, такъ и иншихъ людей, бы жадной ништо не мѣлъ утиски до тоей сѣножати; а ежели бы хто малъ отдаляти Пархома Переку вишепомененнаго, на такового заруки покладаемъ до шкатули войсковой таларей сорокъ и компшинъ въ флякѣ сто. Для льпшой зась певности казалеми и печать свою приложитъ“. ¹⁾ Сам нарид гарно памятав, до пізнього часу, таке заімочне повстанє ґрунтової власности на Україні: в кінци XVIII ст. зняла ся суперечка за землі межі козаками села Покошич і новгородсѣверським Спасьським монастирем; черці домагали ся від козаків письменних документів на право їх володіння, і коли не вдоволили ся показаними в наведеного повисше, то покошицькі козаки на оборону свою казали: „когда, при помощи божіей малороссіяне зъ гетманомъ Богданомъ Зьновіемъ Хмельницкимъ кровію своею, освободили малую Россію отъ ярма лядекаго и отъ держави

временъ, чему назадъ будемъ болѣе 50 годовъ, начавши отъ села Чарторѣйки ажъ до Воронѣжа, была все пуца волна, къ якой пуци и села селились, а именно: Чарторига, Дубовичъ, Землянка и инніе села въ близости найдуючіеся; и всѣмъ было волно въ тую пуцу ѣздить — и хати съ оной пуци ставили. А когда намножилось въ селахъ людей и вже оную пуцу гораздо вирубили, то въ то время Воронѣжи и инихъ селъ знатнѣйшіе и старѣйшіе обыватели начали занимать и окоповать займи, всякъ по возможности своей, что и не возбранно имъ было. А отъ шляху, идучого отъ Чарториги поузь села Землянку и Дубовичъ, по лѣвой сторони, а зъ другой сторони, отъ окопу воронѣжского ажъ по шляхъ кролевецкій, по общему всѣхъ сельнъ согластию, опредѣлено чагарники убогимъ людемъ и будетъ онихъ чагарниковъ верстъ на десять; и въ тѣхъ чагарникахъ безъ вѣдома сельнъ занимать и окоповать займи было запрещено“. Арх. Мзр. Кол., пр. 9135

¹⁾ В мойй збірці.

польських королей, а пришли в подданство всеросійскаго монарха великаго государя Алексея Михайловича, в ту пору на обоих сторонах Днѣпра вся земля была малоросіянъ сполная и общая, потамість покамиість они первѣе — подъ полки, а в полкахъ подъ сотнѣ, а в сотняхъ подъ мѣстечка, села и деревнѣ и в оныхъ подъ свои схилица, двори, дома и футори осягли и позаймали; и потому стался все добра малоросіянамъ быть властными чрезъ займы. Оніежъ займи свои малоросіяне разными означили способами; одни оборували, другіе — копчами обносили и рвомъ окопували, кляками¹⁾ ограничали и что хотѣли в тѣхъ займахъ строили, гаи возвращали и сади заводили, футори, слободы, деревнѣ, села на свое имя селили, къ себѣ в користь приводили, на болотахъ, гдѣ видѣли къ устроєнію мельницъ мѣста, тамъ оніе строили“...²⁾

В отєім оповіданю — повна історія ґрунтової власности України.

Таким чином тягли селяне, стаючи „підданими“, поперед усього не годили ся з державцем що до своїх ґрунтових прав. Державець уважав себе повним властителем усіх земель (розуміє ся, окрім козацьких), що входили в граиці одержаної маєтности, не виключаючи й земель, що були у селян. Селяне ж із сим ніяким чином не хотіли годити ся, опираючи ся на факті свого безперечного володіння, в спадку від батька синові і т д.³⁾

Хто ж мав рацию?

¹⁾ Кляки — знаки на деревах, зарубини для означеня границь лісів.

²⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал., визка актів Новгородсіверського Спасьск. монаст. Виписка з процесу монастири з козаками с. Новошиць, за пушу. 1773 р.

³⁾ При продажі своїх земель посполиті селяне основували своє ґрунтове право на безперечніи спадку, „з діда й батька“; напр.: „Юхимъ Шведь, посполитий житель села Плешивца, продалъ лѣсъ свой зъ лукою до Камяного, камянскаго попу Моисѣю Некипѣлому... а взялъ я отъ него денегъ готовихъ рублей 12, да телицю третяку и овецъ двѣ: а тотъ ґрунтъ у мене дѣдизный и отческій“. 1727 р. Арх. Марс. Кол., пр. 380.

Коли судовій власті треба було рішати хліборобські спори селян із державцями, то вона покликувала ся зразу на звичай. Так 1708 р. Мазепа писав монастирським селянам села Улянова (глухівськ. пов.) — „жителемъ улановскимъ подданнимъ прежде катедралнимъ чернѣговскимъ, въ прочку увойшовшимъ въ зарубежніе села, ознаймуемъ, нжъ ясне въ богу преосвященный его мил. отецъ архієпископъ чернѣговскій доносить намъ, что вы зъ своего лехкомыслія, удалившись зъ тоей, до катедре чернѣговской належачой, маестности, за границу, и грунта позосталіе свои продаете, поля, туда приєжжаючи, засѣваете и засѣвки зъ копи жати позволяете и всякіе пожитки, власне, якъ тамъ живучи, зъ своих угодій отбираете, що яко не слухне и праву здавна ухваленому противно дѣется, такъ мы вашъ тотъ самовольный поступокъ сурово ганячи, пильно упоминаемъ и подъ жестокимъ каранемъ приказуемъ, абыте до тихъ своихъ позосталихъ грунтовъ, одъ сего часу жадною мѣрою не интересовали ся.. поневажъ всюду такое обыкновеніе есть, же по одейшлихъ на иншіе мѣйса для житія подданихъ, кгрунта ихъ на державцовъ спадають, а оны тратятъ свою сукцесію“. ¹⁾ Пізнійше, коли час вимагав від судової власті більшої докладности в її присудах, державці в своїх суперечках із селянами почали опиратися на писаному праві, на литовському статуті. В 1737 р. писар кролевецької сотні Клим Мосціпан продав свою ниву козакови і коли остатній хотів орати тоту ниву, то його до того не допустила вдова генерального судії Чарниша, на тій підставі, що батько продавця „въ подданствѣ ея паней Чарнышевой, по смергъ свою обрѣтался, чего-для и оной сѣножати, яко подданнической безъ вѣдома ея паней Чарнышевой, владѣлицы своей, продавать на сторону восьма ему писару не подлежало“. Мосціпан відповів був, що правне „підданство“ його батька ніякими актами не може бути доказане, на що слідчий відповів, що така відповідь нічого не значить, „понеже во всей Малой Россіи таковыхъ крѣпостей, чтобъ именно въ оныхъ крѣпостяхъ подданныхъ упоминать, не

¹⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал., документи Борисоглѣбськ. монаст., пр. 196.

водиться, ибо вси владѣльческіе подданіе въ жилищъ своемъ, кромѣ грунтовъ и другихъ недвижимостей, въ Малой Россіи, свободны суть“. А що фактичне „підданство“ батька Мосціпана не перечив і сам відповідник, що Клим Мосціпан землі своєї, набутої батьком його в підданчому становищі, продавати на підставі розд. IX. арт. 27 литовськ. Статута¹⁾ не мав права і спірну ниву присуджено вдові Чарниша. Мосціпан мусів відступити свою ниву законним способом вдові Чарниша, не вважаючи навіть на те, що, яко сотенний писар, він тим самим був уже козак. Тут ми бачимо примір, що статут переміг звичаєве право лише через те, що се право, в данім разі, годило ся з інтересами класи, що в руках мала судову власть. Але те саме право і в руках тойж судової власти — тратило свою силу, коли воно перечило інтересам самих судиїв: 1720 р. зроблено урядову умову в конотопськїм ратуши, по котрій „Остапъ Шматко, житель с. Поповки, подданній ясновельможного добродѣя его милости пана гетмана, спродалъ свой власній отцевскій дворъ, именно хату зъ коморою и плящемъ въ Поповцѣ, велможному его милости пану Іоану Чарнышу судиї войсковому енералному, за власною сумою монети доброй личби литовскої, готовіе гроши талярей двадцять“.²⁾ Нарешті, вдова Чарниша, не признаючи Мосціпанови права збути ся землі, покликуює ся на арт. 27 розд. IX; а в 1776 р., при передачі подарованих Катериною II. Румянцеву, на Україні, маєтностей, назначена за дѣля сього віддаточна комісія, вичисляючи між иншим землі, що належали до села Литвиновичів, переконала ся, що декотрі посполиті селяне того села попродали свої землі ріжним особам, на що остатні показали контракти, писані при „людях зацних“. Комісія не признала сих документів, основуючи ся

¹⁾ Акт моеї збірки. В приведенім артикулі Статута сказано: „установимъ, вѣтъ въ бояръ и въ людей простыхъ, княжескихъ, паньскихъ и землянскихъ никто земли закуповати, а ни на лето ку паханью наймовати не маеть, безъ воли пана его; а если бы хто въ чужого человека землю безъ воли пана его закупиль, або нанялъ и шго на ней посеялъ, теды тое сеянье и пезеи тратить“.

²⁾ Акт моеї збірки. Урядова умова (зроблена на уряді, себ то в суді) була безперечним правним актом; її мусіли робити не инакше, як задержуючи всі форми, правом установлені.

вже не на арт. 27 розд. IX, а на арт. 2 розд. VII, себ то за недодержане судових формальностей: контракти були не урядові, а домашні.¹⁾

Сими фактами ми хотіли показати, що державці, заявляючи й обороняючи свої права на посполитеські землі, робили се на дуже хитких підставах, які раз-у-раз фактично перечено, але що з питанням про селянські землі звязували ся дуже важкі маєткові інтереси військової старшини (котра й чинила державців), що мала тоді в своїх руках і судову власть, то саяк чи так селяне мусіли уступати в своїх ґрунтових правах, поки час не рішив остаточно — силою щоденного факту — питане се в користь державців.

Тепер постараємо ся означити ті форми, в яких виражало ся „послушенство“ посполитих селян їх державцям.

О скільки можна бачити з актів, селянські обовязки до державця зразу обмежали ся — гаченем гребель, кошенем сїна і воженем дров. На таке обмежене селянських повинностей ми справді находимо вказівку в декотрих універсалах.²⁾ Сими обовязками, бачить ся, й обмежало ся селянське послушенство, себ то державець міг домагати ся від селян лише певної підмоги в своїм господарстві, але не цілковитого підданства. Але що державцями були переважно військові старші, то користуючи ся своєю властю, вони легко переступали границі так неозначеного послушенства. Справді так і вийшло: незавважно державець маєтности став окрім того і „паном підданих“. Нарід, як видно, не від разу помирился зі своїм підданством і голосно жалувал ся на самоволю старшини. Про се зберігла ся цікава звістка в донесеню Мазеци царям, 1692 р. Як видно, народні наріканя на самоволю державців, дійшли

¹⁾ Дїло Марс. Кол. 1770—1776 р. нр. 117, звязка 20.

²⁾ В універсалі Самойловича 1679 р. — „маючи мы респектъ на годные заслуги п. Федора Кандибы, позволилимо ему завѣдовати и владѣти людьми теми, якие съ того боку Дивира зайшлыми будучи, около хутра его, въ селѣ Семиновцѣ за речкою повседали... которые то люде повинны ему п. Кандибѣ чкъ до воженя дровъ, такъ и до кошения и прятаня сѣна быти ему послушни“. Арх. Мрас. Кол. нр. 10. Див. также в приведеных уривках з універсалів, при 7.

до російського правительства, котре просило гетьмана пояснити сю справу. Мазепа писав: „пресвѣтлѣйшіе великіе государи наши, превысокимъ своимъ розумомъ розсуджаючи о маетностяхъ, разнымъ особамъ данныхъ, что происходятъ межъ народомъ постолитымъ вопль и пререканія, изволили милостиво указать — о маетностяхъ учинити розсужденіе“. І далі: „Отданныхъ маетностяхъ разнымъ особамъ такъ у себя мы, гетманъ съ старшиною и съ полковниками, розсудили: которые особы еще въ войску и въ народѣ мняця быти къ службѣ не годни, а за нашими универсалами къ маетностямъ приобщилися, тѣхъ угодно бы отъ того владѣнія отставити. И какъ уже нѣкоторыхъ такихъ въ полтавскомъ полку отъ маетностей отставили есмы, во время бытности нашей въ томъ городѣ, и тѣ маетности въ общую городовую власть привратили, угождая тому, дабы посполство пререканій не чинило. А которые особы при нашихъ гетманскихъ универсалахъ сподобилися на такія жъ дачи, въ универсалахъ нашихъ именованныхъ, получили милостивыя ихъ царского пресвѣтлого величества жалованные подтвержательныя грамоты, тѣхъ мы отъ наданія отдаляти не смѣемъ...¹⁾ О томъ отбраніи, грамотами утвержденныхъ маетностей, какъ о не маломъ дѣлѣ просимъ мы, гетманъ съ старшиною, съ полковниками и съ войскомъ запорожскимъ, милостиваго царского пресвѣтлого величества указу, и то докладуемъ, что какъ во многихъ случаяхъ запорожцы писали къ намъ гетману, полагая то себѣ въ нелюбіе и народу малоросійскому за особое отягощеніе, что многіе села розданы разнымъ особамъ въ подданство, такъ и нынѣ, черезъ нарочнаго нашего посланца Юска, козака знатнаго, жителя батуринскаго, (которого мы посылали къ нимъ съ нашимъ увѣщательнымъ писмомъ) словесно наказывали, чтобы тѣ маетности были отъ меншихъ отобраны... то въ въ словахъ докладывая, есть... мы, гетманъ, тѣхъ маетностей...²⁾ то, когда ни есть о томъ межъ народомъ имѣетъ быти смятеніе. И предваряя, чтобъ отъ особо селами владѣющихъ какъ старшины генеральной, такъ и полковниковъ и товарищества войскового, люди пс-

¹⁾ Див. п. 4. Коломацькихъ статей. Величко, III, 34.

²⁾ Точками означено місця, знищені в рукописи.

еполитые, въ подданствѣ ихъ будучіе, отягченіа и бремень неудобь носимыхъ не терпѣли,¹⁾ розослали есмы давно наши универсалы во всѣ полки и города, разголошая такой нашъ приказъ, дабы ни кто изъ тѣхъ владѣтелей не дерзаль роботами великими и поборами вымысленными людей въ селахъ, собѣданныхъ, обрѣтающихся, отягощати, и ни малой въ земляхъ, поляхъ, лѣсахъ сеножатыхъ и всякихъ угодьяхъ чинити имъ обиды и насилія, и чтобъ владѣли ими въ мѣру, ничего вновь и выше мѣри не налагая, но извычайными дачами и роботами отъ нихъ доволствуяся. А есть ли бы кто иной имѣлъ власть свою надъ подданными съ отягченіемъ оныхъ употреблять, на такого дабы къ намъ, гетману, приношены были челобитья, а ми гетьманъ, имѣемъ въ томъ учинити разсужденіе, и есть ли отъ кого владѣтелей оныхъ лишніе надъ подданными явятся поступки, такового наказати, а есть ли вина явная доведетця, и отъ маестности отдалити, а отягченнымъ въ подданствѣ людемъ свободу учинити обѣщали*.²⁾ З сього донесеня видно, що селяне голосно нарікали на притиски від державців; але ні з чого не видно, аби заходи Мазепи, по його словам, задля полекші селянам, були сповнювані. Зваживши час, коли гетьман давав свої обіцянки, легко дійти до виводу, що до них змусила мінута: своє донесенє царям Мазепа писав у жовтні 1692 р.; а в червні того-ж року — підходив до південної України гетьман-самозванець Петрик із Татарами, і розсилав свої „прелестні“ універсали, де обіцяв народови, між иншим, увільненє від „драпіжних панів...“ Звістно, що при тому, хотя-не-хотя, по-орельські села (полтавск. полка) прийняли Петрика і тим чимало заклопотали Мазепу, що стояв тоді під Гадячем... Коли Петрика прогнано, гетьман ізпід Гадяча перейшов у Полтаву і тоді то відобрав він декотрі маестности від полтавських державців.³⁾

¹⁾ Лист кошового Гусака до Мазепи, про притиски державцями підданих, у Соловйова, Ист. Россіи, т. XIV. ст. 180.

²⁾ Чтенія Моск. Общ. Ист. и Древ. 1859 р., кн. I, ії., 7. пор. Исторія Россіи, С. Соловйова, т. XIV, ст. 191—193.

³⁾ Велячко, III, розд. 33.

Подібні політичні заходи, розуміє ся, не мали ніяких наслідків, а тим часом економічні інтереси старшини затагали вузол підданства селян усе міцнійше та міцнійше.

В кінці XVII в. відносно послієства до державців означили ся вже рішучо: одні „панщину робили“, а другі „на чиншу сиділи“. Розміри обох сих повинностей були неозначені і зовсім залежали від волі і норову державця. — Панщина звичайно обмежала ся двома, трьома днями на тиждень. Так, в універсалі Мазепи 1701 р. читаємо: жалували ся нам мешканці с. Смоляжи на п. Самуйла Афанасевича сотника веркнївського, державця того села, що дозорця (управитель) його п. сотника, до них назначений, „великіє и неистирниміє имъ въ роботизнѣ дѣяль прикрость, незносіє чинячи обиди и въ панщинѣ непрестанніє вимисли“ і просили нас, гетьмана, в тім собі полекші й оборони. Ми закликали того сотника і поручили судови нашому генеральному розібрати справу; показало ся, що жалоба справедлива, за що сотника ми не похвалили, але-ж не відбираємо від нього того села, а наказуємо, „абы не больше только два днѣ въ тиждень, роботу ему панщиною отправовали, а иншіє днѣ на свои оборочали потреби, и въ рокъ по осмачки овса отъ робочой товарини давали надщо (поверх того) жаднихъ датковъ и повинностей не маеть и не повиненъ будетъ онъ п. сотникъ вимагати, подъ неласкою нашою“.¹⁾

Віден бачимо, що адміністрація вважала дводневну панщину достаточною; низше ми побачимо, що державці дуже рідко держали ся сього і в архіві генеральної канцелярії зберігла ся велика сила жалоб на державців, і з сього можна з імовірністю думати, що розмір панщини залежав лише від самоволі державця.

Окрім панщини, селяне обовязані були доставувати державцеві певну скількість живности і сільських продуктів.

Розмір чиншу, так само як і панщини, залежав від волі державців.

Розміри всіх отих повинностей були неозначені ані правом, ані звичаєм, то ми приведемо тут вчислене їх по деко-

¹⁾ Моя збірка універсалів

трих мастностях і мати мемо ясне понятє про панщину і чинш.

1. Скількість селянських повинностей м. Янполя і сел, що належали до нього, в кінци XVII ст.

„Зъ посполитыхъ людей въ годъ, отъ робочого коня брано по два золотіи; а съ пѣшого пожилого человекѣ — по гривнѣ. А покаранщины съ посполитыхъ же брано по 2 таляры; да затулщины отъ винниковъ зъ посполитыхъ, брано по золотому; а отъ солодовень мужичихъ брано по 3 кони“.¹⁾

2. З'обовязанє посполитих селян с. Смична, дане державцєви, про скількість повинностей.

„Року 1703, мѣсяца іюня 2 дня. Мы жителѣ села Смична — Петро Кавуренко, Лаврѣнъ Сизикъ, Мартинъ Слипченко, Андрей и Евтухъ Переломенки, Андрей Волобѣка и Павелъ Коваль, чинимъ вѣдомо симъ нашимъ писаніємъ теперъ и въ потомніє часи, ижъ щєсмо зъ своей легкомыслности чрезъ лѣтъ чтири, противно панови своему п. Петру Булавцѣ, писареви полку чернігвєскаго, поступовали, не отдаючи ему жадной повинности тяглою; то теперъ одъ того своего самоволєтва и упорности отдалившия, обѣцємъ статечне и вѣрне въ прежной посполитой тяглости найдоватися, такимъ способомъ: я Петро Кавуръ зъ братами своимъ, повиненъ естемъ въ годъ каждїй — вистачати золотихъ сорокъ; я Лаврѣнъ Сизикъ — 20 золотихъ; я Мартинъ Слипченко — 10 талярей; я Андрей Переломенко зъ братомъ — 10 талярей; я Андрей Волобѣка — 10 талярей, я Павелъ Коваль — 10 талярей, каждого року, половину одну о Покрови прєсвят. Богородици, а половину межи святами Рождєства Господня, вистачати должни естєсмы державцѣ своему вишреченному готовою сумою монети доброй. А то для того, же подводъ отбуваня и до жадныхъ роботизнъ уже не имѣтъ насъ такъ самъ п. державця нашъ, якъ и его прикажчики, потягати; однакъ же тое докладаємъ, ижъ на каждїй годъ во время косовици, поввинисмы тиждєнь одинъ ему п. державцѣ своему косити и во время жатви зъ поля, збоже зобрати тиждєнь

¹⁾ Свѣдоцтво янпільських старих людей в поч. XVIII ст., за час, коли Янпіль належав до Самойловича і Мазєпи. Арх. Мѣрс. Кол., нр. 4084.

одня; у осень тиждень зъ своее проможности, нашимъ товаромъ и працею его поле орати. Лечь ужъ болшь до жадныхъ повинностей тяглихъ и посполитихъ, анъ роботизнъ поединковыхъ, не належатимемъ. Одъ кормленя сердюковъ и одъ виправи ихъ до походу военного, по указу ясневелможного его милости п. гетмана, не отмовны будемъ, але повинны во всемъ контентъ давати. Тутъ же докладаемъ и тое, же повинисмы все шесть человекъ на потребу его панскую, куда намъ роскажетъ, быти готовыми и отбувати службу своими конни и працею, на що даемъ сей нашъ обликъ. А если бымы мѣли надъ сей обликъ впредь упорне поступовати, теди запвусемся, все свои худоби и набитки, вѣчными и не отзовними часи пану державцъ своему п. Петру Булавцъ, писару полковому черниговскому, а здорове наше въ рукахъ его пана нашего: волно куда хотя обернути, если ему не будемъ повинни. Писанъ въ Черниговѣ. А для дѣшшоу въ потомніе часи твердости, яко не умѣтніе писма, подписуемъ руки + + + + + Павелъ Юркевичъ писарь майстратовий¹⁾

3. Розмір повинностей в маєтностяхъ Фридрикевича, в початку XVIII ст.²⁾

Посполиті села Хрипківки платили на рік:

Денежной осенщины золотихъ	36
Курей	20
Яецъ копъ (= 50)	2
Мотковъ	20
Ориховъ, когда родятся со всякого	1 гарнецъ
Хмелю четвериковъ старой мѣри	8
Человекъвъ въ ономъ знайдуется пахарнихъ четыре.	

1) Арх. Млр. Кол.

2) Арх. Гр. Ол. Милорадовича. Криштофъ Фридрикевичъ був пасинокъ Мазепи; в універсалі остатнього читаемо: „ознаймуемъ, ижъ просилъ насъ п. Криштофъ Фридрикевичъ о наданье собѣ троухъ селецъ — Конотону и Смячи и Хрипковки, въ уездѣ седневскому будучихъ, на поратунокъ своего нового господарства“. 1691 р. На сю просьбу й віддав йому Мазепа сі три села. Арх. Млрс. Кол., нр. 4123.

Посполиті села Конотопа платили на рік:

Осенщины денежной золотихъ	45 и 1 гривна
Курей	35
Яецъ (пултретъ копѣ)	225
Мотковъ	10
Ориховъ зъ всякого по	1 гарнцу
Хмелю четвериковъ	9

Пахарнихъ людей пять.

Посполиті села Смяча платили на рік:

Осенщины денежной золотихъ	30
Курей	45
Яецъ копѣ	3
Ориховъ зъ всякого по	1 горнцу
Хмелю чвертокъ	9

4. Жалоба посполитихъ села Лобків на державця за домагане злишніх повинностей, 1722 р.

„Мы нижеименные на подписи, убогие и оскорбленные мужеве села Лобковъ, наданные отъ ясновельможного въ подданство п. Андрею Дзѣвулскому, до ласки рейментарской, а прежде изъ стародавнихъ лѣтъ наше село zostавало въ тягломъ до города Погара на ратушѣ, послушаніи, а въ подданствѣ никогда не бывало, . . . зъ кровавыми слезами нашими бьемъ челомъ на своего пана Андрея Дзѣвулскаго, за которимъ теперъ живемо въ подданствѣ, велия обѣди и тяжести наложенные и неудобозносные претерпѣваемъ, побоища кievіе безвинне, при старости лѣтъ нашихъ; такожъ и дѣтей нашихъ бьетъ мордерство, мало не до умертвія. А на пригонъ — зъ каждого двора по челоуѣку зъ конемъ высылаетъ уставичне безъ перемѣны, каждого дня на роботизну, не минуючи и не чтячи господскихъ божественныхъ праздниковъ и святыхъ нарочитихъ; а въ кого немає коней, то и пѣшии идемъ. Котори по его таковой тяжести не можемъ отнюдь выдержать, бо гдыжъ и до великого убожества пришлисмо и на здоровью пострадалисмо отъ него; а иные мужеве не могли таковыхъ тяжестей выдержать и побоищевъ невинне

претепѣвать, мускли дома и жилища свои, гдѣ порожалися, оставивши вся своя, походили вонъ изъ села... не даждь намъ отъ него въ конецъ разоренымъ быти, бымъ и мы также не поволоклися зъ своихъ жилищъ, якъ иные розволоклися изъ села“.¹⁾

5. Жалоба посполитих с. Алтинівки на державця, 1727 р.

„Въ прошлыхъ годахъ, село наше Алтиновка надлежало до батурвнскои ратуши, а потомъ наше село опредѣлено до двору гетманского въ Подоловъ, за покойного гетмана Скоропадекаго. По инхурси шведскои и не вѣдомо чего ради, наше село отдано у подданство панѣ Дякувскои; и мы во всемъ послушенство воздаемъ, яко въ работѣщи времени подъ часъ косовицѣ, и греблѣ угачуемъ, и живна отбуваемъ, отъ чего пришли въ немалую скудость. А як мы п. Дякувскои у подданствѣ zostали, то было въ нашемъ селѣ заможныхъ людей 50 чоловѣка; и въ тѣ поры бывало п. Дякувская на насъ накидаеть кухвами горѣлку всяловне, отъ чего въ нищету пришли и поросходилися по сторонамъ; а нынѣ въ нашомъ селѣ зостаеть нищетныхъ 20 чоловѣка. А сего 1727 году отъ Воскресенія Христова по се число (листопад) зоставали на работизнѣ 18 недѣль, за которую работизну Ярема Игнатенко мовиль слово на панѣ Дякувскую и что панѣ дочувши ся, прислала своего сына зъ людьми и хочеть Ярему Игнатенка зловивши, до смерти прибити кіями...“²⁾

6. Реестр повинностей посполитих м. Шановалівки, в початку XVIII ст.

По ревізській книзі 1736 р. в Шановалівці (борзенського пов.) було 78 господарств; із них багатоземельних 5,

¹⁾ Арх. Млрс. Кол., нр. 415. Лобки — стародуб. пов. Сесею просьбу подано в тілько що засновану тоді малоросійську колегію й на ній написана така постанова: „судомъ наказано, абы п. Дзѣвулскій впредь гамовался въ своей западливости ку поданнымъ, которіе взаемъ не важили ся бы ему и его слугамъ противними досаждати словами. А по служенство въ работизнѣ два дни бы въ тиждень отбували. Семень Чуйкевичъ“

²⁾ Арх. Млрс. Кол.

малоземельних 27, огородників 8 і безземельних 38.¹⁾ У 1727 р. подано гетьману: „вѣдѣніе отъ шаповаловскихъ мужиковъ — сколько за прежнихъ бывшихъ гетмановъ, якъ и за покойного Скоропадского, выдавали по виданной уставѣ зъ войсковою енеральной канцеляріи, зъ подписомъ руки гетманской, будущимъ владѣльцамъ Анненку и протчіимъ прежде его Анненка и по немъ владѣющимъ Шаповаловкою, годовою повинности.

Анненку въ годъ выдавали всякой пашнѣ и живностей, по указу гетманскому:

1. Жити батуринской мѣри	18 осмачокъ
2. Ячменю	10
3. Овса	23 ¹ / ₂
4. Пшона (полчварта)	3 ¹ / ₂
5. Борановъ	12
6. Гусей	12
7. Утокъ	14
8. Грошей	105 золот.

Сѣна кошовали на степу скиртъ 30 и оное сѣно перевозили въ Батуринъ и въ Глуховъ, уже владѣющимъ Вестову и Гагарину.

А болше всякихъ работизнъ ему Анненку и протчіимъ владѣльцамъ не роботами и поля не пахали. Противъ прежней выдачи, презрѣвши г. комендантъ виданную уставу войсковою енеральной канцеляріи, самъ по своему хотѣнію, отъ того часу, якъ завладѣлъ Шаповаловкою, уставивъ дачу и взимаеъ въ годъ именно:

Жита батуринской мѣры	50 осмач.
Овса	75 —
Пшениць	3 — 3 четверти
Пшона	3 — 3 —
Гороху	3 — 3 —
Сѣмя	3 — 3 —

По квартѣ масла отъ вола, итого 300 квартъ; по квартѣ олѣи отъ вола, итого 300 квартъ; овецъ — 230; кабановъ

¹⁾ Ревізські книги 1736. р. В арх. Черниг. Губ. Упр.

годованихъ — 60; гусей — 300; утокъ — 300; курей — 600; яецъ — 5000; грошой — 200 золотихъ. Каждого году власной своей гречки накидаетъ по 300 четвериковъ на всѣхъ мужиковъ; и оную гречъ передравши на мелкіе крупы жорнами, отдаемъ ему 150 четвериковъ, половинную часть круповъ, якіе отвозимо на своихъ власныхъ коняхъ въ Москву, до города Ригина, въ якомъ пути за бездорожемъ, лишаемся своихъ коней и пѣши оттоль приходимъ.

Прадыва на всякую жунку, сколько будетъ въ хатѣ, своего накинеть; съ которого прядутъ пасомъ по 20; а къ тому зъ своего власного прадыва каждая жунка напращаетъ пасомъ 20, на мотовило косога сажня, 40 пасомъ.

Пшоно и горѣлку куфами возимо въ Москву до Орла, своими конми и за своею харчу, и до города Туль. Сѣна на степу накошуемо скиртъ по 300; а на оную косовицю каждый господарь по два челоуѣка или сам нанявши къ себѣ другого, идемо за своею харчу, и чрезъ все лѣто косимо. А когда упораемъ сѣно то тамже на степу чрезъ все лѣто и зиму, два челоуѣка попережно, стережемо того сѣна; якое сѣно на веснѣ прикажчикъ продаетъ скирту по два рублѣ и по три, згунникамъ (гуртѣвникам) и куда онъ продаетъ, то мы усе до того мѣста перевезимо своимъ конми.

На томъ же степу звѣку не орували, а теперъ мы ему коменданту оремо тотъ степъ своимъ волами, и нашу сѣмо, на скилко сотъ копѣ. И когда прійде время, то оную пашню (оставивши свою въ полѣ робору) пожавши, перевозимъ; и не имѣючи себѣ свободного не тилко буденнаго дня, но и неделого и праздничного, молотимо и пораемо; а себѣ чрезъ все лѣто нѣчого не придбаемо; и такъ — за немалою тяжестью и незносною работизною, остатнего, хто имѣвъ у себе, убожества лишився, а нѣин изъ села не маючи чимъ его отбутти, пошли.

Въ Глуговѣ, до его жѣ госп. коменданта, уставичне сѣно и пашню, которую мужиками привробить, возимо; и когда привеземо и поскидаемо въ дворѣ его въ Глуховѣ, зъ воевъ сѣно и пашню, то онъ самъ г. комендантъ прикажетъ насъ не отпустити и возимъ недѣль по двѣ дрова до винницѣ и до двора, за своею харчу; также грубы топимо, муку сѣмо, воду своимъ власными конми, по цѣломъ мѣсяцю въ Глуховѣ

почередно, до двора его возимо и харчующи ся тамъ, остатную свитину зъ хребта збуваемъ.

А сего 1728 року, когда привезли сѣно въ Глуховъ, то онъ госп. комендантъ загналъ насъ въ село Вихторовъ и тамъ орали мы ему сушками на жито, недѣль чтири, своими власними конми и за своею харчу. А всѣхъ тилко имѣется насъ въ Шаповаловцѣ мужиковъ достатнихъ, убогихъ и подсусѣдковъ вусѣмдесять.⁴¹⁾

7. Скількїсть повинностей посполитих місточок Рашавки і Комишної, 1729 р.

Громада м. Рашавки жалувала ся гетьману Апостолу: „когда принадлежали мы до замка гадяцкого за покойного гетмана Скоропадскаго, тогда мы отбывали свое дѣло воженїемъ дровъ и кошениемъ сѣна; кромѣ того брали отъ часъ — отъ коня и вола рабочихъ, по 4 коп.; отъ цеховъ брали: отъ ткацкаго — полотна локтей 90; отъ шевскаго — чоботъ паръ пять; на митюки (?) шкурокъ двѣ; отъ кушнѣрскаго — кожуховъ два, шапокъ пять; отъ рѣзницкаго цеху — лоу каменей два. А когда достоявся (випросив) у покойного гетмана Скоропадскаго, бувшїй п. полковникъ гадяцкїй Иванъ Чарнышъ городка нашего Рашавки, тогда заразъ затѣялъ

¹⁾ Особливо жалували ся Шаповалівці на прикажчика (якого въ насъ пѣкогда не бывало — кажутъ вониж) за його люту поведінку: 1) Матвѣя Омеляненка батожемъ и канчуками билъ нещадно, ногами топталъ за то, что догворовалъ прикажчику, дабы гроши провіантовіе имъ забранніе, повернулъ, 70 золотихъ; и отъ того бою Матвѣй тяжко хоровалъ и сакраментовался въ 1726 г. 2) Федора Пчоленка нещадно билъ, за волосы рвалъ, ногами топталъ за то, что не подписовался дань давать и якого войтомъ хотѣлъ прикажчикъ по своему самовластію наставить, того ему Федоръ претилъ. 3) Того жъ Федора другимъ разомъ билъ, что отказалъ „почому хочеть панъ, нехай беретъ дань, толко ми не подпишемся“, и съ нимъ пяти человекъ; а по томъ побои, въ колодки позабывавши всѣхъ, попровадилъ до Глухова къ коменданту и оттоль припровадивши въ двоухъ, прозиваемый Ремезовъ, канчуками всѣхъ билъ, а Федора Пчоленка — найгорше; а потомъ зобравши всѣ людей до школы, велѣлъ дяку имена подписовати, о выдачи дани. 4) Прошлого 1727 году Ничипоръ Губскїй договорилъ прикажчику, что по пунктамъ Богдана Хмельницкаго, такой подачи и робѣтзизни — не было; за тое прикажчикъ его нещадно батожжемъ билъ. 5) Козаки съ посполитыми опасуются брачитися для того, что приказчикъ по полтинѣ или по два золотїи беретъ кунцифъ.

панщину великую — воженієм дровъ, сѣнокосами и прочими тяжестями; а въ годъ сталъ братъ поволовщини: отъ вола и коня робочихъ, по 12 шаговъ и по четверику овса; отъ цеховъ: ткацкаго — полотна локтей 150; отъ шевскаго — чоботъ 30 паръ. Такимъ же образомъ собирались повинности и за бывшаго полковника гадяцкаго Михайла Милорадовича; да при немъ вновь прибавлено братъ, хто схотѣвъ стать на чинчу, якъ съ крамарей, такъ и посполитихъ, въ годъ чинчу хто сколко достоинъ и на чому сталъ. А нынѣшній полковникъ гадяцкій Гаврило Милорадовичъ, смотря на брата своего, въ томъ же розмѣрѣ бралъ: отъ вола и коня по 12 шаговъ и по четверику овса; отъ цеховъ: шевскаго — по 30 паръ чоботъ; отъ ткацкаго — 150 локтей полотна и денегъ копъ шесть; отъ кушнѣрскаго — кожуховъ пять и рукавиць паръ пять; отъ рѣзницкаго — лою каменей (= 50 ф.) чотыре и 10 ф.; отъ чиншовыхъ на чемъ кто сталъ, платили за 1726 г. золотыхъ десять и меньше. А покойный панъ полковникъ Михайло Милорадовичъ накидами своими еще отягчалъ насъ, именно: сыръ накидалъ, ягоды водочныя ведро по гривнѣ, орѣховъ по гарнцу требовалъ или деньгами по шагу: червецъ отъ кожного двора мѣрю, а буде нѣтъ червцу, то по гривнѣ брали; кавяръ фунтъ по шостаку (накидав); марену бралъ, а если ея нѣтъ, то по шагу давали“.

Посполиті м. Комишноі писали: „коли належала Комишна на замок гадяцкій, то ми, бувало, даємо від громади всього 100 возів дров або грішми десять талярів; а літом — сїно покосимо й зложимо в скирти, та на жито день оремо, а другий день — на гречку, а цехові — пожнуть. А більше панщини ми не знали. Від цеху кушнѣрського давали на рік для замку — кожухів 4 і рукавиць пар 10; від цеху шевського — чобіт пар 7, а ткачі з селянами давали полотна ліктів 100. А після шведської руйни, від коли віддано Комишву в підданство панови Чарнишу, то великі тягарі стали за його полковництва: панщина щоденна як для посполитих (селян) так і для цехових (міщан); на рік платили посполиті від тягла по золотому і по два шаги вшного (?) і по четверику вівся. Різники лою на рік давали по каменю, кождий від себе; кушнірі — сїм кожухів; шевці — 15 пар чобіт; ткачі — полотна 150 ліктів. А за покійного пана Михайла Милорадовича ще більше було

тягарів: за щоденною панщиною не можна було і хліба літом заробити, осїнщини на рік, від коня і вола робучих — по 12 шагів і по четверику вівса; сиру накидають по дві куфи в ціні по 50 зол. куфа; ягоди з горівки, по ведру накидали, ведро по гривні; горіхів з цеху по мішку відбирали; червецю по склянці брали, або грішми по 4 шаги за червець брали з кожної хати. Пива куфу кислого по 10 тал. накидають; марени з кожної хати по пучку беруть; прядива — всього жменю дадуть, а там хоч купи, а щоб п'ятдесятий моток був. Кушнірі давали кожухів сім і рукавиць пар сім; щевці — 30 пар чобіт; різники лою по каменю кожний дає; ткачі — полотна 150 ліктів. А пан Гаврило Милорадович додав до сього ще й тютюну десятину“.

8. Розмір повинностей підданих генерального судні Лисенка, 1750 р.

„Зъ маетностей на вакансѣ послѣ умертвія судні генерального Лисенка, состоящихъ въ полку стародубскомъ, сель: Меседовки, Андрейковичъ, Ущерпя и Халѣвичъ, какъ тѣхъ войты съ посполитыми, сказками въ канцеляріи скарбовой показали: платили они за владѣльци, годового окладу, кой и послѣ владѣльци, платежъ взимано, а именно зъ села Меседовки — сверхъ панщини, окладу годового, съ четвертини поля, по 1 р. 20 к.; всего — 49 р. 20 к. За мотки — по 20 к.; всего 8 р. 20 к.; за 41 гуску по 6 к.; за 82 каплуни по 3 к.; всего 4 р. 92 к.; жита и овса по 20 четвертей и 4 четверичка; конопель (зерна) по 4 четвертей 2 четверичка; пеньки (волокна) тертой по 42 пуда. Да зъ бобилей — денгами збиралось по 10 р.

Зъ села Андрейковичъ — платили въ годъ чиншу толко денгами по 10 р.

Зъ села Ущерпя и деревнѣ Халѣвичъ — платили въ годъ чиншу, зъ обоихъ сель, по 250 р. За медовую дань — 25 р.

Въ полку лубенскомъ, зъ сель Бѣлоусовки, Приходокъ и Митлашевки (какъ войты тѣхъ сель съ посполитыми показали) что живучи они за владѣльцемъ, сверхъ панщини, давали съ показанныхъ трехъ сель чиншу — отъ

всякого робочого вола и коня платили въ осенщину, по двѣ гривни, а пѣшіе по 10 к. въ годъ¹⁾

Приведені відомости про підданницькі повинности показують, що адміністрація признавала правно державцям лише два дни на тиждень панщини, а всі инші повинности залежали, як ми уже сказали, від самоволі, і через то якось докладно означити розмір селянських повинностей не можна. Понайбільше бувало так, що селяне, окрім панщини обовязані були давати державцєви ще так названу осінщину, частину врожаю відповідного до скількості робучої худоби, котру віддавали або в грошах або натурою.²⁾ Окрім того селяне мусіли достачати державцєви певну скількість ріжної живности (від вола до курки), рослинних плодів (по більшій частині горіхів, ріжних лісових ягід і красильних рослин — марени й червецю — та виробів домашньої роботи (деревяної посуду, ниток і т. п.)

До селянських повинностей треба также причислити і т. назв. „куничні гроші“, що платили посполиті державцям за дозвіл женити ся; так піддані „гадяцького замку“ (гетьманських маєтностей в полку гадяцькім) 1722 р. платили ку-

¹⁾ Акт моєї збіжки.

²⁾ Маркович 1724 р., вересня 7, пише: „приказъ войту сварковскому даль — выбрать сеголѣтнюю осинщину. именно: отъ мужиковъ, имѣющихъ одну и двѣ сохи, по 3 четверти жита, а отъ имѣющихъ три и четыре сохи, по четвертику брать“. Дневн. Зап. Як. Марк. I, 47. А ось розмір грошевої осінщини, котру збирало з посполитих у маєтностях Павла Полуботка (коло 1720 р.): „отъ тяглыхъ людей орлувскихъ (м. Орлівки) выходитъ осенщина 1800 золотыхъ, 40 золотыхъ таларь и пять чеховъ. — Отъ подсуѣдковъ орлувскихъ 24 золотыхъ и полосуа шага. — Отъ казиловскихъ тяглыхъ людей — 774 золот. — Отъ подсуѣдковъ тамошнихъ 25 золот. — Отъ оболонскихъ (с. Оболона) тяглыхъ — 570 золот. и чехъ. Отъ гудинскихъ 26 золот. — Отъ городинскихъ — 259 золот. и 3 чехи. — Отъ павурскихъ — 103 золот. и шагъ. — Отъ криковскихъ 614½ золот. — Отъ нарувскихъ — 251 зол. — Веѣхъ грошей выходитъ 4430 золот. и полшоста шага“. Рукописний збірник ієнер. підск. Як. Марковича, котрим ми користували ся, завдяки неб. Ол. Маркевичу (в с. Сваркові).

ницю: „отъ молодика по чотири алтини, а отъ удовця — по полкопи“.¹⁾

Иноді збирали з посполитих іще „пчолану й тютюнуу десятину“ — „берутся десятіє пчолы (десятий улий), а гдѣ детяти пчоль не достанетъ, зъ тѣхъ отъ жадного улія взимано очкового (очко — отвір улія) по 2 алтини; тютюнная десятинна тожъ отъ посполитыхъ людей бралася, взираючи по левадахъ (по скількості тютюнныхъ плянтацій) иногда десятий камень (= 50 фунт.) тютюну, а иногда отъ десятого камня денгами, по цѣнѣ“.²⁾

Таким чинном ми бачимо, що „послушенство“ підданих до їх державця нічим не обмежало ся і розмір повинностей залежав від доброї волі державця і через те побут підданих по більшій частині був важкий і руйнуючий.

Аби докладно показати в подробицях побут підданих селян, приводимо тут кілька оповідань про безпосередні відносини державця до його підданих.

У менській сотні було село Домишлин (сосницьк. пов.), яким у к. XVII ст. володів якийсь Іван Курочка. 1698 р. Мазепа відобрав його від Курочки, що кривдив домишлинців повинностями: „одобравши мы село Домышлинъ зъ подъ держави Курочки и хотячи мы, абы тамошніи жилии люде одъ такихъ работвзнъ были свободни и въ своихъ господарствахъ оглядѣлися, беремо тую всю громаду домышлинскую подъ нашу гетманскую оборону,... мають они належати до замку нашего батуринского и що слушно, въ повинности своей, повинни отдавати послушенство, въ чомъ господаръ нашъ батуринскій имъ розкажетъ“.³⁾

Під гетьманом селянам підданим було дуже зносно; особистої повинности вони в таких разях по більшій частині не робили, а платили чинш. Але Домишлин не довго був у геть-

¹⁾ Арх. Млр. Кол. нр. 1387. Див. теж. увагу 56-у.

²⁾ Т. с. Про розмір повинностей у гетьманських маєностях див. Описаніє имѣній гетмана Апостола, в Матеріалах для Отечества. Ист. изд. М. Судьенка. Київ. 1853, 8^о, т. I. ст. 30 і и.

³⁾ Арх. Млр. Кол. нр. 261.

мана; він швидко віддав його Орликови, а коли остатній пішов з Мазепою, Домишлин дарував Петро В. Полуботку. Полуботок діставши тоді між иншим і звістие придніпрянське містечко Любеч, хотів заокруглити свої посілости і заміняв Домишлин, у військового товариша Василя Полуницького, за с. Боровичі та слоб. Боровицьку. Се було в 1710 р., а в пять років опісля домишлинці пиляли гетьману: „зъ горкимъ нашимъ плачемъ и неутомними слезами, прибѣгаемъ до возможности вашей... ускаржаемся на п. Полуницького, державцу нашего домышлинского, одъ которого незносніе и невыповѣдиміе поносимъ долегливости и утяженя, такъ въ работизнахъ уставничихъ, яко и въ подачкахъ не мѣрнихъ. За прежнихъ державцовъ, платили въ годъ по пол таляра¹⁾ денегъ и по пол-осмачку овса; а теперь Полуницкій беретъ одъ двора по 16 шаговъ деньгами и по три четверики овса. І так робить — що хоче; особливо, коли всіх нас загоном вишле з робучою худобою, в Любещяну, в своє село Козел, для оранки і сѣвби... і робимо ми там тижків по шість, по сім, без віддиху; і нехай би ще ми самі робили полеву роботу, а то й тут у Домишлині, жінки й діти наші що дня на панщині, в дворі п. Полуницького. Але й се ще не все, — почав він п. Полуницький накладати на нас ріжні дачки: виїхавши сими днями до Чернигова, наказав своїй пані брати від нас, як до богатства, у кого золотих (= 20 к.) 20, у кого талярів 5, у кого золотих 10... За незаплату сеї дачки пані запроторила жінок і дітей наших у тюрму (до вязеня туремного) і мучить їх не-похристиянськи обставивши міцною сторожею й не позволяючи нам і хлѣба їм подати. І все те — аби ми заплатили назначену дачку. Та й маєтком нашим орудує п. Полуницький, як своїм: бере з наших стад собі баранів що найентійших, на вибір, за що і слова йому не кажи... землі наші власні так само самовільні відбирає (тут вичислено відобрані ниви). А ми й гетманські універзали мали на свої землі, а він п. Полуницький їх відобрав; пасіки наші рубає й руйнує... Ся просьба підписана: „вся обще громада домышлинская одъ мала до велика“.²⁾

¹⁾ Таляр — 60 к.

²⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 261.

Жалобу домишлянців віддано до генерального суду, що покликав на відповідь і державця і підданих його.

Полуницький виправдував ся: „коли дістав я в державу від полковника чернігівського (Полуботка) Домишли, тоді віддано мені й інвентар — скільки з тамошніх людей даремно її повинности міг брати“. На тій підставі, він і хотів установити дачки, на котрі жалують ся селяне. — Але генеральний суд рішив, що Полуницький поступав не по правді, й постановив — задумані ним дачки скасувати, з потвердженням, аби „по давніх звичаях, як усі давнійші державці того села, так і він п. Полуницький в відбраню річної, в осени, від мешканців дачки, обходив ся зі своїми підданими „лагодне“ як належить ся державцеві“. Полуницький, невдоволений таким присудом, говорив на домишлянців, що вони, безчестячи його, хвалять давнішого державця того села — зрадника Орлика, надіючи ся, що може він знов стане паном. Запитали ся свідка — козака охотничого пішого полка, що стояв у Домишлині; він посвідчив, що справді домишлинці не раз ізгадували з жалем про Орлика, що за него вони не терпіли ніяких тягарів і навіть не сповняли ніколи при нїм дромадських повинностей; а тепер, казали домишлинці, — ніхто нашого державця не боїть ся, через те й, окрім нього, нас кривдять...

Не звернувши уваги на таку завину, генеральний суд постановив декретом, аби Полуницький вернув селянам усе заграблене. Але, як видно, присуд на папери не значив нічого: 1727 р. один домишлянець — Кугученко подав жалобу царниці, де поясняв, що Полуницький нічого не сповнив по декрету, самий декрет відобразив від селян і далі давить їх і грабить: 1) 1720 р. забрав у батька позивача пасіку 45 улів і всю землю, з лісом і ставом, „привернув“ до себе; 2) 1724 р. у брата мого, каже позивач, народила ся дитина, на хрестини котрої, явно а не тайно, взяв батько мій з боку пів кади горілки; дізнавши ся про се Полуницький заграбив у нас вола; з потім наказав достачити осьмачку вівса, обіцяючи, що вола верне; — повіз я овес і прошу: накажіть, пане, вола мені віддати! — пан овес узяв, але вола не віддав, а ще й палицею мене побив. 3) 1726 р., ідучи в Гилянський похід, Полуницький узяв у батька коня і челядника, а вернувши ся, взяв

осьмачку віса і наказав, аби батько сам прийшов до нього; батька не було дома; тоді він узяв мою матір і забив її в колодку. Коли батько почав питати ся його — за що то, — то Полуницький не відповідаючи, наказав батька „до полсмерти бити немилостиво“ і потім узяв у нього ще 6 р. грошей, а слуга його Іванець за „працу“, що бив батька, взяв дві гривни.

4) Того-ж 1727 р. батько мій задумав було післати в Бахмут, по сіль; дізнавши ся про те, Полуницький переказав, що коли пішле, то він нажене підводу і заграбить її, а за намір узяв, „не знать за що“, грошей 10 р.

Подібні жалоби подали ще декотрі домишльці, як видно з найбогатших, на котрих то особливо Полуницький і натискав. Виточено було знов слідство, але воно ні до чого не довело; незабаром після того подамо гетьману Апостолу нову жалобу Шигуленка, що походячи з козацького стану, хотів вибити ся з підданства, надіючи ся на наказ тодішнього чернігівського полковника Богданова, аби посполиті, що походять від козаків покинули своїх державців і вернули ся до давнього способу життя. Шигуленко і хотів було зробити так. Полуницький за те, каже позивач, узявши матку мою до двора, потяг її зразу за волосє, а потім замкнув до кухні, але вона втікла відти; — так він узяв — худоби рогатої пять штук, вісім свиней четверо овець, 20 кіп жита, 3 коши ячменю, сіна вісім возів; а потім і самих нас прогнав з нашого ґрунту власного і поля відобрав — так що ми мусіли перейти в село Чернотичі...

В Полуницькому ми бачимо державця, що не займав ніякого уряду в „війску“, котрого, як казали його піддані через те ніхто не бояв ся, і котрий за те мусів бояти ся і тому його селянам відносно все-ж таки було лекше ніж вншам. Ми бачили, що генеральний суд обвинуватив Полуницького за грабіж селян і присудив навіть вернути їм заграблене; а таке бувало дуже рідко. Впливовим державцям притиски їх підданих уходили далеко лекше.

Напр. поглянемо на державця Федора Степановича Погребича-Гречаного. Ся фамілія забогатіла за Брюховецького за котрого Степан Гречаний був генеральним писарем. Степанів син — Федор був звістний гультай за-молоду; аби поправити свої справи, він оженив ся з донькою багатого ахтирського полковника Перекрестова і переніс ся в жіничині маест-

ности до слобідської України. Як жив він тут, видно з листа його тестя до гетьмана, котрий пише: „вернув ся я з Москви до своїх дітей, але не на радість, а на смуток і сльози; зять мій Федор Гречаний, забувши страх божий і мою батьківську до нього ласку, нищить діти свої від небіжки моєї доньки, марнуючи знатні ґрунти і маєтності, що я дав йому в вінї за донькою... продає їх за безцін, не лишаючи дітям нічого-сїнько. Знаю й сам добре, що не годило би ся турбувати вашу вельможність сими сьвітоносними днями посту (лист писаний у мартї), але жаль родини своєї змушує жалувати ся: будь ласкав, вельможний пане, заборони своєю реґіментарською властю Гречаному тратити діточе майно..“ Справа скінчила ся тим, що Гречаний покинув слободи, імовірно прогулявши все жіночнє майно, і вернув ся знов на Україну. Скоропадський в універсалї своїм 1715 р. каже: „п. Ф. Гречаний, знатний товариш військовий, будучи переваблений тестем своїм п. Іваном Івановичем, полковником бувшим ахтирським, на жите в слободи великоросійські до Ахтирки, тепер знов вернув ся до дібр батьківських¹⁾ в Малу Росію, й бажаючи служити під нашим реґіментом, просив надати йому село Подолки до замку гадяцького належне, котре й ми надаємо йому...“ Таку ласку до Гречаного треба пояснити, бачить ся, приязню Скоропадського до батька його, свого товариша.

1723 р. коли Полуботка замкнено до петербурської кріпости, замість гетьмана назначено трьох „правителїв“ військової генеральної канцелярії. Вибрав їх очевидячки сам Вельямінов з людей смирних і покірних... Між них попав і Федор Гречаний.

В початку 1724 р., в генеральній канцелярії дістали просьбу такого місту: „ми громада села Подолків, упавши до преповажних ніг ваших вельможностей, зі сльозами кривавими ускаржуємо ся на п. Федора Гречаного, в наших великих кривдах; бо він п. Федор — скільки у нас в робучої худоби, всіх вигоняє на свої лани, орати; потім від тихже волів і коней робучих, ув осени, бере по 4 алтини і зерна від волів

¹⁾ Добра батьківські Гречаних були села: Рнманівка (гадяцьк. пов.) і Аксютинці (роменськ. пов.), подаровані по царській грамоті батькови Федора, в 1690 р. Арх. Мярс. Кол. ар. 271.

— по четверику; ралець бере від багатого — по гривні, а від бідних — по шагу; мотки накидає на бідних: дає конопель не багато, а йому треба вернути 40 мотків, так що приходиться конопель докупувати; в лиху дорогу послає до своїх далеких лісів; а коли не можна, через важку дорогу, привезти, то хоч зі своїх, а у кого їх нема, то треба купити, — аби було на подвірю дров на два вози, що тижна! Наймає собі пан стадника, а ми гроші платимо, бідні — по шостаку, а багаті — по 5 к; та окрім того бере з нас по два пастухи що літа, а зимою — по два ж чоловіка задля догляду худоби. Грошей взяв у нас громадських безналежно (безправно) золотих півсімдесять (65), полевим сторожам зібрали були „осип“, а він той осип собі забрав, а сторожі за те беруть наших волів... Просимо ваші вельможности, увільніть нас від таких тягарів, нехай ми будемо жити, як живуть піддані у других державців, і нехай він, пан, не вимагає від нас лишніх датків“...

Діставши, окрім сеї просьби, і приватну звістку від жінки, про „непослушенство підданих“, Гречаний, 2-ого цвітня, подав до генеральної канцелярії, співтоваришам своїм „правителям“ Левенцю і Мануйловичу, офіціальний папір: „будучи в Глухові, задля управи справ генеральної канцелярії, дізнав ся я, що мої піддані села Подолок, Яцко Полунка, Киричок Різняк і інші, як мене нема, скидають ся всякого послушенства, приходять у двір і лають мою жінку... а що по указу імператорського величества, скрізь у Малоросії державці над своїми підданими мають повну власть і за таку продерзість і противність їх карають;¹⁾ тому прошу генеральну канцелярію видати указ гадяцькому наказному полковнику, аби він післаному відси Данковському (котрого, як видно, післано з генеральної канцелярії приборкати селян, у відповідь на їх просьбу) додавши скільки козаків задля взятя тих легкомисленників і противників, прислав би їх сюди, в генеральну канцелярію; а після відставлення їх сюди — замкненем у тюрми і киями покарати прошу, бо вони не лише не хочуть відбу-

¹⁾ Указа такого ми не знаємо, та ледви він і був, бо до кінця XVIII ст. російська адміністрація не мішала ся до розгляду відносин селян до їх державців.

вати послушенства, але ще декотрі й горівкою шинкують у моїй маєтности, чого в інших державців не буває“.

Подавши сей папір, Гречаний зараз же майнув у Подолки, відки, 11 цвітня, писав тим же Левенцю і Мануйловичу: „на донесенє моє, подане у Глухові, доси не дістаю резолюції, тому ще раз повторяю мою просьбу, аби зараз прислати Данковського, бо піддані мої не перестаютъ лютити ся колотнечами та непокірністю, мене молестуючи); „сіє предложивши, непремѣнному мене вашмоємъ милостивого панства, братерскому назавше долецаю аффектови“ і т. д.

Через кілька день, Данковський прайхав до Подолок і подав слідство, задля правного обвинуваченя селян. Ось деякі викази покликаних до слідства свідків, дуже інтересні для порозуміння неповірности селян :

— Як загадав війт на жнивва, Киричків син — Корній, уганяючи ся за війтом із ціпом, казав: „досить вамъ, скурвін сини, панщини робити!“

— Івашину Рямаренку загадав війт по дрова їхати, — він викинувши „в грабеж“ свиту (себ то не схотів їхати, за що віддавав свиту, аби найняти иншого) сказав: „якъ панъ собака, такіє теперъ и войты настали!“

— До Андрія Красія він же, війт, прийшов, аби по дрова їхав, а син його Карп відповів: „тогда будемъ пана слухать, якъ довбня зацѣтеть“.

— Кондрат Редька, подольський війт, посвѣдчив на Федора Сердюка і на жінку його, що — як виганяв їх на панщину, по дрова, чув від них такі слова: „не станемъ панщини робити, годъ вже! Полуботка и Чарныша не машъ, то и сихъ не будетъ пановъ, которымъ теперъ приказано начальство!“

— Він же, війт, присвѣдчив на Петра Біскупа, що той говорив у кузни: коли є в пана биті таляри, нехай міняє, а то як вийде Орлик з ордою, то і вам і панови за халяви жар сипати будемо! А в шинку Біскуп насъмїхав ся: вызволь Боже, изъ темниці нашого пана и уже такъ бы вы были, какъ (наш?) панъ есть!¹⁾ (?) Запятали ся одного старого

¹⁾ Чи не розуміє ся тут Полуботок, що сидів тоді в кріпости? Може Біскуп говорить іменем панів, що в Полуботку бачили підмогу своїм претензіям на поневоленє селянства... В усякім разі, зо слів Сердюка можна вивести

козака і той присьвідчив, що Біскуп у кузни, при багатьох людях, казав слова: „не зарекаємся еще пану за холявы жарь сыпать, а старымъ — бороды рѣзати да арканы плести“.

Випитавши, винуватих повезли до Глухова. про що Гречаний писав (27 цьвітня) правителям: „присланий із Глугова з указом п. Ігнат Данковський — противників і самовільників, моїх підданих, узяв закованих, з котрими — поки їх у руки взяли — богато ми мали труду. А два — Яцко Подолка і Василь Вовкодавець — утїкли і, як кажуть, пішли в Глухів: коли вони туди появлять ся, прошу наказати — посадити в тюрму. А протоколи їх, противників, посилають ся при сьому для вирозумїня явного власти противного поступку“.

Подолка і Вовкодавець справді появили ся в Глухові і подали там іменем усеї громади жалобу, котра де в чому супоречить словам Гречаного: „жалісно ускаржаємо ся на пана свого Федора Гречаного за його остре нас мучене і тиранську бійку; а кого били, тут показуємо: 1) Степана Дубогризенка чотири рази бив (Греч.) нагайками „встягши убрання ізь его, а сорочку Данковській напинавъ„ (се б то знявши шаровари, а сорочку піднимав Данк.) присланий із Глухова; а бючи, тяг протокол: не поїдеш до Глухова бити чолом на пана свого? і присягати казав, під тиранськими муками, так що силою присягали, що не поїдемо жалувати ся. А Данковський взяв у Дубогризенка — 5 золот. 2) Свдора Будника бив чотири рази, випитуючи — чи поїде він жалувати ся; і Сидір, не витерпівши мук, підписав ся хрестом, що не поїде; а Данковському мусїв дати копу грошей. 3) Івана Романенка бив чотири рази, все за те-ж, аби не жалував ся; а Данковський таляра взяв 4) Романа Пасїчненка бив чотири рази і той від мук забожив ся, що не буде жалувати ся, а Данковському вісім шагів дав. 5) Дениса Друченка чотири рази бив і рубля грошей узяв Данковський. 6) Андрія Красїя бив чотири рази, випитуючи — чи поїде жалувати ся до Глухова; той обїцав, але хреста не написав і Данковському рубля не дав, а пішов до вашого

що Полуботок не був популярний в народі... Про Чарниша й не кажемо: про його насильства лишило ся занадто багато безсумнівних фактів.

державства. Грицько Друк хотів іти до Глухова, але бачучи такі муки людей, відкупив ся, давши рубля Данковському. Брала „грабеж“: у Кирика Різника — кожух узяв; у Михайла Голубничого, не заставши його дома, бо багато тоді повтікало по лісах, молодиць били і кожух узяли; у Яцка Подолки, теж не заставши його дома, перелякали молодиць і ножі забрали. Петра Біскупенка — як почав тиснути колодкою, домагаючи ся таляра „датку“ і той бачучи такі муки, дав 14 шагів, а решти не дав. А Данковський будучи у нас у селі, такі чинив долегливости: курей брав по нятеро на день, пшона по півсента, сала по два кусники; і сала „полтела“ привіз домів, жінці своїй, і „полтела“ пшона. Після сього громада „молить о святой справедливости“. Зо слідства не видно, що було далі, але бачучи якого слідчого післали до Подолок, можна догадувати ся, що державець не дав собі зробити кривди і після такої жалоби...¹⁾

Посполиті с. Хмелівки (стародуб. пов.) жалували ся Подуботкови 1722 р. — „жалуємо ся вашій панській вельможности на п. Івана Паливоду, що при помочи небіжчика полковника стародубського Жоравки, заволодівши ратушним селом Хмелівкою, почав тиснути нас надмірними роботами і здирствами як раз задля того, „чтобисмо по слободахъ розходилися, а ему чтобъ грунта наши и двори остались“. І справді з десяти нас тяглих, лиш один лишив ся, а інші „по слободахъ, оставивши свои осѣдлости мусѣли отъ налогу, яко и мы, розволоктися“. Я Куррій Горбачонок, коли жив під ратушем стародубським, то давав один таляр побору, а як дістав ся Паливоді в підданство, давав що року по чотири таляри, осьмачку вівса, 80 возів дров; окрім того Паливода назначив мені орного поля на 8 осьмачок, котре що року орав, засівав і зжинав одним своїм двірком, окрім сіна й окремих його Паливоди уставичних пригонів. Від таких тягарів мусів, покинувши свою „отчизну“, вийти в село Курковичі, в підсусідки... А сього 1722 р. він, Паливода, піддурив мене вернути ся до Хмелівки й обіцяв

¹⁾ Арх. Млре. Кол.

від моєї землі, засіяної житом, дати мені скопщину. Здаючи ся на його слово, я перейшов знов до Хмелівки і накосив на своєму ґрунті возів 30 сїна; та він, Паливода, опукав мене: і сїно моє забрав і скопщини не дав і довів мене зовсім до руїни: „ібо я через лїто, заробилъ бимъ собѣ и дѣтемъ своимъ шматъ хлѣба...“

Іван Пилипович „не могши незмѣрнихъ тяжестей знести, мусѣль оставити свою отчизну и пречъ одъ Хмелевки селца пойти, а онъ Паливода забравъ у мене пенки руденъ¹⁾ копъ 10 и три стоги сїна и вижилъ мене зъ наслѣдія моего“...

Василь Нетяженок від надмірної праці й податків мусїв оселю свою й ґрунти свої покинути і піти на слободу Костобір...

Так жили державські піддані; та не лїше було й монашь-тирским, а українськї монастирі, як відомо, мали величезні маєтності. — Ми приведемо тут лиш одно оповіданє (1730 р.) посполитих села Ушні (сосницьк. пов.), аби показати які сильні способи вживали черцї в відносинах своїх із селянами: „ми, козаки села Ушні, сею сказкою в полкову чернигівську канцелярію, присьвідчуємо, що від сьвята Петра й Павла минулого 1729 р. доси, староста ушенський Кипріяні і еромонах, що заступає в Ушні місце сьвященника, Варлаам заборонили нам і всім нашим домашнім ходити до церкви, кажучи, що такї мають наказ від преосьвященного чернигівського Іродіона Жураковського; і коли хто з наших схоче піти до церкви, то в шию вибивають із церкви... і наказано по всіх околичних церквах, аби ніде нікого з нас не пускали до церкви... І через се ми з усіми домашніми, від того часу ані в великий піст, ані в инші пости — не говіли і молитви за весь сей час нам не давано; і на великодєнь паски нам не сьвячені... а заборона ся стала за те, що ми по указу ясневельможного п. гетьмана Данила Апостола написані з посполитих у козаки. Та тіж Кипріяні і Варлаам козаків ушинських Тираса Косаченка й инших (сїм люда) за те, що вони нас не давали їм крив-

¹⁾ Руден — у південній Україні, гостка — вязка.

дити, виключили також з церкви і така заборона тягла ся чотири місяці, поки сам пресьвященний будучи в Ушні, не дав їм благословеня. А поки дано остатнє, то помер козак Михайло Сінченко, котрий ані сповіданий ані сакраментований і по звичаю християнському з похороном не хований, але самі козаки в саду похоронили, котрого домовина і доси не печатана...⁴⁾

Цікаві й оповідання посполитих місточка Комишної, що належала „на рані“ гадяцьких полковників; комишане, як видно, займали ся переважно торговими промислами, а гадяцький полковник Михайло Милорадович, що до походження — сербський купець, ведучи сам значну торговлю, почав накидати на комишан і свої купецькі справи.

Андрій Тур каже: перше до замку гадяцького⁴⁾ платив на рік по 3 р., а давній полковник Чарниш казав платити по 5 р.; а небіжчик п. Милорадович наказав силомістю брати по 7 р. 20 к. Та до сього чиншового датку накинено полковничого шовку 10 ф. (задля продажі) по 1 р. 80 к. фунг. а продано по 1 р. 40 к.; бунт сафіяну за 5 р., а продано за 3 р. 50 к.; китаю два тюми по 10 р., а продано по 7 р.; рижу 5 каменів по 1 р. камінь, а продано по 60 к. У Крим із послом полковничим, а з Криму вино наємною підводою возив і видав 7 р. Коев сїна 300 копиць, потратив 5 р.; та ще за те сїно набрехав на мене староста Кононець з Янкулом Волошином перед полковничкою, буцім то я не хотїв косити, а за те, взявши мене в колодку, післали в хутір на Бодакві, де без помилуваня киями скалічили; і доньку мою безчесно канчуками казала полковничка бити за те, що бачучи, як мене безвинно мучать, із жалю „падала на мене, під кий“. Поволощини взяли 1 р. 60 к.; за бжолову десятину раз по указу Колегії взято, а другий — для себе, від улія по 6 к. Сукна штуку накинули за 16 р., а продано за 13 р.; за червець узято 1 р. 80 к.

⁴⁾ Арх. Марс. Кол. пр. 4998. У 1767 р. Румянцов писав: „монастырскія имѣнія управляются безпредѣльно по произволѣнію властей, натурально не съ выгодою для подданныхъ, ниже оныхъ раченіемъ..“ Малороссія въ 1767 г., В. Авсеенка, 144.

Антониха Печерська каже: муж перше відавав такеж послушенство, як і другі; а давній полковник Чарниш казав платити чиншу по 5 р., а покійник Милорадович казав брати по 7 р. 20 к. До тої чиншової платні накинено шовку 10 ф. по 1 р. 80 к., а продано по 1 р. 40 к. і т. д., як і з Туром. Сіна косили 300 копиць і за те сіно набрехано на чоловіка мого, буцім то не хотів косити; а за те пані полновникова казала відслати його в хутір на Водакву, де без помидуваня, смертельно, перед нею, вбито, з котрого бою не прийшов мій чоловік до першого здоровля і помер на восьмий місяць; а я вдовувала з малими дітьми два роки. На підводу до Царицини потратила 8 р., на підводу до Криму 6 р., поволовщини 2 р., показанщини,¹⁾ за три казани, по 60 к. від казана; за червець 1 р. 80 к.

Подібних жалоб подано було Апостолу багато, та ми приведемо ще лиш одну, аби показати, як чим багатший був посполитий, тим більше з нього й тягнули.

Іван Кирета каже: дід мій служив у компуті козацьким, а батько платив на гадяцький замок річно по 3 р. і більше ніякої роботи не знав. А мені давній полковник Чарниш казав платити на рік по 5 р. чиншу. А небіжчик Милорадович наказав брати по 7 р. 20 к. А до того накинули шовку 10 ф. по 1 р. 80 к., а продано по 1 р. 40 к. У 1724 р. платив у колегії з весняного млина по 60 к., показанщини 1 р. 40 к., тютюнної десятини за 20 п.; і полковничка (жінка Мих. Милорад.) казала силувати в тюрмі, поки не заплатив того-ж самого і їй. Підвода в Царицин — 7 р. У 1725 р. дав чиншу 13 талярів, показанщини — 1 р. 80 к., поколещини (від млинського колеса) — 60 к., тютюнної десятини — 6 п., ціна по 70 к.; тютюнника казала взяти на свою роботу, не заплативши, що був мені винен 7 р. 80 к. У 1726 р. заплатив чиншу 7 р. 80 к., показанщини — 1 р. 80 к., за млин — 60 к., тютюнної десятини — 6 п., по 80 к. пуд; поволовщини — 1 р. 60 к. У Петербург гоняв їх полковничу худобу, 80 волів, на своїх конях і о своїм харчи — і сьому полковнику пану Гаврилу (Милорадовичу) чиншу взято 7 р. 20 к., пово-

¹⁾ Показанщина — від горівчаного казана, вігла.

ловщини — 2 таларі, поколещини — 60 к. і тютюнної десятини — 325 папуш.

У приведених оповіданнях між иншим ми бачимо приміри лютої поведінки державців зі своїми підданими, котра показує, що особиста воля посполитих зовсім не боронила їх особу від мук панських. У спеціальних разях лютість, з якою державець приборкував усяке непослушенство свого підданого, доходила иноді до повного звірства... Один із таких примірів: посполитий с. Малих Будищ, Андрій Пугач, пише гадяцькому полковнику (1733 р): „маючи я малолітню доньку Евфросинію через крайню бідність, та каліцтво і вдовство своє, віддав було на вигодуване й послугу давній гадяцькій полковниці Михайловій Милорадовичевій, пані Улянї, у котрої вона, донька моя, років 18, навчила ся майстерства ткати килими. Увееь той час донька моя вірно служила пані Милорадовичевій, не дістаючи ніякої платні. Сього року, минулого 21 червня, коли не було Милорадовичевої дома, донька моя прийшла була до мене, в монастирське село Малі Будища, як до батька, в гостину; але за нею зараз же прибігли панські слуги і взяли її в Гадяч; і після привозу її туди, пані Милорадовичева зараз же „велѣвши слугамъ розложити, такъ тиранско канчуками по спині и по череву, наче же нарочно ноги роставивши, по срамному уду бити казала, же обидва исходы не могли внутрности задержати... Одъ якого безчеловѣчного тиранства, кровію ишедши (ибо своїми черевиками она, Милорадовичева, очи повидавлявала и зуба веѣ повибивала, о семъ свидѣтелка вдова Олена Щербаха, которая веѣхъ ранъ тайно, зъ женою моею оглядала) на третій день дочь моя умре, безъ надлежащаго обрядку церковнаго“. І хоч парафіяльному св'ященникови петровському Симеону Василевичу від намістника гадяцького і заборонено було хоронити тіло моєї доньки, без огляду цивільної влади, але він, піп, „знать скорумповавши ся“ (себ то імовірно підкуплений) не послухав наказу і похоронив...“¹⁾

Такого рода жалоби, як привели ми в отсих оповіданнях, розглядано по більшій частині лише на папери, тай то не все; переглядаючи акти по сим жалобам в архівах генеральної

¹⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 402.

військової канцелярії та малоросійської колегії, ми нашли дуже мало пригод, коли постанову суду, що рішала справу в користь селян, сповнювано, хіба вже обжалуваний державець був остатнім бідаком... Переважно бувало так, що коли селянські жалоби і признавав суд вартими уваги, то позивачам видавано судовий „декрет, що з'обов'язував державця гнобителя — вдоволити селян за їх материяльні втрати; але кінчило ся тим, що таких декретів не сповняли... Підкупність суду і адміністрації, про що докладнійше оповімо в іншому місці, клали селян у безвихідне становище і чим далі, тим більше убивало в них енергію... Через те в жалобах державців на непослух селян, рідко де знаходимо вказівку на сяк-так енергічні протести з їх боку, проти притисків і гноблення. Лише розрухи, що почали ся після смерти Скоропадського, в українській суспільности з нагоди чуток про скасоване гетьманства та заступлене його російською адміністрацією, збудили були в селянах якісь неясні надії на поліпшене їх побуту і вони були заворушили ся...¹⁾ Але всі ті розрухи втихомирив Полуботок, а що лишило ся після його арештованя, те докінчили „правителі“ генеральної канцелярії. Про характер селянських розрухів 1722 р., після смерти Скоропадського, можна мати понятя з отсеї жалоба Мальшевського, державця села Синина (стародубськ. пов.) — „піддані наші, що вже років від сорока нам у послушенстві находили ся, по мірі своїй служили; а тепер — чи з чиїх наговорів чи самі собою — розпустили ся, і не хочуть належного свого віддати послушенства; самі межі собою бунт починають до заводів (бійок), котрий сильніший, то бідного бє і нема способів їх удержати, „бо отказують: не можетъ зъ насъ никто теперь учинити справедливости, а державцѣ своего не бовмося!“ Й осторожно тепер з ними обходимо ся, боючи ся, аби від бунтів їх у своєму здоровлю не потерпіти. Через те просимо, вельможний пане (писано Полуботку, в вересні 1722 р.) видати нам отвертий свій лист, яким би можна приборкати їх бунтівство „и волно бы державцѣ виц-

¹⁾ Були ще, незначні зрештою, селянські розрухи в початку 1709 р., переважно в монастирських маєностях. Арх. Черниг. Каз. Пал.

ного, по его винѣ, скарати, на всѣякую тежъ по
прежнему, работизну затѣвати, ибо поборовъ
жаднихъ зъ нихъ до двора нашего не берется,
кромѣ послушанія мѣрнаго“¹⁾ — Видно, що синиці
зовсім не відіракали ся від послушенства, але що державець
мусів користувати послушенством мірним.. Полуботок,
у відповідь на сю просьбу, наказав стародубському полковни-
кови, аби той завізавши до себе війта з усіми посполитими
села Синина людьми, „пригрозилъ имъ накрѣпко — по пре-
жнему належитого ему п. Малѣшевскому, отдавати послушанія;
а еслибъ который зъ нихъ тому вашей мости указовѣ явился
преслушникомъ быти, такого всякого повелѣваемъ до вязеня
брати и по своему распотрѣнію до послушенства каранемъ,
склонять, поневажъ о такихъ противникахъ до-
волно уже и въ универсалахъ нашихъ прошед-
шаго мѣсяца августа въ полки отправленныхъ
выразилося“.

Який же вихід існував для селян від державських пре-
тенсій і насильств? — Селяне, котрі не могли выдержати від
надмірного „послушанія“, ратували ся від нього трьома спо-
собамъ: 1) переписували ся з посполства в товариство, се б
то із селян у козаки; 2) покидали свої землі й оселі та осі-
дали на слободи і 3) теж покидаючи оселю свою, переходили
в підсуєдки.

Задля повного виясненя долі українського селянства,
треба оповісти подрібно — як те все робило ся.

Найліпший вихід для селянина, що бажав увільнити ся
від насильств державця, був перехід у козацький стан; із
невільного він у такому разі ставав вільним, не тратячи своєї
землі. Але досягти сеї ціли — козацтва — було не легко.
До першої ревізії на Україні, зробленої по наказу Петра В.,
у 1723 р., в полках усе були поіменні реєстри полчан, так
назив. компути, що почали ся в кінці XVII ст.²⁾ Компути

¹⁾ Арх. Марс. Кол.

²⁾ Див. приведену вище сказку мешканців села Коровинець; Юхма каже,
що за Хмельницького компутів не було.

перевірювано либонь що року;¹⁾ при таких перевірваннях, селянинови не трудно було дістати ся до компута, коли він мав досить засобів, аби підкупити тих, що перевіряли компут і коли його державець не мав на тільки впливу, аби успішно тому спротивити ся. Уже в сказці коровинців ми бачили приміри, як „син мужичий“ Білокобила вписав ся в компут, заплативши державському старості Матеровському, а „син мужичий“ Щербина, після полтавської баталії, впросив ся в козацтво, Що єї приміри не були рідкі, бачимо з багатьох процесів про т. названих нововписних козаків. Вписувати ся в козаків поміг дуже указ Петра В. 1723 р. про ревізцію, що мала між иншими вернути в козацтво тих, котрі силою та неправдами впливових державців, повертані були в посполиті. На підставі сього указа, появило ся багато посполитих охочих доказувати своє козацьке походжене, а з грішми, як побачимо, не трудно було добити ся козацтва. На другий рік після ревізії в 1724 р., один державець, п. Булавка писав до генеральної канцелярії: піддані мої, мешканці села Смичина і д. Кобилянки, здавна батькови моему подаровані, до свх часів у тяглости мужицькій находили ся і до всякого посполитого діла були послужні; а коли в 1723 р. пани Рубець і Борозна, післяні по імператорському указу до полка чернігівського задля ревізії посполитих і козацького стану людей всего полка, декотрих підданих, по свідоцтву людському, в козацький компут прийняли, а других, що не доказали свого ковацтва, полишили в тяглости і записали в мужицькі ресетри; від тоді — остатні самовільно тиснуть ся в козацтво, „а взявши предь себе великую упорчивость, жадного подданническаго не хотятъ отдавати послушенства...²⁾ І справді від того часу ми зустрічаємо дуже багато примірів переходу посполитих у козацтво, за підмогою підкупленої адміністрації. Як се робило ся, видно з епізодичного слідства про нововписних козаків прилуцького полка, полковник котрого Галаган так почав надуживати при тому своєю властью, що Апостол післяв туди генерального хорунжого

¹⁾ В процессах к. XVIII ст. про селян, що пошукували свого козацтва згадують ся компути 1702, 1704, 1713, 1721 рр.

²⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 302

Горленка (1732 р.) — дослідити справу на місці. „Із певних відомостей дізнав ся я, писав гетьман хорунжому, що п. полковник прилуцький, не вважаючи на тамошню старшину, природних мужиків, котрих батьки й діди посполиту відбували тяглість і самі вони в мужицькім перебували званю — кого схоче, внесе в козацький компут, маючи при тому собі за порадника писаря свого полкового,¹⁾ котрий у дворі його п. полковника край конюшні, полковою канцелярнею править; і хоть полкова старшина багато разів йому, писареві, завважувала, що коли хто шукає козацтва, то треба про тих збирати свідків, „а не такъ, що въ кого денги толко чують, то хочай весма не надлежить, по своєму пристрастію онъ писарь дроиводитьъ, а п. полковникъ поставляєтъ“; і багато вже з ріжних маєтностей поприймали, а мало кого по годности (як би треба, по справедливости), аби тільки були гроші... Бажаючи дістати про се достовірні відомости, пропонуємо вам зробити про тих нововписаних козаків докладне слідство, при помочи полкової старшини, окрім писаря, і старих людей із козаків, котрі би могли потвердити їх право на козацтво“.²⁾

Приїхавши до Прилуки, Горленко покликав до себе на поміч полкового обозного Огроновича, осаулів Мовчана і Панковича та почав слідство про кожного з новозаписаних Галаганом у компут. Між иншими записаний був у козаки посполитий села Дільних Сорочинець Іван Манджола; по справкам у компутах і по свідоцтву старих людей, ніхто з предків Манджолі в козаках не бував і коли Горненко з товаришами присудив, що бути йому по старому, то Манджола оповів — що коштувало його невдале козацтво: поперед усього поклав п. полковнику — 4 р.; коли прийняли „у значки“, йомуж дав — 3 р.; п. сотнику полковому, як уписував ся в козаки, дав — р.; иншим разом, як поїхав до Глухова, дав — 1 р.; писареві сотницькому — 2 зол.; п. писареві полковому, коли прийняли в козаки, дав — 2 р., а коли прийняли „під значок“ — 1 р.; полковому підпискови дав пів таляра. — За Ман-

¹⁾ Галенковського, котрий користуючи ся неписьменністю свого полковника, що трицять років правив полком, і через те підписуючи ся за нього на всіх офіціальних паперах, робив що хотів у прилуцькому полку.

²⁾ Арх. Млрс. Кол., без дру.

джолою почали говорити й інші нововписані, що кого коштувало потрапити в компут. Показало ся, що окрім Галагана та Галенковського, і полковий сотник Петро Носенко багато забрав грошей від тих, що бажали стати козаками. Напр. Іван Харченко присьвідчив, що п. полковникови дав 3 р. 50 к., писареві полковому — три дерева великі і грошей рубля; сотникови полковому — грошей три копн; писареві сотенному — 50 к. Грицко Лавренко — п. полковому — 2 р.; писарю полковому — 1 р.; соннику полковому — золотий (20 к.) підпискови — галяра; писареві сотенному — півосьма шага (15 к.) і т. д. Взагалі зі слідства Горленка показало ся, що всіх нововписаних козаків у полковій сотні прилуцького полка — 105 люда, з котрих 53 вписані були в компут, *на думку Горленка, добре, а 52 люда вернено було в поспільство.

Взагалі перейти в козацтво було важко; лучало ся, що за тим, хто бажав козацтва, потягала і найвища адміністрація, розуміє ся, задобрена „датками“, а про те нічого не можна було зробити з державцем, що, не бажуючи тратити підданого, вжив усіх способів, аби не випустити його з рук. Так посполитий села Некрасова (глухівськ. пов.), що належало до сина глухівського протопопа, Борзаковського, Трофим Бурій, почав шукати козацтва в 1724 р. Як видно, „скорумповавши“ правителів генеральної канцелярії, він добув від них такий указ Борзаковському: було приписано перед сим, аби Трофим Бурій в посполитій находив ся тяглости, але що він находить ся в козацькому званю і козацьку відбуває службу, обіцяючи все вірно служити його імператорському величеству, то лишаячи його Бурого в козацькому званю, предкладаємо некрасовському державцю на доконечне сповненє, аби він полишив Бурого і ґрунт його в спокою, бо він має бути козаком глухівської сотні.

У два роки після того, жінка Бурого писала до генеральної канцелярії, що Борзаковський, не вважаючи на указ, багато їм крику і руїни чинить, а сього 1727 року, в ставу нашим рибу виловив, із сінокосів сіно забрав, ліси вирубав і ще чоловіка мого взявша, замкнув у комнаті і чотири дни „аби привернуть себѣ у подданство, нудиль, а сего августа 6 дня, билъ нещадно ремѣнными лѣвцями и прибилъ до полусмерти,“ так що вже родичі мої на ношах його принесли до хати, ледви

живого... При слідстві, Борзаковський потвердив усе те, додавши, що він указа не нехтував, бо у нього було два укази з тоїж канцелярії, аби Бурому бути в його підданстві...¹⁾

Важкість переходу в козацтво застала посполитих обернути ся переважно до слобід. Ми вже бачили приміри — як державці в боротьбі своїй за послушенство з тяглими селянами, доходили до того переконання, що найкористнійше прогнати старих селян з їх осель і приймати на їх місце нових, льозних. Так мешканці Хмелівки жалували ся, що державець їх тисне надмірними роботами та здирствами властиво задлятого, аби вони, селяни, розходили ся по слободах, а хати і ґрунти їх лишали ся в користь державців, аби притягли нових підданих.²⁾ Так робили, як ми вже сказали, незначні державці, що не мали ні власного впливу на адміністрацію, ні звязей, за підмогою котрих можна було би держати селян у сліпому послуші. Від державців впливових селяне тікали, по більшій частині против їх волі; таким державцям, як Гречаний, не трудно було держати своїх селян у повній своїй залежності і їм було майже байдуже — чи тяглі відбувають їм послушенство чи льозні. Але ся-ж сама свла таких державців часто й робила становище їх підданих невтерпним, що примушувало покидати свої оселі та шукати щастя по слободах..

Давній селянин Горленка, того самого, що робив слідство про нововписаних козаків прилуцького полка, писав Галагану: „доношу вашій милости, що минулого вівтірка, коли я вїхав до свого жита під Заїзд, зараз же заїздівський вїгт зі слугою п. Яким Горленка, спіймавши мене, стали кликати до п. Якіма; і скоро лиця я приїхав до него, то він почав по тиранськи мене бити за те, що я з села його Заїзда перейшов у маєтність вашої панської милости. А побивши, наказав мене звязати і, поклавши на віз, перевезли мене в Заїзд; але провізши трохи, пан Яким наказав вїту — розв'язи його, каже, і пусти, аби з побитя ще не вмер. І пустили мене самого, а коня з возом і косою відобрали у мене... Прошу вашу панську

¹⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 155.

²⁾ Див. више.

шлость заступити ся за мене, аби п. Яким, коли лишу ся від сього побою живий, до мене не доторкав ся і вернув би мого коня з возом. А перейшов я з Заїзда тому, що невтерпні роботязни бувало накладає, від котрих багато людей, покидавши ґрунти, порозходили ся, іменно: 1) Андрій Ковчин покинув ґрунт за 100 зол. і 2 тал. і пішов у хутір Рудівку. 2) Леско Кашубенко покинув ґрунт за 50 зол. і зерна на 100 зол. і пішов у Буди. 3) Кондрат Біличенко, покинув ґрунт, пішов у полк миргородський. 4) Яким Стрільченко, 6) Іван Баканів зять, 7) Яков Синиченко, 8) Юско Синиченко, 9) Тимко Ситняків зять, 10) вдова Борисиха, 11) Юско Борисенко, 12) Бвесько Дмитриченко, 13) Федор Ткач, 14) Кость Ткач, 15) Іван Макушенко, 16) Пилип Дубко і 17) Василь Лукяненко --- покидали свої ґрунта і порозходили ся в різні місця“.¹⁾

Оттакі селяне, як ті, що втекли від Паливоди та Горленка, втративши свої оселі, ставали льозними. А в тім, у масі льозних лише меншість була з місцевого селянства, що стало безпритульним через утиски державців; більшість же льозних селян то були переселенці, що находили на Україну з різних сусідніх „заграниць“ — шукати хліба й щастя.

В часи свого увільнення Україна населена була дуже бідно, особливо по крайніх своїх сторонах, по півночі й полудню, і славилася по сусідах своїм ґрунтовим багатством і доступністю остатнього для всякого прихожого. Полудневі сторони, через багатство своїх земель і віддаль свою від осередка і влади, заселили ся швидше; уже в 1651р., коли польські війська кватирували в північній Україні, людність остатньої рушила ся к полудню: „козацтво зась, застаюоче въ городахъ,²⁾ волно сходило съ тѣхъ городовъ кидаючи побытки свои у городѣ, къ Полтавѣ и тамъ слободы посажовали, а иные на ґрунтахъ московскихъ слободы посажовали, не хотячи съ жолнѣрами заставати и стацей онымъ давати, бо несносную стацію брали“..³⁾ Далі після злиденної

¹⁾ Арх. Млре. Кол. нр. 283.

²⁾ Ми вже бачили, що під „городами“ розуміла ся північна Україна теперішня Чернігівська губернія.

³⁾ Літопись Самов. 18.

„чигиринщини“¹⁾ із-за Дніпра рушила на полтавщину ціла маса народу: Величко розказує, що в 1674 р. після зруйнування Турками Задніпрянщини, „останокъ народа, въ городахъ и повѣтахъ тамошнихъ чрезъ турчина незацепанихъ бывшаго, розсуждаючи свою недолю, а ни отъ кого згола жадной милости и оборона себѣ не надѣючи ся, турецкихъ засѣ даней людьми и дѣтми, по учиненному того лѣта ображцѣ, що рокъ отъ себе сподѣваючися, многими кучами и таборами, зо всѣхъ повѣтовъ, собирався, болесними серцами а слезоточительными очима вѣчне зъ своими красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшися, що живо на сюю Дніпра сторону перебрался и гдѣ улюбя, по разнихъ сегобочнихъ полкахъ украино-малороссійскихъ, для житія своего избиралъ и засѣдалъ мѣсца; а особливе в полку полтавскомъ засѣлъ по рѣцѣ Орели новими городами... и вся сегобочная Украина, предъ тимъ малолюдествовавшая, отъ того времени тогобочними людьми украинскими наполнилася и умножилася“...²⁾ Задніпрянські емігранти були щасливі: вони перейшли в Полтавщину, коли вона через своє безлюдство була майже вільна від пансько-державських претенсій і тому емігранти, оселяючи ся тут, без перешкоди вписували ся в козацькі компути і тим більше або менше зберігли свою волю і потім. Інші емігранти з Польщі (Білоруси) та Росії, що рушили на північ України (по Десну і Сейм), були менше щасливі. Північна Україна, властиво так називані „городи“, гірша що до якости землі, була богатша від неї — ріжнородністю угід: тут були ліси, озера, ріки, луки і все що треба до господарства та сільських промислів.³⁾ Окрім того, вона була богатша від полудневої

¹⁾ Так нарід назвав час звістних чигиринських походів Самуйловича, що знищили задніпрянську Україну. Чигиринщину нарід довго памятав і в минулому століттю ще клав її епохою свого рахувку часу: „я Григорій Григорьевичъ чиню вѣдомо, же дѣдъ, отецъ мой и я родилися въ увздѣ Пинскомъ, и я зайшошь сюда передъ чигиринщиною...“ Так свѣдчили селяне в 1722 р., коли їх питали ся про походженє. Арх. Млре. Кол. нр. 1350.

²⁾ Величко, II, 355 і 356.

³⁾ Вказівка на розвій промислу в північній Україні зберігла ся доси в назві сел і хуторів — будами, руднями, гутами, що на полудни не зустрічає ся

й містами (Почеп, Погар, Стародуб, Новгородок, Любеч, Чернігів, окрім менших — місточок). Ось чому і за Поляків північна Україна притягала до себе більше панства: тут були позаймали собі маєтності Пясочинський, Оссоліньський, Кисель, тому що тут було господарсько-промислових вигід далеко більше ніж у полудневих степах, де міг небідно панувати лише такий богач, як Вишневецький.

З прогнанєм Поляків, і українська старшина поперед усього звернула ся за маєтності — на північ.

Ось чому польські й російські емігранти хоч і найшли на Україні пусті землі, яких шукали задля оселень, але землі ті все були заняті військовою старшиною, котра дурно відступити їх не хотіла. Властителі землі, як ми вже сказали, розуміли добре, що далеко легше підгорнути під себе льозних селян аніж перечити ся з тяглими селянами; льозний був без хати і за кусень хліба годив ся на всяку пропозицію державця, що пропонував йому осісти на своїй землі. Льозних селян було багато; окрім місцевих, що покидали свої оселі від державських насильств вони товпами находили з Польщі й Росії стараючи ся увільнити ся від голоду і панщизняної залежності. Вони й звістні були на Україні під іменем „нахожих людей“.

З сими находжими людьми, що мали великий вплив на селянський побут на Україні, треба пізнати ся ближше. Архівні процеси зберігли нам досить докладну їх історію; з них ми й дамо тут цікавіші витяги.

В 1722 р. назначено було по указу Петра В. слідство по всему стародубському полку задля вишукання селян „великоросійської породи“, котрі потому мусли вернути ся до рідного краю, до своїх давніх дідичів. При слідстві спиезували свідоцтва від усіх селян стародубського полка, про котрих був хоч найменший сумнів, що вони не місцевого роду. Наводимо тут декотрі з тих свідоцтв.¹⁾

— Я Григорій Григорієвичь чиню вѣдомо, же дѣдъ и отецъ мой и я родилися в уѣздѣ панскомъ, а в селѣ Конятинѣ; и я зайшовъ сюда передъ чигиринщиною, в Бутовско, и тамъ

¹⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 1350.

узяв жону украинку, з Корсуна зайшлую, а тепер живу в хуторцѣ Кневицком п. моіего Кголембіовского.

— Я Данило Демиденокъ чиню вѣдомо: дѣдъ мой, отецъ и мати родиною з Литви, а я родився в Кневичахъ.

— Я Иванъ Новичонокъ извѣствую: отецъ мой родився в Петуховѣ под Чаусами, в Литвѣ, а matka под Почепом, в Дяговѣ; и я родився в Дяговѣ; зайшли въ Киван од первой саранчи.

— Я Василь Прилюпа извѣствую: дѣдъ, отецъ и мати моя и самъ я з Лагищина мѣстечка з Литви; зайшолъ в Ярцево о первомъ голодѣ. Жена моя литовской породы; живу въ Киванхъ од шведской руини.

— Дмитрій Григориевичъ, отецъ его зайшолъ ис Камянця-Подолского; matka его из села Лихачева, ис под Нѣжина.

— Остапъ Степановичъ, отецъ его зайшолъ из села Шаповаловки, ис под Борзни, а matka из Новихъ Млинувъ.

— Антонъ Исеевичъ великороссійской породы, понялъ соби жону Агафию в жителя брахловского, в Якова Хромого; дочь в него Елена; а живеть онъ въ шпитали брахловскомъ; а зашолъ сюда в року 1680, уѣзду города Крутояцкого, стоячого надъ рикою Дономъ; чловѣкъ былъ посадской.

— Терентій Алексѣевъ родомъ из Зимниці; отецъ его зайшолъ под час войны Мурашковой; оной же Терентій взялъ себѣ жону в Малой-Топали, Марию Кудинову, тамошнюю прироженку; а якъ сюди зайшолъ, тому буде роковъ 60.

— Кузма Веремѣевъ житель топальскій; отецъ его зашолъ з Мовирщини, якъ осударь подъ Вилнею стоялъ.

— Иванъ Савелиевъ житель топальскій; отецъ его зайшолъ з Литви, с Полоцка лѣтъ з — 80.

— Гаврила Исаевъ житель топальскій; отецъ его зайшолъ с Халчи; тулко було у Топалѣ шість хатъ.

— Уласъ Гришковъ житель топальскій; отецъ его зайшолъ з Литви, с села Боранѣ, в кролевщину.

— Данило Тесленокъ житель топальскій; отецъ его з Литви зайшолъ, под часъ першой войны.

— Семень Павловъ житель топальскій, отецъ его зайшолъ с села Нечулюбки, з маестности чернецкой, якъ Мурашка воевавъ; жену собѣ понявъ литовку, с села Горокъ.

— Я Василь Бурченко из братами своими сознаемъ, же мы порожали ся в Левенце (село) и отецъ нашъ въ Левенце родився, и мати наша в Левенце родилася и жени наши — одна за братомъ, тутейшой породы, з села Пихторевки, а Василева жена заходяя была з московцини, з села Шкуратова за боярина Ивана Ивановича Брусилова; и я Василь за жону свою заплатилъ кунчныхъ грошей рублей осемъ уприказчику того боярина.

— Исакъ Сергиевъ житель будлянскій, а дѣдъ его зайшоль с Толочнна, а жона его з Буди п. Миклашевского, еще передъ Хмельнитчиною.

— Романъ Яковлевичъ житель картушинскій, а отецъ его зайшоль з Литви, передъ Хмельнитчиною.

— Мартинъ Осиповъ; отецъ его зайшоль з Литви, з Ушаковъ, з подъ Кричева, еще у воеводщину.

— Я Грицко Дайнеко сознаю, ижъ я заходяй, з Украины, с-под Межибожа, а з села Пираговки, и в Круковѣ оженився.

— Захарій Михайловичъ сказалъ: отецъ его родом з Харкова и тогда полковникъ харковскій подароваль сто овецъ боярину Косачеву: в той часъ отецъ его нанялся къ бояриву овецъ отогнати, а отогнавши, также при дворѣ его боярскомъ жилъ лѣтъ 10, а потомъ не схотѣвши тамъ жити, взявши себѣ лѣбертацію, з двора боярского вийшоль знову сюда въ Малую Росію и пришовши в Юдиновъ, оставив его Захарію з маткою в Юдиновѣ, а самъ пошоль в Харьковъ, где и умеръ.

— Зѣновія Потапова дочка з трома унуками, родомъ з города Путивля, под помѣщикомъ Горбовцовимъ, з мужемъ своимъ покойнимъ Мирономъ, презъ годъ два или три жили; да знову потомъ в Глуховѣ жили презъ лѣтъ 7, да перейшли в Семіоновку; тутъ мужъ еи умеръ; а якъ зайшли на Семіоновку, живеть болшь 30 лѣтъ. В 1710 году помененій Горбовцовъ поміщикъ найшовши своего крестьянина Мирона, взялъ отъ него искупу денегъ рублей 300 за пять душъ, и из крепости своей его Мирона вимаравши, далъ при людяхъ вѣри годнихъ, и розписъ за рукою своею.

— Федко и Лаврѣнъ сини Андрѣеви прозваніемъ Лауси, брати родніе, а в Симіоновци прозываются Москалями; созна-

ють отца и матку свою родомъ зъ Литви, з города Горокъ, а зайшли они под часъ нѣякойсь войны на Украину, до города Коропа, где отецъ ихъ умеръ; а з маткою зайшли в Семіоновку, тутъ matka ихъ умерла и живутъ в Семіоновци под лѣтъ 40. Федко зовется Москалемъ, що помосковску говоритъ, бо хожуваль, сказуеть, з дядкомъ своимъ, з тютюномъ и из шкломъ в Москву и научился говорить.

— Стефанъ Григорневичъ Рижиковъ козакъ и житель погарскій, которому отъ роду лѣтъ зъ 50, сказалъ, что онъ Стефанъ родился в Погарѣ, а отецъ его родился в Литвѣ, в мѣстѣ Дубровнѣ; а у войну, бояринъ отца его завѣзъ въ Москву и не вѣдаеть сколько тамъ бувши, отецъ его и одтоль пошедши, жилъ в селѣ Чубаровѣ ратушномъ погарскомъ в наймтахъ, лѣтъ 12 молодикомъ; потомъ оженился, не знаю в якихъ рокахъ, и сплодилъ мене.

— Вдова Агафія Даниловна Самуенха, сказуеться родомъ з-за Бѣлой-Церкви, з мѣстечка Романовки, под часъ татарского разгрому за Днѣпромъ в малихъ лѣтахъ, оттуду збѣгши з своимъ отцемъ, мешкала в Комаричахъ знѣсколко лѣтъ; да тамъ и замужъ пошла за москаля Василя Олексѣева; а потомъ з Комаричъ з тимъ мужемъ, зайшли в Рылщину, в село Харасѣи, за помѣщика Ивана Омелляновича Подпирдова и поживши з тимъ мужемъ тамъ лѣтъ 9, завдовѣла (бо того жука ей ляхи взяли) а была вдовою рокъ едень; потомъ пошла за другого мужа Михайла Филатова, породи малороссійской, з села Барина уезду глуховского, в Харасѣи село на житло зайшло, за помѣщика Подпирдова, и въ томъ же селѣ Харасѣи з тимъ мужемъ Михайломъ мешкала лѣтъ 19 и имѣли дѣтей семеро; пятеро же умерло, а двѣ дочки — Марина и Макрина в живыхъ остались, з которми мужъ ей Михайло и она Агафія купно зайшли в Стародубовщину, в слободу прозиваемую Людсковщину, козака Звнченка маетность, и тамъ лѣтъ три мешкали и сына Трофима она Агафія з нимъ же Михайломъ прижила. Да в томже селѣ Людсковщинѣ живучи з мужемъ Михайломъ, выдала старшую дочь Марину за малороссійского челоувка Михайла Бондара. А потомъ въ скорѣ тотъ Михайло муж ей Агафин умеръ и она же Агафія рокъ выживши вдовою, пошла за третого мужа великороссійской породи челоувка, именуемого Бориса, и з тимъ Борисомъ зай-

шла была жить до села Кривца, сотнѣ топалской, за державцу Григорѣя Коровку, полковника стародубовского, и привели з собою з Людковщины дѣтей двое з Михайломъ сложенныхъхъ — дѣвку Марину и хлопца Трофима; и тутже з Кривцѣ, тую дѣвку Марину выдали замужъ за Якова Василенка малороссійского родимца, а сами проживши в Кривци рокъ оденъ, знову пошли до села Людковщины. И в томъ селѣ тотъ Агафинъ третій мужъ Борисъ, з которымъ мешкала лѣтъ осемъ, померъ безпотомне. И оная Агафія в томже року по смерти третого мужа Бориса, зайшла за-мужъ за четвертого мужа, именуемого Самуся, малороссійской породы человека, жителя кривецкого и привела з собою сына вышмененного Трофима з Михайломъ сложенного, а жила з тымъ четвертымъ мужемъ Самусемъ лѣтъ болше 30 и помененнаго ея сына Трофима оженила малороссійскою дѣвкою; а з Самусемъ дѣтей не имѣла и по смерти Самусевой, найдется она Агафія вдовой пятій годъ, и самой отъ рожденія лѣтъ з девятыдесять. Всѣхъ лѣтъ въ Кривци мешкаетъ з-полчвартадесять.

— Яковъ Швець родомъ з заграници, з мѣста Корца, маестности кролевской; matka его з мѣста Могилева, жона его родомъ по отцу з мѣста Кричева, маестности ксіонжа Радивѣли, а по матцѣ родомъ з мѣста Почепа, маестность свѣтлийшаго князя Менщика.

— Антоновъ Михайловъ сынъ Брегаловъ сказалъ: крестьянинъ карачевского уезду селца Стеренки, помѣщика Соковнина, и в прошлыхъ годѣхъ, тому лѣтъ з 20, з онога села бежалъ и бежавъ в почеповской уѣздъ, по разнымъ мѣстамъ ходилъ, лѣтъ с пять; из почеповского уезду пришолъ в стародубовской уездъ, въ слободу Красновичи, тому лѣтъ зъ 17 и до ныне живеть в той слободѣ, за помѣщикомъ за Васильемъ Завадовскимъ. Пожитковъ у него одна свиння, двое овецъ, хлѣба посѣянного в поли: ржи с осмину, плаття — толко что носящее на нихъ.

— Романъ Алексѣевъ сынъ Худопѣевъ сказалъ: крестьянинъ онъ драгобужского уезду, деревнѣ Корсаровой, помѣщика смоленского уезду шляхтича Павла Аванасіева сына Дукшта, и в прошлыхъ годѣхъ, тому лѣтъ з 10 и болши, из оной деревнѣ бѣжалъ и бѣжалъ в стародубовскій уѣздъ в слободу

Красновичи и с того числа и до нынѣ живеть в оной слободѣ за помѣщикомъ Василюемъ Заводовскимъ. Пожитковъ трое ковъ, двое свиннѣй: пляття носящее толко.

— Петро зайшоль з Московщини з-давна, в село Чеховку и присталь до жителя чеховскаго именно Неруша, который сплотивши двоухъ сыновъ, именно Петра и Григорія и умеръ на заводѣ в Комаричахъ, а сини его сини зоставшиися малии, незнають, откуль ихъ батько билъ родомъ.

— Иванъ Малиновскій Юріевъ сынъ деревнѣ Копилина государственной волости, уезду трубецкого; выйшоль отголь в первую сарану, з маткою своею Катериною Ивановною, породы украинской, з городка Зототоноши, и якъ отголь выйшли, пришли в село Картушанъ и жили в Картушанѣ лѣтъ з 19, а з Картушина выйшовши, пришоль в село Понуровку и живеть лѣтъ 18.

— Микита и Ерохъ Супроновы сыны, отца своего, сказуютъ, не помнимъ, бо малими по смерти отца и матери зоставшиися; а люде признавали, же мати ихъ Микити и Ероха мѣла говорку московску, а якого города или деревнѣ, они и люде не знають.

— Хведко Ивановъ сынъ сказалъ, что чуваль онъ, же отецъ его з Литви взятый, з мѣстечка Мецислава, под часъ войны на Москву, и проданъ былъ в Брянскъ посадекому челоуѣку за копу, а якъ звался не помним; а тотъ посадскій прозаль его отца швакгру своему попу за рубля. Тамъ у попа отецъ его и женился, а в какой деревнѣ — не помнитъ; а якъ тотъ попъ преставился, и в-ту пору отецъ его из женою и здвома сынами з нимъ Хведкою и Романомъ, выйшли на Украину и кормилися по разнымъ мѣстамъ, а потомъ пришли в с. Демянки, тому лѣтъ больше 40.

— Иванъ Гришковъ сынъ Кабанъ сказалъ, что отецъ его родомъ з Литви, з Баханѣ, а мати его же Кабана з Дашковки; зайшоль в Трубецкъ тогда, якъ Трубецкъ былъ за ляхами, а когда Трубецкъ отдавался отъ ляховъ в великоросійское государство, тогда отца его Кабановаго будто выгнали з Трубецка знову в Литву; и отецъ его не идучи в Литву, пришель в Руховъ на слободу, тому лѣтъ близко ста, а его Кабана приніосъ малого з собою в Руховъ; од якого времени

онъ Иванъ по смерти отца своего Гришки, и по нынѣ живеть в Руховѣ.

— Иванъ Веремѣвъ родимецъ харковскій, якъ живеть в Погарѣ — лѣтъ тому з 30, отъ первой сараны.¹⁾

Аби лїше обрисувати сю масу нахожих людей і показати, як оселили ся вони на Українї, наводимо ще оповіданє (1722 р.) жінки значкового товариша Сейневича, на котру російськый дїдич Опухтїн жалував ся за те, що переховувала його селян. Жінка Сейневича на розправі присвѣдчила: „вдучи она, Сейневичка, въ прошлыхъ годахъ, лѣтъ тому съ шесть, до села Курковичъ, стрѣтила въ полѣ тѣхъ бѣглыхъ Опухтина крестьянъ, а незнаючи — що за люде, велѣла своему челядниковѣ допросити ихъ: отколь бы простовали? Теди они, крестьяне бѣглые, отказали: ненадобно, мовять, тебѣ насъ спрашивати — гдѣ и куда ѣдемъ. Потомъ послѣдняго челоуѣка спросили: хто бы то ѣхалъ и откуда? — теды и тотъ отвѣтовалъ: боярское, мовить, дитѣ веземъ въ науку и поѣхалъ прочъ. А она, Сейневичка, прїѣхавши въ Курковичи, увѣдомилася отъ тамошнихъ жителей, что ѣдучіе московскіе люде питали, мовять, тракту до Семіоновки и до Корсаковой слободы... Потомъ, они, бѣглые крестьяне, выправили поздно одного своего челоуѣка до ея, Сейневички, который, прибѣгши, просилъ, абы позволила имъ въ корчемной стодолѣ переночевать; по якомъ ихъ прошенію, она, Сейневичка, позволила ночовати; а на день завтрешній, когда она спросила: що бы были за люде? — отвѣтовали: мы, мовять, люде чернечіе (монастырскіе) и, если ты насъ за подданныхъ своихъ мѣти хочешъ, то позволь намъ въ своихъ пустыхъ прожити хатахъ; и такъ, за позволенемъ ея, Сейневички, проживши килко недель, пошли оттоль утекомъ въ уѣздъ брянскій...“²⁾

От такі виходці з Литви та Росіѣ й чинили більшість льозних селян на Українї. Становище їх було крайне сумне: не маючи пристановища, з родинами, за недостатчею потреби

¹⁾ Значить, перша сарана була коло 1690 р.

²⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 218.

поденної праці, вони шукали захисту по більшій частині в державських слободах.

Державці, набуваючі незаселені землі, задля оброблення яких не ставало готових рук їх підданих, і маючи на увазі подачу праці від лозних, почали остатніми заселяти ті землі, почали на тих землях садити слободи. Осаджуване слобід відбувалося так: бажуючи заселити свої порожні землі, державець звертався до гетьмана або до місцевого полковника і просив дозволу — закликати слободу. Таку просьбу сповнювано майже все, на тій підставі, що слободи помогали побільшувати людність і розвивати господарство та промисл. Ось кілька відривків із таких дозволів, що ясніше обрисовують походжене слобід і їх людности.

1. Лист полковника чернігівського Аврамовича 1653 р., — „ознаймуемъ симъ писаніемъ нашимъ кождому, хто тилко, такъ изъ товариства войска запорозкого, яко тежъ изъ посполства, зичить и жадаеть себѣ на слободу ити, которую позволилемъ изъ владзи мѣ повѣренное, отъ ясеневельможного его мил. и. гетмана, п. Ивану Войцеховичу, приятелю нашему, осажувать на урочищи и селищи московскомъ, промежку селами въ милѣ одной, такъ Пекуровою и Конотопомъ (в^л городниц. у.) — которіе бы мѣли и хотѣли на оную слободу ити и зичили би себѣ на томъ мешкати, — вшелякіе пожитки въ поляхъ, въ сѣножатехъ, въ деревѣ по достатку, яко въ водѣ, хто тилко хочеть, такъ горѣлку курити позволяемъ и даемъ слободи на рокъ двадцять; а отъ вшелякихъ тяжаровъ и подачокъ „належакихъ ку войску, увольнати обещуемъ“...¹⁾

2. Універсал Виговського 1659 р. — „маючи взглядъ на заслуги въ войску запорозкомъ п. Хоми Рашченка, сотника ронского (Роіще), далисмо млинъ ронскій зъ бергилевчиною, зо всѣми пожитками, и слободку при томъ же млинѣ закликати позволилисмо оному“...²⁾

3. Лист Михайла Лежайського, архимандрита новгород-сіверського монастиря, 1671 р. — „позволилисмо въ теперѣ вдучомъ 1671 року, мѣсяца априля въ день первый, Ивану

¹⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал., Генеральна опись 1767 р., — сотня городницка.

²⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 8399.

Голоденку садити слободу, на вѣчностъ до монастыру принадлежномъ мѣзинскомъ (с. Мезина) грунтъ, на урочищи Усобиць; збираючимся такъ теди людямъ и собрати хочачимъ, далисмо слободы отъ помененнаго выше часу, на лѣтъ десять; а по выстю лѣтъ десяти повинны будутъ, яко и иніи подданные наши, вшелякіи принадлежны монастыреви нашему повинности и доходы отдавати и во всякомъ послушенствѣ знайдовати...¹⁾

4. Лист стародубьскаго полковника Рославця 1673 р. — „видячи мы всегда п. Кирила Яковлевича, отамана городского почеповскаго, войсковые услуги, позволилемъ ему селище пустое называемое Кугучево изъ Некрашами, подле рѣчки Пса, у уѣздѣ почеповскомъ застающее, тримати подъ таковою кондиціею: волно ему п. Кирилу на тихъ селищахъ, ведлугъ своего уподобаня, вшелякіе привлащать пожитки и волно тежъ на тыхъ селищахъ слободу осажовати людьми, посторонними яко то зъ литовскихъ изъ иншихъ сторонъ захожими, а не тудейшыми старинными.“²⁾

5. Лист стародубьскаго полковника Григорія Карповича 1679 р. — „ставши передъ насъ, Архипъ Охрѣмовичъ, претендовалъ отъ бывшаго полковника Тимофѣя, данный ему унѣверсалъ на селище Дешковичи, надъ рѣкою Ревною, а то для того, же уваживши, ижъ ваковало и порожневало, а взглядомъ города Стародуба повинности въ тягненню требуетъ помочи, зачимъ и мы, стоуючыя до того унѣверсалу, симъ нашимъ подтверждаемо унѣверсаломъ; вѣдаючи теды каждый такъ зъ товариства войсковаго, як и отъ постороннихъ обчихъ людей, на ономъ селищу, прозываемомъ Дешковичахъ, людямъ новоприхожимъ садитись, тамъ же дубровы, лѣси и боры ку пожитковъ своему, на поле и пажнѣ распаховати и разчиняти, давши слободы десять лѣтъ. Для чивенія тожъ вшелякого порядку и для осажованія на мененномъ селищу людей новоприхожихъ, осадцею оной слободы потвержаемо за осадцу мѣти, якъ передъ тимъ, такъ и теперь, Архипа Охрѣмовича,

¹⁾ Арх. Черниг. Каз. Мал., вязка документів Новгородсѣверскаго монастыря.

²⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 8737.

которому не тилко самому, але и всѣмъ слобожаномъ, абы ни отъ кого найменшая не была перешкода.“¹⁾

6. Універсал Мазепи 1694 р. — „позволяемо отцу Іони, игуменови Каменского монастыра, у кутку буяновекомъ, подле рѣки Трубеша и Городища, слободку людми осадити, толко таковыми, жебъ оные люде на тую слободку не были господарн изъ жилищъ осѣдлыхъ, на певныхъ селахъ маючихся, для волности слободской оттоль ухиялся, але жебы люде волные легкіе, жилища и притулка своего слухного и жадного не маючіе, тамъ на тую слободку зобралися и осѣли; а осады людми многими тамъ жебъ не было, болшь толко въ числѣ человекъ 30 хатами засѣли“.²⁾

7. Лист Атанасия Миславського, архимандрита Киѣвпечерской лаври, 1714 р. — „пріѣздилъ къ намъ, въ обитель святопечерскую Іоакимъ Ивановичъ осадчій зъ товариствомъ своимъ, людми человекъ вѣско, бывшими жителми мѣстечка Халча, державы великаго князства литовскаго, просячи насъ, абысмо позволили имъ, изшедшимъ изъ Халча, рады великихъ своихъ кривдъ и бѣдъ незносныхъ, осѣти слободою на грунтѣ нашомъ власномъ обители святопечерской, гуляцомъ, прозываемомъ Святское, въ полку стародубовекомъ, за миль три отъ маестности нашон Бобовичъ будучомъ. И просили насъ, абысмо позволили имъ, яко вновь осѣдающимъ людемъ, ради розводу господарства и строенія домовъ своихъ, слободы на лѣтъ шесть; а по доконченю тихъ шести лѣтъ, обѣщалися быти вѣрными и вѣчными подданными нашими обители святопечерской, не псходячи нигдѣ отгуду... и обѣщалися они жъ, по доконченю тихъ шести лѣтъ, поклону намъ дати, до обители святопечерской, денегъ золотыхъ сто доброй монеты, пудъ меду и лисицу“.³⁾

Наведені відривки показують: 1) в часи увільнення України позволяли садити слободи лише задля побільшування людности, тому вільно було йти на слободи як козакам, так і поселитим, без усяких обмежень. Задлятого ж і полекші сло-

¹⁾ В мойй збірці актів.

²⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал., визна документів Каменськ. монаст.

³⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал. Описъ Мгрс. 1767 р., сотня новоміська.

божан були зразу дуже великі (право курити горівку). 2) Задля побільшення людности, садила слободи иноді й сама адміністрація (Дешковичі). 3) З часом, коли перехід місцевих селян із місця на місце почав робити клопоти адміністрації, слободи садити дозволяли лише людьми вільними, лехкими, що не мали пристановища (льозні), переважно емігрантами литовськими. 5) Слободи садили державці й монастирі на своїх землях з обов'язком — дати поселенцям певне число років слободи від усяких повинностей; а після слободи слобожане обов'язувалися бути все підданими властителя землі.

В отсих то слободах і думали находити спокійне пристановище селяне, кривджені своїми державцями. Але слободи були лише до часу пристановищем від панських насильств; слободи дійсно більше або менше забезпечували від самоволі як особу, так і працю селян-слобожан; але після слободи для них наставляли иноді часи й гірші, ніж ті, що заставили їх покинути рідні згарища. На слобожанина державець дивився далеко вже не тими очима, як на тяглового селянина; остатній протестував проти його насильств, доказуючи, що коли він і обов'язаний до послушенства панови, то се послушенство повинно бути мірне, бо він сидить на своїм ґрунті, котрим володіє з діда прадіда — а що міг відповісти слобожанин, коли починав його тиснути державець? — Усяке противенство при тому панській власті могло скінчитися тим, що його виженуть з родиною, без кусника хліба, і йому прийдеся на-ново старати для себе те, що лише пристарав... Слобожанин в очах державця не мав голосу, бо він сам добровільно з'обов'язувався бути його повсечасним підданим.

Так дійсно й було. Представимо для приміра, як садила ся слобода Душатин (саражськ. у.) Садив Душатин Іван Даровський, в 1720 р.; сей чоловік за Скоропадського мав великий вплив, бо був „господарем двору рейментарського“, се б то головним управителем гетьманського господарства. Даровський був вихрест із Жидів і зблизився зі Скоропадським, коли остатній був ще стародубським полковником. Через безхарактерність Скоропадського, Даровський орудував у нього не лише господарством, але мав вплив і на адміністрацію.

Душатин був осаджений на землях иншої слободи Лубенської, частина яких належала — до козаків Зубаренків. Зуба-

ренки оповідали: ми козаки й стрільці¹⁾ сотні мглинської, „з діда й прадіда“ жили на тому селищу; перше там була буда гетьмана Мазепи і тоді нам не було ніяких утисків; а як дістала ся буда гетьману Скоропадському, тоді Даровський прислав від себе Никиту Чеховського і Самойла Лінкевича — садити на наших ґрунтах слободу. Ми було хотіли не допустити їх до того, та вони як почали нас бити і грабити, так ми покинувши свої добра, пішли в почепщину і жили там цілий рік. А потому нам жаль стало своєї „вітчини“ і ми вернули ся; дізнавши ся про се, Лінкевич із Чеховським побрала нас у колодки, повезли до Стародуба і посадили в тюрму; таким чином мусіли поневолі продати Даровському свої ґрунти, зробивши ціну на 40 талярів, але нам заплатили лише 25 і мусіли ми зробити контракт в стародубському магістраті.

Душатинські старі люде, оповідаючи потому про населене їх слободи, казали: слобода Душатин осаджена в сотні мглинській, на ґрунтах і лісах козацьких-стрілецьких; а займала ся та слобода, як казали Даровського післані, Лінкевич і Чеховський, на гетьмана Скоропадського; также і млин на ріці Ржачи займали на Скоропадського, людьми мглинської сотні. Душатин почав садити ся 1710 р. мая 10; лише при занятю сеї слободи не було тут ніяких власних земель Даровського (окрім куплених 1717 р. у Зубаренків); а вже по смерти остатнього жінка його купила у нетягівських мешканців Хоменків землі на яких у них були „уходи“, заплативши сто талярів, на що зроблено й контракт у стародубському магістраті, з відома полковника Кокошкина в 1721 р.

Умови з душанськими слобожанами були такі: „коли садив нас п. Даровський, оповідали вони, на слободі, іменно на Душатині, то давав нам слободи років на десять; а коли вийдуть ті роки, то більше нам ніяких повинностей не сповняти, а лише платити на рік по сто талярів та ще доглядати за млинком і відвозити розмір (частина помолу, що спадає на господаря млина) до двора його, в Кулаги“. Так справді

¹⁾ Стрільцями називали ся козаки, що були обов'язані доставляти ріжну дичину до гетьманської кухні.

й робило ся за життя Даровського, але жінка його потому змінила ті умови. Даровський був жонатий з Анною Петрівною Ніс, донькою прилуцького полковника, що віддав Батурин Меншикову. Се була сама про себе жінка енергічна, а вийшовши за другого чоловіка Андрія Гудовича, звістного любимця Меншикова, Анна Петровна змогла ще крутіше ставити ся до підданих. Даровський умер 1721 р., а дальшого року душатинці писали гетьману: „висидівши ми слободу років вісім за небіжчика Даровського, почали платити згідно з умовою по сто талярів річного чиншу, а панщини ніякої ми не робили до сього 1722 р.; а сього року прислали до нас, аби ми їхали на панщину; але ми не поїхали, складаючи ся на нашу умову — платити річно по сто талярів і ніякої більше панщини не знати. Троха згодом, знов прислали за нами, аби їхали ми на панщину, без вимівки; і ми сповняючи наказ пані Даровської, яко своєї госпожі, вислали сим разом до неї своїх парубків півчварта десять (35). Але що лише прийшли до неї ті парубки, вона наказала зараз же покарати їх усіх без виїмки, батогами, за те, що не приїхали за першим її кликом. А потому покликавши і нас, наказала замкнути всіх у комору і виводячи відти по одному, карала всіх киями від котрого то бою деякі пролежали тижнів по шість і більше...“¹⁾

Дальше жалоба лубенського полковника Андрія Марковича (1726 р) покаже, що слободи служили за пристановище не лише від нанських насильств, але й від повинностей земських і військових. У слободи йшли селяне бажаючи увільнити ся і від воєнних кватир, а козаки від служби. „Минулого року 1718, як я був при небіжчику пані гетьмані у Петербурзі, стародубський полковий сотник, Семен Галецький, купив у полку моїм у сотні лохвицькій, місце в степу, при річці Артополоті, аби поставити на ньому хутір. У контракті, зробленім на те місце в лохвицькім уряді, Галецький зобов'язав ся, що збудуванем того хутира він нікому не зробить шкоди. А нині збудувавши той хутір, стародубський полковник не лише кривдять сусідів, але ще й у багатьох козаків полку мого села Токарів і інших

¹⁾ Арх. Мгрс. Кол., нр. 1379.

сїл, тай у власних моїх підданих, того ж села мешканців, почав скупувати ґрунти, на котрих і слобїдку осадив. У тїй слобїдцї Галецький оселив кількадесять родин, приймаючи туди як посполитих, так і козаків, з яких перші осїдали там, ховаючи ся від загально-народних повинностей, а остатні — від військової служби; бо тота слобїдка від усяких повинностей вільна, одну лише йому сотнику підданчу роботу відбуваючи. А тепер він же Галецький слобїдку тоту з оселеними в нїй козаками й мужиками хоче продати генералу Вейсбаху...“ Далї Маркович просить генерельну канцелярію — відобрати від Галецького скуплені ним землі, вернувши заплачені за них гроші й додає реєстр Галецького слобожан; сей реєстр для характеристики слобїдської людности досить інтересний:

1. Мартинъ Чулко маєть сыновъ молодковъ 2; зайшовъ зъ села Балькина, сотни бакланской, посполитый.

2. Грицко Некрытый, маєть сыновъ хлопцовъ 2 и дѣвчину; зашоль изъ села Посудокъ, сотни бакланской; козакъ былъ.

3. Валука и Василь Федоренки зашли изъ села Синина, стародубской сотни; были козаки.

4. Карпо Микитенко — изъ села Жиголокъ, погарской сотни; былъ мужикъ п. Корсака. Въ тойже хатѣ живеть сосѣдъ Лаворъ Вишневскій, — изъ Новгородка; мужикъ былъ.

5. Фесько Бондаренко — изъ села Посудичъ, сотни погарской, былъ мужикъ гетманскій.

6. Фесько Кравецъ — изъ Березовой-Луки, сотни кошанской; ремесломъ помѣщику отбываетъ.

7. Фесько Білоусъ — изъ Орши, изъ за границы польской; въ той же хатѣ сосѣдъ Аванасъ Жаринъ, войтъ; тоже изъ Орши.

8. Каленикъ Коресцель, — изъ села Потудичъ; козакъ былъ.

9. Прокопъ и Денисъ Сапусенки — изъ села Чеховки, стародубской сотни; мужики были пана Черевковца.

10. Василь Кривобокъ, — изъ Токаровъ; мужикъ былъ.

11. Михайло и Калистратъ Креченки, — изъ Баклани; мужики были.

12. Гаврило Горбаченко, — изъ Лохвицы; въ той же хатѣ живеть Иванъ Шкоденко, изъ Сорочинець; были слу-
жителями.

13. Иванъ Джига, — изъ Токаровъ; былъ козакъ.

14. Семень Бацвинка, — изъ Почепа; мужикъ былъ.¹⁾

І т. д.

Який же вплив мало заселене слобід на долю україн-
ських селян? — Вдвляючи ся в побут слобожан, ми бачимо,
що вони, шукаючи в слободах поліпшеня свого побуту, дося-
гали цілей зовсім противних: віддаючи ся за слобідські по-
лекші в підданство, слобожане попадали майже в безвихідну
залежність від нових своїх державців і тим іще більше побіль-
шували самоволю остатніх супроти їх селян. Рішучо можна
сказати, що слобідське жите покляло підвалини до тих від-
носин державців до селян, які потому досить натурально пере-
мінили ся в кріпостне право, з котрим Україну в-перше позна-
комили власне „слобожане заграничні“, себ то виходці з Біло-
русї та Великорусї.

Ми бачили, що Галецький вважав зовсім можливим ново-
заселену свою слободу продати Вейсбаху; продаючи-ж сеєю
слободу, він продавав і всі свої права на особнеті повинности
своїх слобожан. — У 1729 р. міщане м. Мглина писали князю
Шаховському: „минулого 1710 р. для підмоги нашому рату-
шеви, за дозволом стародубського полковника Жоравки, оса-
дили на наших власних міських (себ то мглинських) ґрунтах
слободу, прозивану Молодькову; і була сеся слобода в воло-
дїню мглинського ратуша до 1729 р.; а в сім остатнім році,
— до декотрих селян, що зайшли й оселили ся в Молодьковій
слободі, причепив ся смоленський шляхтич Лярський (себ то
заявив свої кріпостні на них права, яко емігрантів, здає ся,
смоленських); тоді бунчуковий товариш Скорупа тих селян
у дідича Лярського купив; і не зводячи їх із власної нашої
міської землі, почав тою слободою володїти, що робить
далі й досі... тому просимо — казати Скоропі тих своїх,
у Лярського куплених, селян до себе взяти, а наші міські

¹⁾ В мойй збірці.

ґрунту, на котрих вони живуть, очистити¹⁾ Таким чином, слободи дали можливість купівлі селян і на Україні...

Пепер скажемо про третю відміну українського селянства, що шукало способів увільнити ся від панської самоволі, про підсусідків.²⁾

Українські селяне, аби втекти від підданчих і загально-народних повинностей, дуже часто робили і так: продавали або й так покидали свої оселі і поселяли ся в вільних хатах панів, козаків, духовенства і тих самих селян і говорючи мовою того часу, вони „виходили в сусіди“; ставали з тяглих, огородників, льозних — підсусідками панськими, козацькими й т. п., як до того — в чийх хатах вони поселяли ся. За поміщене підсусідки платили грішми або особистою роботою.

Побут підсусідків ріжнив ся від слобідського тим, що вони не входили в ніякі договори з господарями своїх поміщень і були вільні від усяких повинностей. Жили вони заробітками: у кого була худоба — спільництвом, а хто не мав худоби — зажоном. Підсусідки були ті самі льозні, лише з тою ріжницею, що вони мали по б. ч. більшу рухому власність, були більше маючі ніж льозні. Підсусідство почало ся з кінця XVII ст., коли державці, укріпивши ся у своїх маєтностях, почали тиснути посполитих селян самоволею. Вже в 1689 р. Мазепа заявив універсалом ніжинському полковникови: „писаль до насъ ясне въ Богу преосвященній его милость господинъ отецъ Лазаръ, Барановичъ архієпископъ черниговскій, ускаржаючись на тоє, же въ маєтностяхъ его пастирской милости, а именно въ самомъ Мринѣ и въ селахъ до него належныхъ, найдуетя такихъ подсуѣдковъ 78, которіє власними дворами своими живучи, вшелякой волности уживають, маючи особін свои ґрунта, поля, сѣножати и лѣси, землю орють и всѣ пожитки въ неи приходачи, на себе обо-

¹⁾ Арх. Маре. Кол., нр. 175.

²⁾ Невірне пояснене значіня підсусідків, див. в Авсєянга, Малороссія въ 1767 году, ст. 103.

рочають. А яко его пастирской милости зъ тѣхъ своихъ ужитковъ жадного послушенства не отдають, такъ и въ виживленю товариства охотницького на станціи тамъ будучого, не хотять чинити помочи и сами военной служби не пилнують; але тилко на нѣякогось старшого своего въ мѣстѣ (себ то в Мрині) будучого, сѣно косять, гребуть, кидають и до двора его звозять; а въ осенѣ тому старшому роковую повинность отъ робочой товарини, по золотому грошей и осипъ належитий дають; а болше жадной тяглости не знають, въ чомъ его пастирская милость просилъ ласки нашей гетманской. Теды... приказуемъ, абы тѣи подсуєдки, килко ихъ по розиску обійщется, въ поддаствѣ его пастирской мил. найдовалися, которіи, якося вишшей наменило, двори и грунта свои мають; а хочай бы якій и въ дворѣ козацкомъ мешкаль, а маеть особнии свои поля пахарнии, сѣножати, лѣси и иншіе угодія, а до войска не ходитъ, то повиненъ кождій такій до тяглої повинности належати“...¹⁾ Мринські підсуєдки се зрештою пригода досить рідка: як видно, вони вмѣли зберігти свої вгоди і користувалися ними. По більшій частині бувало так, що селянин, виходячи в підсуєдки, тим самим тратив усю нерухомість.

Побут підсуєдків залежав головно від їх господарів: козацькі підсуєдки більше ніж інші могли орудувати своєю нерухомістю, а підсуєдки державські рано чи пізно ставали знов „підданими“. Оселяючи ся на державських ґрунтах, підсуєдки тим самим призначували себе до повної залежности від свого господаря. Але у пана користнійше були підсуєдкувати тому, що панський вплив міг „щитити“ підсуєдків від загальнонародних повинностей. А пільга від остатніх мала великий вплив на побільшенє числа підсуєдків. Число їх виросо нарешті до того, що адміністрация мусіла звернути на них увагу. 1732 р. дізнали ся про скількість підсуєдських дворів і показало ся, що з 78053 козацьких дворів на Україні, 8062 були пристановищем для підсуєдків, а з 112615 селянських дворів, підсуєдки займали 4900.²⁾ Підсуєдків державців

¹⁾ Арх. Черн. Каз. Пал., докум. Борисоглібського монастиря, скринька 4, в. 2, пр. 1.

²⁾ Арх. Млрс. Кол., нр. 5898.

і духовенства нечислено, імовірно тому, що ті про се старали ся. Така цифра людности (13 тис. дворів \times 3 = 39 тисяч душ), вільної по свому становищу від земських повинностей, застала адміністрацію підтягнути підсуєдків під загальні правила що до сповнюваня тих повинностей. 1734 р. князь Шаховской, що заступав місце Апостола, предложив генеральній і полковій старшині питане „о подсуєдкахъ козачихъ и посполитыхъ, такожъ владѣльческихъ, которые на ихъ грунтахъ живутъ, къ довольствію консистентовъ (військової стаціі) и другихъ общенародныхъ повинностей, чтобъ къ пользѣ и облегченію народу малороссійскому, якимъ по общему согласному совѣту, благогоразсудятъо бложить окладомъ“. Старшина постановила: „подсуєдкамъ козачимъ и посполитымъ, такожъ владѣльческимъ духовного и мирского чина, которые (підсуєдки) на ихъ грунтахъ живутъ, отъ sustentации консистентовъ и отбуванья другихъ общенародныхъ повинностей не быть свободными, а такимъ бы образомъ выдавали: кто съ владѣльцовъ на собственномъ своемъ купленномъ грунтѣ кого осадить или осадилъ, тотъ бы овымъ грунтѣмъ владѣючи, давалъ на удовольствованіе консистентовъ и отбувалъ прочія общенародныя повинности, противъ другихъ владѣльческихъ подданныхъ, по пропорціи имѣній своихъ. А которые, на купленныхъ грунтахъ, самими толко хатами пѣшіе при огородахъ, безъ грунтовъ (рілі) живутъ и зарабатываютъ закономъ и замолотомъ и съ того — себя, жену и дѣтей кормятъ, съ тѣхъ бы взимано для довольствованія консистентовъ по 2 к. въ мѣсяць; а которые бы имѣли коня или вола робочого, съ тѣхъ бы взимано для отбуванья показанной повинности, съ каждого коня или вола робочого, на мѣсяць по три к.“¹⁾ Думка ся була потверджена царицею й від тоді доля підсуєдків значно змінила ся: „виходячи в сусіди“, селяне не збували ся вже земських повинностей і через те число підсуєдків козацьких і посполитих від тоді стало значно меншати. Але перестати підсуєдство не могло, — раз, тому, що адміністрація, зберігаючи право селян на перехід, не мала способів слідити за

¹⁾ Записки Як. Марковича, I, 502.

тими з них, що покидали свої оселі; а, друге, тому що державці все мали можливість ховати своїх підсуїдків від адміністративної контролі; про остатнє можна догадувати ся з того, що по ревізким книгам державські підсуїдки майже не згадують ся; державські підсуїдки йшли до гурту з „підданими“ і лише при ревізях можна було їх обрахувати задля наложєня земських повинностей. Побут державських підсуїдків справді мало чим ріжнив ся від „підданицького“; се можна бачити між иншим з ось-якого з'обовязаня підсуїдка, даного свому господареві: „1738 р. сєнября 16 дня, я нижеподписавшійся, даю сію отъ себя подписку вельможному его мил. пану Андрею Марковичу, подскарбію войсковому генеральному, господиновѣ моему, въ томъ, что его панская милость, по своему респекту, пожаловалъ мнѣ, въ маєтности своей панской, въ селѣ Шабалиновѣ, дворъ съ огородомъ, собственнй свой купленнй, на житье мнѣ; и я такой дворъ принявши и живя въ немъ, буду по приказу его вельможности, во всякихъ дѣлахъ, послушенъ быть (безъ всякой противности и огуретва) съ ревностнимъ прилежаніємъ и вѣрнымъ услуженіємъ; и подданнымъ его панскимъ — в добрахъ ихъ, не долженъ дѣлать никакихъ обидъ, а также не скупать ихъ грунтовъ; ровно не долженъ дѣлать и въ добрахъ панскихъ никакихъ убытковъ; и продерзостей напрасныхъ въ селѣ Шабалиновѣ, противъ подданныхъ панскихъ и противъ воли вельможнаго господина, не буду оказывать ни подъ какимъ предлогомъ. А если всего того не исполню, то тогда чуждъ буду вовсе респекту всякаго его панскаго и вышеупомянутаго дворця зъ огородомъ и наказакію господскому подлежащему. Къ сему подписался своеручно Иванъ Жєлязо“.¹⁾

Такі обовязки, що накладали на себе панські підсуїдки, а про те підсуїдство було користнє, при великому значіню панської „протекції“ серед адміністративної та панської самоволі. А в тім, по більшій частині підсуїдки, що поселяли ся на державських ґрунтах, приготвляли себе до повної залежності від своїх господарів; остатні старали ся при першій можливості підданства підсуїдків скріпити властю адміні-

¹⁾ В моїй збірці.

страці, в чому майже не було труднощів. Для приміра подаємо універсал нїжинського полковника Хрущова (1736 р.) — „значковій полку нїжинського товарищ Яковъ Вилковскій въ поданной намъ супльць вразилъ, что имѣется у него в мѣстечку Мринѣ нѣсколко хатокъ з огородцями, у разнихъ людей имъ купленіе по купчимъ записамъ а въ тихъ хаткахъ живуть нищетніе люде за подеусѣдковъ и просилъ у насъ на оніе подеусѣдки універсального листу. Теды мы заохочуючи его до войскової служби, противъ давнего малоросійскаго обикновенія, повелѣли сей выдать нашъ універсалъ, чрезъ которій предлагаемъ, дабы тамошній сотникъ Тарасевичъ и ни хто другій въ спокойномъ ему Вилковскому оними подеусѣдками владѣніи, которіи на власномъ его Вилковского купленомъ грунтъ живуть, жадного препятствія и перешкоди чинить не важился; оніи же би его Вилковскаго подеусѣдки отбували по пропорціи и ихъ имѣній противъ подеусѣдковъ общенародную повинность, по силѣ состоящаго о томъ високомонаршаго указу, толко бы безъ жадныхъ утисковъ и озлобленій“.¹⁾

Влагалі з архівних паперів бачимо, що державці в відносинах своїх до підсудків не лише не розрізняли їх від інших селян, але іноді, користуючи ся їх бурлацтвом, позволяли собі найстрашнійші насильства.

Ось оповідане, як поведив ся зі своїми підсудками сеницький пан Филон Шатила: „сего 1747 года, на веснѣ того числа, какъ у домѣ оного Шатила женщицѣ Вассѣ Литвиной смерть приключилась, работая я у винокурнѣ его шатиловской сергѣенковской, приходилъ въ дворъ его Шатили, где в дворѣ Шатилиномъ видѣлъ, что жену Шатилина упомянутую женщину Вассу подеусѣдку свою, за дѣвку московку, отъ нея Шатилихи здвора бежавшую, поклѣпая, яко бы она Васса о той дѣвки бежавшой — гдѣ она криется, извѣстна, очную ставку ей Вассѣ в томъ зъ шинкаркою ея жѣ Шатилихи, Михайлихою Тесличкою и дочерю ея Теслички, дѣвкою Мотрею, учинивши, по отпускѣ ихъ, шинкарки и дочери ея зъ двора, велѣла господару своему Конону Глуховскому взять в свѣтлицю и тамо въ свѣтлицѣ, ростягши ея Вассу на помостѣ, ве-

¹⁾ Арх. Каз. Пал., докум. Борисоглѣб. монаст. скринька 4, в. 1. нр. 22.

лѣда она Шатилиха в-три пласть битъ и я нижайшій и со мною Алексѣй и Кирикъ винники дворовіе ея Шатилихи, въ ганкахъ под дверми свѣтличными многій часъ стоя, тяжкій бой и кровкъ оное Васса чули и видѣли; что послѣ того бою з оной свѣтлицѣ виведши ея Вассу упомянутой господарь Кононъ за-руки убиту, аки мертвую, но толко малое диханіе имѣющую, отпровадилъ у коморку, что въ той же дворовой винницѣ есть, и въ оной коморки тотъ господарь Кононъ знать, а не иній хто, на ея битую женщину Вассу къ шін поясъ прицеля, что будто она Васса повѣсилась, зятянуль... А мало погода, какъ оную коморку оній же господарь Кононъ отквнулъ и двери отворилъ, то я жъ нижайшій и вишеозначеніе Алексѣй и Кирикъ да Николай, винники Шатилини, тую женщину Вассу поясомъ изъ жертки зацепленную и на томъ поясъ вѣсящую, уже неживую увидѣли... Да оній Шатило къ такому вишеписанному смертному убійству приличился подсеудка его Лукяна Дуценка, а именно: въ прошломъ 1746 году, а якого мѣсяца и числа, того не знаю, токмо примѣчаю, что Филипового поста в субботу, предъ обѣднею пороку, сискавъ онъ Шатило упомятого Лукяна Дуценка в жилій дворъ свой, велѣлъ ему съ работниками Лавреномъ Швидкимъ, Теслею сосницкимъ жителемъ и Кириломъ Вовкомъ жителемъ волинскимъ, подваживать у винокурнѣ его домовою трубницу, в какъ его Дуценка, тую трубницу съ оними работниками подважуючого, усмотрелъ онъ Шатило мало подпившого, то розярась за то, вхвативъ Дуценка за волоса, билъ головою объ стѣну винничную, такъ что отъ того бою палъ онъ Дуценко на землю, гдѣ на землѣ лежалъ безпамятенъ згодину; когда же мало онъ Дуценко очутясь, изъ земли на ноги поднялся, то сказавши ему Шатилѣ тіе слова: теперь де пане, я вѣчными часи у тебе отработался и отъ тебе де на той свѣтъ отхожу! подпбалъ отъ него Шатили, зъ оной винокурнѣ въ другій дворъ его Шатили, где онъ Дуценко жилъ, и тамо три днѣ от того бою онимъ Шатилою приключенномъ, болъзнуя лежалъ, а четвертого дне умре“...¹⁾

¹⁾ Арх. Млрс. Кол., нр. 10497. Филон Шатила був батько звісного Атанасія Шафонського автора опису Чернігівського намісництва, виданого Суденком 1851 р.

Із цього начерка українських селян-підсудків бачимо, що сю форму народнього побуту вчинила безборонність селянської особи в гетманській Україні. Селянинові, що не находив в адміністрації ніякого захвсту, треба було самому вишукувати способи, аби сховати себе від самоволі: задля досягнення сеї ціли йому лишив ся один спосіб — відректи ся осілого жита і тиняти ся по чужих хатах... Пристановище в таких разях находив він по більшій частині (як бачили ми з цифр) у своїх братів, що — чуючи той утиск, від якого захожий шукав пристановища — приймали його, не лише не вимагаючи при тому від захожого ніяких обовязків підданства й праці, але приймали його на правах сусіда, якого постигло нещасте...

З погіршенем побуту селян, вигравали одні державці і тим ставали сильнійші у вдоволеню своїх претенсій. Землі селян що виходили в сусіди, діставали ся звичайно державцям; впливові з них набували пустіючі ірупти одним правом сильного; державці, менше значні своїм суспільним становищем, набували ті землі примусовою купівлею.¹⁾ Економічний побут селян погіршував ся до того, що вони не в силах були сповняти доконечні земські повинности. Отут і колїдували звичайно державські інтереси з адміністративними. Адміністрація мусіла дбати про забезпеченє немвнучих потреб у суспільному житю

¹⁾ Для приміра такої купівлі наводимо отсей документ: „1748 г., апр. 27 дня. Я, нижеподписавшійся житель села Гиравки, Андрей Якушенко з женою и дѣтьми своими, далъ сей обѣвъ бунчук. товар. жевъ его Маріи Антоновичевой въ томъ, что занялъ я въ ей милости на крайне необходимую мою нужду денегъ 14 копей, которые денги должень отдать въ семь же году въ май мѣсяцъ; а ежелибъ я или жена моя и дѣти мои жъ, на вишеизображенной в семь моемъ обѣвѣ срокъ всехъ сполна денегъ не отдали, то вручаю ей паней Маріи Антоновичевой, имѣющей в селѣ Гиравкѣ близъ ихъ же двора собственній мой житлой дворикъ с хаткою и сѣнми, и хижкою, и зо всемъ въ томъ дворику имѣвшомся строеніемъ; такожъ и черезъ удицу въ берегъ противожъ оногo дворика, собственній мой огородець, взять за цѣну пять рублей. а остальніе отъ вышепоказанныхъ денегъ два рубля должни ми ей, панѣ Антоновичевой, отдать или отслужить...“ Арх. Черниг. Каз. Пал. Генер. опись, полк Прилуцьк., сотня Карабут.

країни; але що представителі адміністрації належали виключно до стану, що богатів коштом селян, то всі їх заходи не могли досягти ціли. — Стародубський полковник Дуров, чоловік походженням своїм незаінтересований в претенсіях державців, писав гетьману, в 1732 р. — „прошлаго 1731 г., всѣх сотень полку стародубовскаго сотники, также майстрату стародубовскаго и изъ ратушъ погарской и мглинской урядники, письменно въ полковую канцелярію объявили, что въ сотняхъ ихъ и вѣдомствахъ, владѣльцы духовніе, такожъ и мірскіе, бунчужковые и значковые товарищи и прочіе — многое число козаковъ и мужиковъ зо всѣми ихъ грунтами пахотними, сѣнокосними и прочими угодыми (съ которыхъ они живучи, козаки — службу козацкую, а мужики — тяглу посполитую, отбывали) собою покушляв; а иные грунта козачіе и мужичіе за долги и заставою (заставом) попривлащали; и якъ тихъ искупнихъ козаковъ, которіе спровадшись, весьма уже не имѣють съ чего отбывать войсковою службы, такъ и мужиковъ въ подданство себѣ и не хотящихъ, поподворочали; от чего въ службѣ войсковою козачей, такожъ въ довольствованіи консистентовъ и во всякихъ денежныхъ и хлѣбныхъ до скарбу войсковаго податяхъ и прочныхъ повинностяхъ, знатное учинилося умаленіе. И оставшіеся козаки и посполитіе, отбывая всякіе служби и повинности, въ конецъ разорилися и весьма болшъ такой тяжести отбывать не могутъ...“

Далі Дуров поясняе, що ще в 1719 р. вказував гетьман Скоропадський тодішньому стародубському полковнику — доглядати, аби і свѣтські і духовні пани не присвоювали собі посполитих земель на шкоду загальнонародним повинностям, але що наказ гетьманський не сповняв ся і не сповняе ся. Апостол відповів: по справці в генеральній канцелярії показало ся що в „рѣшительныхъ пунктахъ“ 1728 р. наказано: „въ Малой Россіи маетностей и прочего недвижимаго, такъ якъ и въ Великой Россіи, бытъ продажъ свободной, кромѣ ивоземцовъ а хто что купитъ, тому бытъ подъ судомъ малороссійскимъ и нести повинности съ прочими равно“, через те гетман думав, що „куплю и продажу грунтовъ и прочего возбранягъ нельзя по силѣ указу ея императорскаго величества и подлугъ правъ малороссійскихъ; толкобъ купля и продажа была добро

волная, правная, а не насильная и не подложная...¹⁾ Гетьманська відповідь Дурову показує, що гетьманська адміністрація не любила зачіпати питань, що могли би перечити особистим інтересам її членів.

При такому становищі справи, не лише маєткові інтереси селян терпіли, але й сама особа їх ставала непевною.

Досі український селянин особисто був вільний і міг переходити з місця на місце, ніким не займаний. У 1714 р. монастирські піддани с. Тулиголов покинули свої ґрунти і перейшли на землі прилуцького полковника Андрія Марковича, в тім же селі. Антін Стаховський пострікнув Марковича за претенсію на монастирську власність. Полковник у відповіді своїй виразив ясно — як ненатуральне було на той час посягання на особу селян, — „о подданных тулиголовских“, писав він Стаховському, „якіе бы были отъ послушанія катедрального до моего млина отдалени, отнюдь не вѣдаю. И если кто зъ нихъ мимо мою вѣдомость прянятъ, велю оного, когда такъ крѣпостные у катедре подданные суть, же невольно отнѣкуда зъ-подъ держави оной исходити, головою кому ваше преосвященство розкажетъ выдати“.²⁾

Але в трицятих роках XVIII ст. зустрічаємо вже офіційні просьби державців про запобігання переходів селян. У 1733 р. державець Николай Бороздна писав гетьману: „подданиі мои села Ключовъ, завинноватившиися мнѣ не мало денегъ и жита, майно повиходили и одъ того дому кривются по Украинѣ, переходя изъ села въ село, якихъ и спостигнути не возможно, за укритіемъ державцовъ и протчихъ урядниковъ... на которихъ виноватцовъ прошу ясновельможности вашей поважного рейментарского указа, дабы мнѣ — гдѣ они винайдутся — безъ жадного укриваня и волокити, ихъ повидавано, albo долги, на которомъ сколько зависаетъ, выплачено; понеже мнѣ отъ такихъ должниковъ не малій чинится убытокъ и крайнее разороніе, которіе и протчихъ оставшихся должниковъ, майно приходять, подмовляютъ и зъ села выводятъ“.³⁾ А в тім, сим разом державець опирає ся ще на се-

¹⁾ В моїй збірці.

²⁾ Арх. Черниг. Каз. Пал., докум. Борисоглібськ. монаст., нр. 208.

³⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 1185.

ляньских довах. У 1738 р. другой державецъ, Андрей Войцехович, просить запобігти селяньским переходам задля докладного відбуваня загальнонародних повинностей; але дійсне значіє просьби ясне. „Въ черниговскомъ полку, въ сотнѣ городницкой, — пише державецъ Войцехович кн. Барятинському, — на купленной землѣ дѣдомъ моимъ Аванасіемъ Богданомъ Войцеховичемъ, при хуторѣ прозываемомъ Пѣвневскомъ, по универсалу гетмана Скоропадскаго, поселясь нѣсколько хатъ людей, пристойную ея императорскому величеству службу и общенародную повинность отбували доселѣ; а сего 1738 г., когда указомъ повелѣно въ службу ея величества со всякаго двора, по человекѣу опредѣлить и выслать, взявъ свои движенія, зъ своихъ хатъ вышли и криются по околичнымъ селамъ, ухиляясь отъ службы ея величества и общенародной должности. А что они показани въ ревизіи моего владѣнія и положени на нихъ указаніе дабели, за тѣ уже по уходѣ ихъ съ ихъ жилия, требуютъ тѣхъ дабелей и всякихъ повинностей за ихъ, отъ другихъ моихъ людей, зъ села Дубровнаго; отчего ежели и за ихъ вышедшихъ подсосѣдковъ пѣвневскихъ, взимать учнутъ въ селѣ Дубровному, зъ людей моихъ, повинности, то въ неудобопристойное конечное прійдутъ разореніе... Сего ради вашего висококняжого сіятельства рабски прошу милостивое повелѣть учинить разсмотрѣніе и опредѣленіе, дабы они, мои пѣвневскіе подсосѣдки, отъ службы ея величества и общенародныхъ повинностей впредь побѣговъ чинить не дерзали и другіе опасеніе имѣли и забратіе сѣна возвратили, ибо они егда за свои такові поступки наказани не будутъ, то возымѣвъ грубое свирѣпство, не имѣя своего жилия, обиди мнѣ и прочимъ чинить дерзнуть“.¹⁾

З другого боку, великоросійскі урядники, що набували маєтности на Україні, заявляли ще більші претенсії на селяньску особу, поступаючи сим разом під впливом близько звістнаго їм, по Великоросіі, кріпостнаго права: Так в указі 1742 р. читаємо: „я императорскому величеству извѣстно учинилось, что великоросійскіе разныхъ чиновъ люди малороссіянъ разными образы въ вѣчное холопство укрѣпляютъ

¹⁾ Арх. Млрс. Кол. нр. 192.

беруть на нихъ крѣпости и своеручныя всякія письма, иныхъ же подъ неволю женять на крѣпостныхъ своихъ женкахъ и дѣвкахъ, и тѣмъ крѣпятъ оныхъ себѣ въ вѣчное холопство“...¹⁾

Одним словом, безладѣ селянського побуту в половині XVIII ст. дійшло до висшого степеня свого розвою. При загальному безладю горожанських порядків на Україні того часу, селянству ні відки було ждати поліпшень. Навпаки, перестаріла гетьманщина, розпадаючи ся в своїх основах, тягла за собою до гіршого і всі боки народнього побуту, які лише находили ся під безпосереднім впливом гетьманської адміністрації.

Не находячи оборони у адміністрації від утисків державців, селяне шукали поліпшеня свого становища переважно в перемині одного державця на другого; коли-ж доходило до краю, що зовсім покидали батьківщину і переселяли ся в степи: новоросійські, саратівські та оренбурькі. Ми вже бачили які маси людности покидали Україну. Такий лад ставив адміністрацію в безвихідне становище, особливо в нагляді над рівномірним розкладом і своєчасним сповненем земських повинностей: безперестанні переходи селян не давали до того ніякої можливости.

Ось що писав, коло 1760 р., звістний Теплов, що добре знав Україну: „къ внутреннему и собственному разоренію, есть вредъ ближайшей малороссійскому народу волный переходъ съ мѣста на мѣсто, который причиною, что бѣдные помѣщики часть отъ часу въ большую бѣдность приходятъ, а богатые паче усиливаются; а мужики не чувствуя своей погибели, дѣлаются пьяницами, лѣнивцами и нищими, умирая съ голоду въ благословеннѣй плодородіемъ странѣ... Мужикъ имѣя власть перемѣнять свое селеніе, всеконечно ищетъ прежде всего какъ бы ему найти удобства свой хлѣбъ жевать безъ труда; сего ради не допускаетъ обременять сея никакою излишнею работою. Между тѣмъ избылующіе помѣщики землями, или ограбленными государевыми, или за долгъ жинковой

¹⁾ П. С. Св. Зак., т. XI. нр. 8555. Потвержене сього указа т. ж. нр. 8578.

себѣ приговоренными, или по сходѣ лѣнивцовъ, внутрѣ лежащими, обыкновеніе имѣютъ поселять слѣдующимъ образомъ: сперва опредѣляютъ слугу, наряженнаго у бѣдныхъ помѣщиковъ подговаривать, прельщая многими льготами, что весьма легко имъ и у удается, потому что бѣдный больше заставляеть мужика своего работать, нежели богатые, ежели кредита инаго къ тому въ націи не имѣетъ; потомъ выставитъ на пустой своей землѣ большой деревянный крестъ, на которомъ для грамотныхъ надпишетъ, а для неграмотныхъ скважинами проверченными означитъ, на сколько онъ лѣтъ новоселившимся общаеть льготы отъ всѣхъ чиншовъ, то есть оброковъ и господскихъ работъ. Между тѣмъ мужики празднодѣльные и лѣнтяи о томъ не оставляютъ повѣдываться, гдѣ и сколько временными свободами крестъ выставленъ на поселеніе слободы, и провѣдавъ, выбираютъ мѣсто, которое имъ льготнѣе покажется. Такимъ образомъ вылеживаеть мужикъ урочные годы въ крайнемъ лѣннествѣ, а къ концу срока провѣдываеть о новой клнчкѣ на слободку и нового креста ищетъ, и симъ образомъ весь свой вѣкъ нигдѣ не заводитъ никакого хозяйства, а таскаеть отъ одного къ другому кресту, перевозя свою семью и перемѣняя свое селеніе. Для сихъ причинъ они по большей части и никакого у себя не заводятъ домоводства, дабы удобнѣе было съ мѣста на мѣсто подняться, тѣмъ больше, что онъ тотъ переходъ тайкомъ отъ помѣщика учинить долженъ; ибо помѣщикъ подъ претекетомъ тѣмъ, яко-бы мужикъ все, что имѣетъ, нажилъ на его помѣщичьихъ грунтахъ, какъ скоро провѣдаеть о его предпріятіи, грабитъ все его имѣніе, на которое онъ, по силѣ статута, право имѣетъ. Такъ поступаютъ помѣщики безкредитные въ нашия; а сильные кредитомъ, заманивши единожды на свою землю мужика, много и иныхъ способовъ имѣютъ не выпустить отъ себя переселиться къ другому. Такимъ образомъ въ изобиліи и плодородіи земли малороссійской, земледѣлецъ претерпѣваеть гладь, убогій помѣщикъ въ большую бѣдность впадаетъ, а богатый усиливаетъ числомъ подданныхъ; между тѣмъ государственная польза отъ малороссійскаго народа не только изобиліемъ земли не возрастаетъ, но еще часъ отъ часу въ упадокъ приходитъ¹⁾

¹⁾ Зап. о Южной Руси, т. II., ст. 194—196.

Звісно, тут Теплов каже трохи односторонно, забуваючи, що селянські рухи були тісно звязані з державськими насильствами, що були головною спонукуючою причиною переходів селян із місця на місце.

А про те „государственная польза“ терпіла і правитель-ство нарешті поклало зробити дещо задля обмеження селянських переходів.

Першим таким ділом російського правительства був указ 10 грудня 1763 р. — „увѣдомились мы о малороссійскомъ посполитомъ народѣ, что многіе оставя свои жилища и экономію и не радя о своемъ и общемъ добрѣ, переходя столь часто съ мѣста на мѣсто, что не въ состояннн потому ни малѣйшей твердости въ своемъ домостроительствѣ основанія положить и тѣмъ самымъ находяся праздными, подвергають себя крайнему разоренію и нищенству, не сохраняя при томъ и онаго права ихъ вольностей, кое имъ отъ предковъ нашихъ утверждено; ибо и въ 1742 году публикованнымъ указомъ, тотъ свободной имъ переходъ подтвержденъ, слѣдственно въ силу самага того указа должны малороссійской народъ таковымъ свободнымъ переходомъ пользоваться по прежнему на основаннн ихъ малороссійскихъ правъ... Но къ крайнему нашему сожалѣнію видимъ, что малороссійской нашъ народъ тѣми въ свободномъ переходѣ правами не пользуясь и яко отъ несвѣдѣннн оныхъ обращается въ вышепредписанномъ безпорядкѣ и нищетствѣ. Того ради милосердуя объ нихъ къ собственному ихъ отъ того предохраненію и защищенію и для возстановленія ихъ добра и покоя, всемилостивѣйше повелеваемъ тому малороссійскому посполитому народу всѣмъ, гдѣ кто съ публикованія сего нашего указа на поселеннн, въ земледѣльствѣ, въ работѣ или услуженнн находятся, пребывать по ихъ собственнымъ желанннямъ спокойно безъ всякой высылки и безъ наймалѣйшаго утесннннн, равномѣрно же и свободной имъ по ихъ желанннямъ съ мѣста на мѣсто переходъ имѣть во всемъ на точномъ и непремѣнномъ основаннн правъ малороссійскихъ въ книгѣ статута изображенныхъ; а напро-тиву того никому малороссійскаго посполитаго народа людей, безъ письменнаго отпуску одинъ отъ другаго владѣльца отнюдь не принимать, равно же по ихъ желанннямъ въ дачѣ повелѣ-ныхъ тѣми правами письменныхъ отпусковъ не удерживать

подъ штрафомъ въ тѣхъ правахъ положеннымъ: а еслибъ кто кого отпустить не похотѣлъ, тѣмъ о объявленіи въ ближнихъ судахъ поступать, какъ точно роздѣла 12, артикула 24 во 2-мъ пунктѣ показано“...¹⁾

Тоді-ж, коли видано сей указ, відбувала ся третя ревізія; через те, що остатня йшла дуже помалу і невдатно,²⁾ то дуже імовірно, що указ 10 грудня був викликаний власне яко спосіб — улекшити ревізію. Та для України він став першою правовою підставою до кріпостного права, що вкоріняло ся тут звичаєм.

Указ 10 грудня дав державцям можливість юридично спиняти посполитим вільний перехід і як видно з архівних паперів,³⁾ державці почали користувати ся сим указом, маючи на увазі переважно управленє свого впливу на підданих. Але державські претенсії, що опирали ся на сїм указі, лише побільшили, як побачимо низше, переходи селян; ось чому — указ 10 грудня не досяг своєї адміністративної мети. — Як відомо, незабаром після того, Разумовский мусів скинути ся гетьманства (в листопадї 1764 р.) і управу України поручено звісному Румянцову. Таким чином Румянцов застав на Україні переведене ревізії, невдача котрої була для нього очевидна по тим численним „доношеніямъ“, які державці стали подавати в Малоросійську Колегію, „о ишедшихъ своихъ подданныхъ“. Яко славний адміністратор свого часу, Румянцов не міг не звернути уваги на очевидне безладє народнього економічного побуту, що параліжовало всі адміністративні розпорядженя правительства. Приїхавши на Україну весною 1765 р., Румянцов ціле літо оглядав особисто країну і звісно тодішне суспільне становище України мусіло зробити на нього найсумнійше вражіне. Тут він завважав на першому пляні — неподобенство тісного зільляня та безперестанного перемішуваня двох станів, що користували ся зовсім ріжними правами: Румянцов побачив, що давнійша адміністрація майже не звертала уваги на

¹⁾ П. С. Св. З., т. XVI, нр. 11987.

²⁾ Статистическія Таблицы Россійской Имп., кн. 2. ст. 134.

³⁾ Арх. Млрс. Кол., Дѣла поточныя о ишедшихъ отъ владѣльцовъ людяхъ, 1765—1782. Літ. ы.

⁴⁾ Записки Ян. Марковича, II, 397.

перехід посполитих у козацький стан і навпаки; тим часом повинности одного й другого стану супроти держави, були зовсім ріжні; ось чому адміністративні розпорядження правительства що до України, мусіли немнуче натикати ся на перепони, яким годї було запобігти, не змінивши старих порядків..

Першим способом, аби розвідати економічне становище країни, Румянцов уважав докладну ревізію, на підставах, ним самим задуманих, звісно підчас його подорожи по Україні.¹⁾ Вернувши ся до Глухова 30 липня, Румянцов у початку вересня²⁾ предложив колегії зробити „генеральну опись“ України. Причини, що спонукали Румянцова взяти ся за таку опись, тай ціль її видно з його інструкції, даної призначеним до описи урядникам.³⁾ Румянцов хотів відграничити стани, козацький від селяньського, й означити їх майно на підставі правних даних і тим покласти основу кращого розвитку народніх сил. Хоч як важка була для народу ся славна ревізія,⁴⁾

¹⁾ Обсервації, зроблені Румянцовим підчас його поїздки по Україні, виложені в його „Запискѣ о усмотрѣнныхъ въ Малой Россіи недостаткахъ и нестройствахъ, о исправленіи которыхъ малороссійской коллегіи трактовать должно“, Малороссія въ 1767 году, В. Авеенка (Київ, 1864. 16^о) ст. 137—152.

²⁾ Записки Яв. Марковича, II, 397—398.

³⁾ Див. додаток.

⁴⁾ Про сю ревізію Кониський оповідає: „графъ Румянцевъ въ 1767 году повелѣлъ учинить всему народу и его имѣнію генеральную опись, которая, какъ въ своемъ родѣ, такъ и способѣ ея произведенія, была новость необыкновенная. Коммисіонерами къ тому наряжены въ каждый повѣтъ штабъ, оберъ и унтеръ-офицеры со многими писарями и рядовыми изъ великороссійскихъ консистующихъ полковъ и гарнизоновъ, кои, знавъ только строить и ранжировать солдатъ и ихъ школить, поступали по тѣмъ правиламъ и съ поселянами. Въ каждомъ селеніи выгоняли народъ изъ жилищъ его на улицы, необходимо никого, и даже самихъ сущихъ младенцевъ, строили ихъ ширентами и держали такъ на всякихъ погодахъ, въ ожиданіи прохода по улицамъ главныхъ коммисіонеровъ, кои, дѣлая имъ перекличку, замѣчали кожного на грудяхъ крейдой и угольями, чтобы съ другими не замѣшался. Скотъ обывательскій, держанный вмѣстѣ при своихъ хозяевахъ, также пересмотрѣнь и переписанъ, яко значущій хозяевъ. Ревъ скотскій и плачь младенцевъ издали возвѣщали о приближеніи къ нимъ коммисіонеровъ со многочисленною ассие-

та результати її для України були дуже користні: опись Румянцова, маючи в собі становий й маєтковий інвентар країни, давала способи обмежати на далі самоволлю старшини, в її користолобних претенсіях на народні сили й багатство; від часу описи стало бодай можливо перевіряти права скривдженого, бо доти — невірність і недокладність ревізьких книг не давала судії ніякої можливости вдоволити позивачів, що жалували ся на порушене їх станових прав.

Як указ 10 грудня, так іще більше генеральна опись викликали власне ті результати, яким уряд старав ся запобігти: посполиті селяне особливо налякані були Румянцовською описю, бачучи в ній пробу правительства привязати їх до землі й тим самим побільшити на них вплив державців;¹⁾ через те від тоді селянські переходи змагають ся до високої степені, як видно з просьб державців про вишукане „изшедших“ підданих. Ось цифри, що показують яка скількість селян покинула свої житла, від указа 10 грудня до 1774 р. — у бунчукового товариша Трифановського з села Березівки, втікло 76 душ. У Тернавіота — 102 душі; у Стаховича — з села Рогинець 19 родин; із с. Пекарів — 21 родина; з Улановської волости, що належала до архиєрейського чернігівського дому — 59 родин. Із маєтностей Гамаліївського монастиря (в глухівськ. пов.) — 181 душа. У Крижановського, гадяцького полковника, за пять років утікло 55 родин і 169 одиноких.

При тому селяне в части міняли старих державців на нових, а переважно тікали до новоросійської країни та на Запороже.²⁾

Вислідження в таких разях своїх підданих — державці просили колегію, а колегія знов назначала полковим канцеляриям вказівки, щоб вернути утікачів. Такі розпорядження переважно не доходили до своєї мети; так гадяцька полкова кан-

тенцією. Послѣ людей и скотовъ принимались и за помѣщиковъ и владѣльцевъ. Отъ нихъ требованы были крѣпости и доказательства на владѣнія помѣстьями и землями“... Исторія Руссовъ, М. 1846, ст. 256—257.

¹⁾ Див. „Основу“ 1861 р., март, у статі „Маніфестъ 18 февраля“.

²⁾ Див. увагу 3, ст. 211.

целярія 1778 р. писала у колетію: „многіе полку Гадяцького козацкой, посполитеской и подсуеѣдческой статьи люде, козачої — по билетамъ отъ сотеннихъ правленій, а посполитеской по отпускамъ отъ ихъ владѣльцовъ и приказчиковъ даннымъ, удаляються на заработки въ донскія страницы и въ другія тамошнія мѣста на сроки и по прошествіи бытностию ихъ тамо онихъ сроковъ, остаються уже безповоротно на жительства, какъ явствуєть часто входящіе въ полковую канцелярію о учиненіи объ нихъ виправокъ сообщенія“.

Таким чином ані указ 10 грудня, ані генеральна опись не спинили селянських переходів; як бачимо, селяне мали повну можливість тікати з білетами і без білетів, за межі України; та й не трудно було покликати державців без дозволу, а ще лекше можна було находити нове пристановище, не маючи ніяких білетів, установлених указом 10 грудня. Гадяцький полковник Крижановський писав до колетії 1769 р., що хоч і заборонено приймати селян без письменних відпусків давніх державців, „а въ здѣшнихъ малоросійскихъ мѣстахъ владѣльцы приймають безъ свидѣтельствъ приходящихъ, безъ всякаго опасенія какаго либо не только штрафа но и отвѣта; въ другихъ мѣстахъ за приємъ крестьянъ и за пожилое, взыскиваются не малые денежныє и штрафы самыє изшедшіє крестьяне отъ нихъ отбираются; а здѣсь на противъ того, владѣльцы приємомъ чужихъ подданныхъ, хорошія имѣють выгоды — не только отъ штрафа или отвѣта свободны, но и надлежащаго съ нихъ окладу не платяты и изшедшихъ подданныхъ не возвращають, а населяють ими въ пользу свою великія новыє и небывалыя слободы. Вмѣсто того всю тяжесть взысканія принуждаются несть оставшієсь отъ побѣгу подданные и подсуеѣдки и не внако какъ терпятъ сіє въ наказаніє за то, что они отъ побѣгу, на своихъ мѣстахъ остались“.¹⁾

Рішучо можна сказати, що заходи правительства проти селянських переходів на Україні, викликали результати зовсім супротивні: селяне тоді, не мов би віщуючи швидку втрату своєї волі і поки що користуючи ся нею покванно, предста-

¹⁾ Див. увагу попередню.

вляли собою мандрівну масу і тим самим викликали адміністрацію на які небудь рішучі заходи.

Уже підчас поїздки своєї по Україні, в 1765 р., Румянцов про посполитих селян зробив такий висновок: „простой народъ, мнимимъ въ свободѣ своевольствомъ, доведенъ до крайнаго нерадѣнія о своемъ собственномъ, до лѣзности и распуства; ибо многіе оставляя свои нахотныя и другія землі, бродять изъ мѣста на другое и чтобы удобнѣе проваждать жизнь праздную и распустную, остаються на всегда безъ грунтовъ, подъ именемъ подсосѣдковъ, работая лѣнливо за кормъ и напои виномъ. — Надлежить разсуждать, какимъ образомъ виправить сіи пороки, общенародному добру вредящіе, обязать его мѣроположеніями со стороны владѣльцевъ и ихъ самихъ, взаємно полезными; какимъ средствомъ предохранить побѣги ихъ за границу и пресѣчь такъ называемое подсосѣдство, а особливо у людей простаго стану“.¹⁾

Заходи Румянцова в сій справі виразили ся безперестанним доглядом за сповнюванем указа 10 грудня 1763 р.²⁾ і генеральною описю, котрою він думав, розділивши стани, дати спосіб кождому з них законно користувати ся своїми правами і не робити трудностей адміністрації при збиранню податків. Але показало ся, що сі заходи безсильні і треба було конче нових урядових розпоряджень задля обмежень селянських рухів.

При таких обставинах видано указ 3 мая 1783 р.,³⁾ де між иньшим було сказано: „для извѣтнаго и вѣрнаго полученія казенныхъ доходовъ въ намѣстничествахъ: Киевскомъ Черниговскомъ и Новгородскомъ-Сѣверскомъ, и въ отвращеніе

¹⁾ Див. увагу 1 на ст. 212.

²⁾ Догляд за сповненем сього указу виражав ся тою посильною підмогою колегії, котрої вона не відмовляла державцям у вишукуванню селян, що втікли від них. Див. увагу 3 на ст. 111.

³⁾ П. С. Св. З., т. XXI. нр. 15.724. назва указу така: „О податяхъ съ купечества, крестьянъ и другихъ обывателей губерній: киевской, черниговской, новгородско-сѣверской, харьковской, мѣгилевской, полоцкой, рижской, ревельской и выборгской; о сборѣ пошлинъ съ дѣль и съ продаваемыхъ недвижимыхъ имѣній въ губерніяхъ малороссійскихъ и о распространеніи на оныя губерніи права выкупать недвижимыя имѣнія ближайшимъ родственникамъ, по общимъ государственнымъ узаконеніямъ“.

всякихъ побѣговъ къ отягощенію помѣщиковъ и остающихся въ селеніяхъ обитателей, каждому изъ поселянъ остаться въ своемъ мѣстѣ и званіи, гдѣ онъ по нынѣшней послѣдней ревизіи написанъ, кромѣ отлучившихся до состоянія сего нашего указа; въ случаѣ же побѣговъ послѣ изданія сего указа поступать по общимъ государственнымъ установленіямъ“.

Отсимъ поясненемъ указа про податки, посполитіе селяне збавленіе были права переходу і тимъ самимъ мусіли зовсімъ піддати ся тимъ державцямъ — панамъ, на чіихъ земляхъ заставъ їхъ указъ 3 мая.

Такимъ чиномъ настало на Україні кріпостне право.

ДОДАТКИ.

I.

а) Инструкція опредѣленнымъ для сочиненія генеральной ревизіи въ малороссійскомъ нѣжинскомъ полку господамъ примеръ майору Голенищеву Кутузову и полковому нѣжинскому старшимъ №№ и бунчиоковому товарищу.

Я, исполняя всевысочайшее ея императорскаго величества и главнейшее повеление при определеніи меня всемилостивѣйше к настоящему званію и должности, дабы во всей Малороссіи все и всякой при ихъ правахъ и имуществе охранены были, правосудіе и справедливость всемъ и всякому показываны; а напротивъ, все наглости, насилія и все препятствующие или паче вредящие благодѣнствію народному и общему покою притчины, вовсе искоренены были и народъ бы малороссійской отдавалъ повинную ея императорскому величеству службу и положенные доходы прямо ея императорскому величеству, всевысочайшею милостію утешались по ныне различными и обнародованными листами и с подтвержденіемъ до кого что касалось, и довольно объяснительными образы от времени в другое, делалъ, но входя в подробныя разсмотрѣванія доходящихъ многихъ и безпрестанныхъ жалобъ в неумеренныхъ отягощеніяхъ плотезами казаковъ, подпомощниковъ, мещанъ и посполитыхъ в службѣ работахъ и поборахъ, дознавая, что все то при прочтеніи токмо остается; притчины же главнейшии и препятствующи правительству главному давать финальные или крайніе резолюціи и охранить отъ руки силнаго безпомощныхъ людей суть слѣдующіе: 1. Худое

и неосновательное сведение о всехъ и всякого званія недвижимыхъ именій. 2. Отъ частой переписки в городахъ и местечкахъ гражданъ в казаки, къ немалому опустошенію городовъ и поврежденію внутренняго торгу и промыслу. 3. Отъ записыванія не посполитыхъ в козаки и не казаковъ в посполитые, укрываясь первые отъ своихъ владѣльцовъ, а последние отъ службы, ища покровительства сильныхъ и знатныхъ людей и жертвуя темъ всю и всякую свободу, приобретенную чрезъ високомонаршіе милости, а на последокъ казачества по прежнему. 4. Прямо бывшихъ предковъ казаками а какими либо образы порабощены владѣльцами а иногда и насильнымъ захваченіемъ в посполитіе владѣльческіе и лишение всего имущества. 5. Что отъ принужденія и гоненія, оставили многие свои грунты и земли и сочтены беглыми и принуждены скитатца по всюду, а те ихъ грунты и все угоды, яко безгласные, остаются в равныхъ завладеніяхъ незаконно. Сколко же къ симъ исправленію способствовать нужно, толь и поспешно ко отысканію всехъ сихъ средствъ мероположеній взята надлежитъ: и я за единое кратчайшее и способѣйшее средство нашолъ — послать васъ в нежинской полкъ и симъ препоручить и исполнить нижеслѣдующее:

1. Противъ приложенныхъ при семъ примерныхъ формъ, в нежинскомъ полку учинить генералную опись, начавъ отъ полковаго города до последней деревни и хутора, именно: *первое*, въ городахъ: 1) положеніе ихъ по урочищамъ 2) всемъ публичнымъ строеніямъ, разумея: церквамъ, ратушамъ, больницамъ и тому подобнымъ. 3) Число гражданскихъ дворовъ и бездворныхъ хатъ и в техъ обоюга пола мужеска и женска душъ с летами отъ роду, означивая незличимыя болѣзни и увѣчи; исключая одно шляхетство: полковую и сотенную старшину, которые по служивымъ ихъ спискамъ известны и духовныхъ действительно при церквахъ определенныхъ, описывая при томъ не обходя и все те дома, которыя по прежнимъ ревизіямъ принадлежали гражданамъ, а нынѣ во владеніяхъ разныхъ чиновниковъ состоятъ и показавъ точно о всехъ хозяевахъ — в какой службѣ состоятъ и какіе промыслы или торги, или ремесло оныя живущія имеютъ и все ли повинности к магистратамъ или ратушамъ отбываютъ или нѣтъ. Сие касается и до техъ, хто изъ гражданъ впсался в казаки

и другие чины, коихъ по вышеписанному же описать, взявъ со всякого о такихъ списки, какими они промыслами впредь бавится желаютъ; ибо всякому такому, кои в гражданахъ или цехахъ не будетъ написанъ, по правамъ запретится всякой торгъ и ремесло, с такимъ объясненіемъ, что званіе чиновное или казачье хотя и напишется в граждане, не утратитъ своихъ преимуществъ. 4) О гражданскомъ правленіи и о чиновникахъ, кто какимъ званіемъ и должностію обязанъ; о содержаніи полиціи, предосторожность отъ пожаровъ и о принадлежащихъ к той инструментахъ; о прирѣвнн сушихъ нищихъ и прочихъ. 5) О ярмолкахъ и торгахъ неделныхъ, колико ихъ первыхъ в году и в какие времена и по сколку времени, а последнихъ в неделе, в какие дни бываютъ и откуда купечество с какими товарами и коликимъ числомъ наезжаютъ, а в неделныхъ торгахъ из округа того — что болше на торги привозится. 6) С привилегіевъ городовъ и цеховъ писать справочные копіи. 7) Земли с угодьями городу принадлежащие по мерамъ и названіямъ, где какъ и в которомъ полку и месте, называютца, применяясь ко всякой таковой мере по посеву и численіемъ квадратныхъ сажень, описывая что до лесовъ принадлежить, особо всякого способность и званіе. 8) О всехъ до ныне бывшихъ гражданскихъ грунтахъ и ныне во владеніи разныхъ чиновниковъ состоящихъ, особо, со всеми ихъ угодьями и с крепостей отъ владельцевъ справные копіи взять и показать — делаютъ ли они с техъ грунтовъ подлежащую гражданскую плату, и повинность или она на прочихъ гражданъ сложена. 9) Доходъ магистратской или ратушной: отчего собирается и на что в расходъ употребляется. 10) Деревни и всякие угодья магистратские и ратушные, где оныя есть, описать с показаніемъ всяковъ названія и числа дворовъ и бездворныхъ хатъ и в нихъ обоого пола душъ и меры земле и всехъ сенокосныхъ и лесныхъ угодей и протчаго противъ 7 пункта и по какимъ крепостямъ оными владеютъ, с приложеніемъ с техъ справочныхъ копій, а отъ бывшихъ ихъ владеній взять уведомленіе по какимъ грамотамъ или универсаламъ выбыли и где, в которой сотнѣ оныя лежать и у кого во владеніи. 11) С сихъ деревень в консистенские и грацкіе дачи погодно в натуре или денгами что даваемо было и какую работизну исправляли и исправляютъ. 12) Во всехъ принадлежностяхъ гражд-

данамъ, то есть в хуторахъ, мельницахъ и заводахъ поступать по генеральному пункту, какъ о владельческихъ принадлежностяхъ писано. 13) Взять отъ полковой канцеляріи и отъ магистрата справки: сколько и какихъ работниковъ обонхъ половъ в городе бываетъ и по чему в годъ или мѣсяць деньгами или чемъ другимъ берутъ и на какомъ содержаніи довольствиемъ и одеждою своею или хозяйскомъ, сверхъ заплаты. *Второе*: в коронныхъ и монастырскихъ — название всякаго города и местечка положение местъ и о всякомъ хоронномъ строеніи, показавъ в какомъ оныя состояніи находятца, а особливо съ урядовыхъ, кемъ точно что ныне владѣющими построено и со оценкою тамъ знающихъ мастеровъ — число дворовъ и душъ, земли угодя и по какимъ кто грамотамъ и универсаламъ владеютъ, приложя с техъ справные копіи; о зборахъ и работизне и о всемъ, какъ выше о магистратахъ предписано. *Третье*. Во владельческихъ с показаніемъ владѣльца именовъ, кому что принадлежитъ и по какимъ крепостямъ кто владеетъ, с коихъ с засвидетельствомъ, взять копіи, а в прочемъ — положение местъ, число дворовъ и душъ, земли, леса в все угодьи и конспетенские токмо дачи описать противъ вышеписаннаго, не обходя однако и до владельческаго двора принадлежащихъ полей, сенокосныхъ и лесныхъ угоден и людей, обонхъ половъ. *Четвертое*. В казацкихъ, такъ какъ и о магистратскихъ сказано, где ихъ земли, угодя и все имущество описаны быть должны, а о сшедшихъ козакахъ удалившихся службы козацей или же согнанныхъ с грунтовъ или привернутыхъ в владеніе партикулярное, отъ наличныхъ взять верные справки и все ихъ домовство, земли, угодьи отискать и за кемъ оне ныне состоятъ во владеніи и по какимъ крепостямъ настоящие владельцы ползуются, взять с техъ справочные копіи и буде найдутся, что оне не отъ уряду, и именно не от суда генеральнаго отданы или же за запретительными указами скуплены, секвестровать и отдать в смотреніе по описи, в техъ местахъ лучшимъ ис сотенныхъ старшинъ и казакамъ; в принадлежностяхъ же яко в хуторахъ, винокурняхъ, мельницахъ, пасекахъ и всякихъ заводахъ и фабрикахъ число, имена обоого пола душъ и земли с угодья, число колѣсъ и казановъ писать именно, какъ вышеписано.

2. Чтобъ все и всякой, взирая на сие мое чистосердечнейшее способствованне къ скорейшему достижению ея императорскаго величества оныхъ всемилостивейшаго и всевысочайшаго вожделення способствовали и с своей стороны, собственной ихъ ползе и благоденствію и по присяжной должности все то объявляли, чо ведать при семъ отъ нихъ требуется, безъ всякаго и всехъ лживыхъ воображеній какова либо отягощенія; но какъ в первое и нужное основаніе и сохраненіе своего истиннаго отправленія службъ, податей и случающихся работъ, по сущей силе, имуществу и возможности устроая себя темъ лутчей способъ к получению справедливости и спокойному пребыванію, изволите всемъ и всякому ясно толковать, изъясняя при томъ — естли кто что утаитъ, то онъ самъ себя притчину правильную имѣть будетъ укорять, ибо онъ на все то право свое непременно потеряетъ а особливо не записавшейся при сей ревизіи по какимъ либо его не надлежнымъ причинамъ, крепленемъ на званіе малороссійское изселатца уже не можетъ.

3. А дабы по потребованіямъ вашимъ все и всякаго званія владелцы, а отъ городовъ магистраты, ратуши, полковые и сотенные канцеляріи о всемъ отъ васъ требуемомъ, прямое и точное увѣдомленіе подавали, ис коллегіи во все места посланы указы, с подтвержденіемъ о поступаніи при таковыхъ объявленіяхъ по сущей истинне, дабы иногда не класть на себя собственно нариканія, когда и каково явитца и опредѣленне свое надлежащее получить, для чего все здѣсь при коллегіи старые описи и слѣдствіи отыскавъ, при обстоятельныхъ описяхъ отослать немедленно, которые в который полкъ слѣдуетъ, приказано.

4. Для производства жъ при сей комиссіи писменныхъ дель, взять вамъ отъ нежинскаго полку одного канцеляриста или же писать хорошо умеющаго значковаго товарища; а писарей, какъ и для караула и на посылки надобныхъ людей, бумагу сургучъ и чернила от оного жъ полку сотенъ и магистратовъ, где вы находитца будете, брать безъ излишества, кошъ о дачѣ ис коллегіи указами во все места предложено.

5. При описаніи вышеписанномъ городовъ, местечокъ сель и деревень, везде осматривать самимъ вамъ; естли жъ какіе либо случатца хутора и угодыи весьма во отдаленіи, то

в те можете посылать командированныхъ в помощь к вамъ двухъ оберъофицеровъ, предприсавъ имъ что оне тамъ осматривать и описывать должны будутъ.

Сия полагаемая на васъ коммисия доказываетъ достаточно доверенность ту, которую я в службе ея императорскаго величества на ваше достоинство ревность и усердие полагаю и подасть вамъ лутчей способъ оправдать то мое мнение самимъ деломъ, и ожидать за то по мере заслугъ, воздаяния.

Генералъ Румянцовъ.

Ч. 7 октября 1765 г.

Глуховъ.

б) Ордер нижегородского карабинерного полку господину примеръ майору Голенищеву-Кутузову.

При описяхъ по привлагасмой при семъ инструкциѣ, в нежинскомъ полку, извольте сами всемъ и всякому, а особо простова народу людямъ, толковать, что сие все делается единственно дабы освободить ихъ отъ неумеренныхъ, по вернымъ, дошедшимъ и сказавшимся справедливымъ жалобамъ, отъ старшинъ отягощеній и к лутчему впредь всякого челоуѣка в истинной его породе, известия в разсужденіи что многие из сихъ бедныхъ людей будучи козаками или свободными, утратили свое казачество и многие подпали в крепостные отъ единаго ненаписания ихъ и ихъ предковъ в компутъ и списки; и отискания неправо, а паче гвалтовно отнятыхъ земель и приведение всехъ сихъ делъ за всевысочайшею ея императорскаго величества волею, на вечные времена, в твердое и надлежащее по правамъ малороссійскимъ, состояние.

Генералъ Румянцовъ.

Ч. 7 октября 1765 г.

Глуховъ.

в) *Ордеръ командированному для сочиненія генеральной описи в полкъ нежинскій г. примеръ майору Голенищеву-Кутузову.*

В пополненіе данной вамъ отъ меня инструкціи, дабы скорѣйшой в порученномъ деле успехъ могъ быть, снмъ подтверждаю; под нынѣшное зимное время, когда землемеря дѣлать никакова нелзя, хотя прибыли к вамъ определене малороссійскіе чини или не прибыли, сами з своими подчиненными, можете в городахъ и селахъ чинить описѣ состоянію оныхъ городовъ, жителствующахъ в нихъ людей, обиталищъ ихъ, требуя о томъ отъ магистратовъ, ратушь, полковыхъ и сотенныхъ канцелярій и самыхъ обывателей, ведомостей и сущаго показанія; где же и когда сами быть не можете, туда и оныхъ же малороссійскихъ старшинъ с афицерами отправлять, но чтобъ при томъ где вы дело сіе отправлять станете земскій тамошній старшина былъ, о томъ отъ полковыхъ канцелярій потребуйте предложеній, стараясь сколько можно вернее сію описѣ сочинить, но при томъ ни отъ кого ничего не отбирать и не арестовать и в точность и обстоятельно описывать и в какови либо где между кемъ въ имеючіесь спори не входить, и описать за темъ всякое владеніе, за кемъ оно состоитъ; толко козачіе двори зъ грунтами откуда прежде козачая служба происходила, некупленіе посля запретительного указа, отмечать въ описѣ, оставляя во владеніи у того же за кемъ нынѣ состоятъ до резолюціи дальнейшей; о прежней же скуплѣ справки никакой не чинить, а толко крепостей к освѣдительствованію и взята с нихъ копій требовать.

Генераль Румянцовъ.

1766, году, генв. 11 д.

II.

Оповідючи про сю описѣ, Конисьскій додає, що „описѣ оная со всѣми ея страшными слѣдствіями и поисками, не вмѣла своего окончанія и нечаянно уничтожилась.“ Одначе се

неправдиво: генеральна опись України, що містилась у межах нинішньої чернігівської губернії, доховалась і до сьогодні; переховується вона у 147-ми вязанках, в архіві Чернігівської Скарбової Палати.*)

Для повнішого пізнання сеї замітної пам'ятки адміністраційної діяльності Румянцова в Україні і для виразного показання економічного стану посполитих селян, додаємо ось тут чотири відривки з генеральної описи: 1) опись села Внуковичів (новозибк. у.); 2) відомість про маєтковий стан посполитих селян с. Тупичева (городн. у.), зложену мною в образець виїнятих звісток із румянцівської описи; 3) відомість про маєтковий стан козаків і посполитих селян с. Красилівки (борзен. у.), зложену у тій самій формі; 4) опись одного дрібного володіння села Гайворона (колотоп. у.).

1. Опись села Внукович.

Деревня Внуковичи имѣеть положеніе стародубовскаго полку, въ топалской сотнѣ, разстояніемъ отъ полковаго города Стародуба въ 55, а отъ села Топали въ 30 верстахъ; при криницѣ, называемой Королѣ, на низкомъ мѣстѣ, при болотѣ.

Оная принадлежитъ мнѣ (графу Мойсею Владиславичу) по той же высококомаршой грамотѣ, жалованній дядѣ моему тайному совѣтнику и кавалеру Саввѣ Владиславичу, грамотѣ въ коей упомянено въ пожалованіи обще зъ селомъ Топалю.

Въ той деревнѣ дворъ приѣзжой и для жилия прикащиковъ, деревяной, старой, къ жилию еще годной.

Въ ономъ дворѣ служители съ найму жительствоующіе:

1) Евфимъ Рачихинъ зять, лѣтъ 56, здоровъ. Природной подданой, зъ села Топали. Жена его Ефросинія, лѣтъ 32, здорова. Дѣти ихъ; Яковъ — 12 л., Ипатій 2 л., Горпина —

*) Цікаво би знати — чи заховалась опись Південної України, що творить Полтавську губернію? Чи не знайдець ся вона в архів Полтавської Скарбової Палати?

л.; здоровы. Въ годъ получаетъ зъ женою денегъ 6 рублей и 50 к.; на харчахъ и одежи моей.

2. Михай Палченкокъ — 18 л., Онофрей Палченкокъ — 15 л.; здоровы. Природнѣ тоей же деревни, с поданныхъ. Въ годъ получаютъ 3 р., на одежи и харчахъ моихъ.

3. Евсей Кулешенокъ — 25 л., здоровъ; зашедшой зъ слободки Займища, въ прошломъ году. Получаетъ въ годъ 3 рубли и 50 коп., на одежи и харчахъ моихъ.

4. Аникей Плотникъ — 50 л., здоровъ; зашедшой зъ села Замишева, съ посполитского званія, лѣтъ тому 30. Получаетъ въ годъ — 8 р.; на одежи и харчахъ моихъ.

5. Вдова Марья — 40 л., здорова; природная съ подданныхъ села Топали; получаетъ въ годъ — 3 р.; на одежи и харчахъ моихъ.

А принадлежностей къ тому дому: поля пахатного не размѣрнаного и не положеннаго въ здешнѣ названіи, т. е. въ четверки и другіе примеры, во всехъ трехъ сменахъ, засѣвомъ ржи на 25 четвертей. А въ одной смѣнѣ погодно сѣется ржи 8 четвертей. Также и яриной пашнѣ на той же землѣ погодно, сѣется овса — четвертей 6, гречки — четвертей — 5.

На огородахъ засѣвается конопель полтори четверти. Мелница на показанной креници устроенная, на еденъ камень, въ которой одинъ только господской хлѣбъ для винокурнѣ, мелется и оная по мадой части млива и задерживаемой для одной толко своей надобности, водѣ всегда можетъ молоть.

Винокурнѣ, устроение на 36 котловъ; но по неврожаю и недостатку чрезъ прошедшіе года хлѣба, курится въ одной винокурнѣ только, на 16 котловъ, изъ собственного своего домашнаго хлѣба, посылаемого зъ топальского дому и зъ другихъ владѣнія моего здѣшнихъ мѣсть. Вина вициживается по вышеписанному въ нынѣшніе года, въ годъ куфъ до 80, а ведръ до 2000.

Деревь бортныхъ съ пчелми — 40, да безъ пчель — 200.

Футоръ называемый Дрегалевской, отъ дому онуковскаго разстояніемъ въ одну версту. Въ ономъ, на речки, текущей отъ вышеписанной при Внуковичахъ имевшойся креници, называемой Король, мелница на два камня, которая толко

мелеть осенью и весной, когда бывает достаточно воды; въ лѣтнее жъ время, за малою водою, а въ зимнее, за великими морозами, молоть не можетъ и остается безъ млива; и ступникъ едень.

Строенія въ томъ футорѣ къ фабрики моея для бѣленія пряжи, устроенная милярня — 1; для сушенія пряжи, избитри, анбарчиковъ два; избѣ, въ которыхъ живутъ для таковой работы фабриканты, каковы получаютъ за плату противу работы своей, по положенной цѣнѣ, по мѣсячно, числомъ семь; мелницкихъ избѣ — двѣ.

А по именамъ тамъ живущіе фабриканты и мелники, именно: фабриканты —

1. Степанъ Гутникъ — 40 л., здоровъ; природной съ подданныхъ села Топали. Жена его Евдокія — 40 л., здорова, Дѣти ихъ: Парфень — 18., Дмитрій — 15 л., Аванасъ 11 л., Ирина — 6 л., Парасковія — г., — здоровы.

2. Ермола Селедецъ, вдовъ, — 50 л., здоровъ. Природной съ подданныхъ села Таполи. Дѣти его Фѣдоръ — 18 л., Евфросинія 14 л., Акилина — 7 л., Марина — 2 л., Фѣдорова жена — Устинія — 15 л. Здоровы.

3. Василь Пастухъ, — 50 л., здоровъ. Природной съ подданныхъ топальскихъ. Жена его Евфросинія — 45 л., здорова. Дѣти ихъ: Василь — 17 л., Уліяна — 18 л., Матрона — 17 л., Пелагія — 5 л. Здоровы.

4. Семень Довгоушовъ, 35 л., здоровъ. Природной съ подданныхъ села Топали. Жена его Наталія — 20 л.; сестра его — Устинія — 13 л. Здоровы.

5. Николай Карповъ — 60 л., старъ и нездоровъ. Природной съ подданныхъ села Топали. Ж. его — Анна — 55 л., здоровемъ слаба. Дѣти ихъ: — Максимъ — 18 л. Сосонъ — 16 л., здоровы.

6. Нестеръ Горохъ — 50 л., нездоровъ и на лѣвый глазъ слѣпъ. Природной съ подданныхъ села Топали. Ж. его — Анна, 40 л., здорова. Дѣти ихъ: Романъ, — 20 л., Прокопъ 3 г, Евфросинія — 15 л., Романова жена — Матрона — 20 л.; здоровы.

7. Илья Козакъ, 55 л., искалѣченъ внутренюю болѣзнію; съ подданныхъ топальскихъ. Ж. его — Меланія, — 35 л., здорова. Дѣти ихъ: Иванъ 20 л., Давидъ — 17 л., Лаврень — 9 л., здоровы.

8. Семень Селедецъ -- 30 л., здоровъ; съ подданныхъ с. Топали. Ж. его Устинія, 25 л. здорова. Дѣти: Тетьяна — 5 л., Анна — 2 г., здоровы.

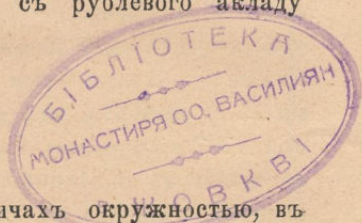
9. Яковъ Громика, вдовъ, — 50 л., здоровъ; природной внуковской. Дѣти: Козма — 20 л., Мартинъ — 6 л., Варвара — 17 л., здоровы.

10. Якимъ Степановъ — 55 л., нездоровъ. Ж. его — Одаръ, 50 л., здорова. Съ подданныхъ топальскихъ.

11. Семень Станченковъ — 60 л., старъ и нездоровъ; съ подданныхъ с. Топали. Ж. его Ксенія — 50 л., глазами слѣпа. Дѣти: Екимъ — 16 л., Марья — 5 л., здоровы.

12. Антонъ Базиленковъ — 56 л., здоровъ. Зашедшій зъ рудни Миклашевского, лѣтъ тому болѣе — 30. Ж. его Татіана — 45 л., здорова. Дѣти: Герасимъ — 20 л., дѣвка осиротѣлая Марина — 14 л., здоровы.

13. Мельникъ Матвей Жигалской — 60., старъ и нездоровъ; зашедшій зъ рудни Жигаловка, лѣтъ тому болѣе 20. Ж. его Едокія — 60 л., глазами слѣпа. Дѣти ихъ: Алексѣй — 20 л., Мартинъ — 18 л., Марья — 25 л., здоровы. Скота имѣеть: лошадь — 1, коровъ — 2, бычокъ — 1, свинья — 1; на консистенты взывается съ него съ рублевого аkladу — 50 к.

Лѣсу при той деревнѣ Внуковичахъ окружностью, въ которомъ дерево не болшая часть соснового и хвоевого, на строеніе годного; а болше все — березовое и мелкое хвоевое дерево, къ употребленію на дрова, именно зачавъ отъ слободки Крутобережки отъ конца, отъ Замышевскаго поля, пошла граница — Истобицкимъ логомъ, около Людковщины, подъемъ болотомъ, въ урочище Деревцы; а зъ Деревецъ у мохъ деревицкій; оттоль — у Лебедкине озеро; оттоль въ Великую Гриву; оттоль Кубицами въ столбъ; оттоль коло села Журавокъ, въ рѣку Ипутъ; отъ Ипути у Рубежницю рѣчку; оттоль лѣсомъ въ березовое болото; зъ березового въ малиновое болото. Зъ малинового — мохомъ, подъ Имхи; оттоль у Мостке, граница зъ деревнею Халевцами; отъ Мостковъ — въ Глиннице, въ Дороговичъ; зъ Дороговича въ Королевку

рѣчку; а рѣчкою — по узъ Синій-Колодезь; отъ Синего-Колодезя рѣчкою у Ратовъ; зъ Ратова въ конецъ слободы моей же Крутобережки, до Замышивскаго поля, отколь початокъ написанъ. Въ окружность смѣтою, верстовъ до тридцати. Но въ томъ числѣ, въ серединѣ того лѣса, вишенсанное на домъ внуковскій, принадлежащее поле (*неназначено*) четвертей а нижеписанное деревнѣ Внуковичъ и другой деревнѣ Крутобережки поле съ пустовскимъ на № № четвертей; сѣнокосу лѣсоваго и болотного въ серединѣ того же лѣса, господскаго и подданническаго на № № возовъ; въ томъ числѣ именно господскаго сѣнокосу лѣсоваго, въ урочища Ратовѣ на 50 возовъ; да болотного въ урочищахъ Мартяновомъ болотѣ и на другомъ болотѣ, называемомъ Журавкахъ на 300 возъ; и съ онога много за бываемою великою водою, и безъ кошенія остается.

Въ той деревнѣ Внуковичахъ подданныхъ мѣсяхъ: дворовъ — 19, да бездворныхъ избъ — 4. Въ нихъ людей: мужеска полу, отъ 1 до 15 л., — 32 д.; отъ 15 до 6 л., — 50 д. Престарѣлыхъ и увѣчныхъ, къ работѣ вовсе неспособныхъ — 4. Женска полу: отъ 1 до 15 л., — 33; отъ 15 до 60 л., — 35; престарѣлыхъ и увѣчныхъ, къ работѣ вовсе неспособныхъ — 7. (Всего — 161 д.) Ихъ земель: пахатной, размѣрной, по здѣшнему названію, всего, чвертокъ три и полчетверушки; посѣвомъ оныя во всѣхъ трехъ смѣнахъ, ржи — на на $37\frac{1}{2}$ четверти, изъ котораго въ прошлую осень на нынѣшней 1767 г. посѣяно — $12\frac{1}{2}$ четверть. На огородахъ въ содержаніи въ подданныхъ той же деревни имѣющихся засѣву pogodно, конопель на 15 четверичковъ.

Сѣнокосу болотного, травъ худыхъ, тожъ подданные во владѣніи имѣютъ всего возовъ на 225. Скота у нихъ: лошадей — 39; рогатого — 50; овецъ — 50; козь — 2; свиней — 17.

Оныя подданные платятъ по нынѣшнему рублевому окладу въ полковой стародубовской коммисаріатъ 19 р. и 95 к., а расположеніе дѣлается отъ дому топальскаго, по числу имѣвашагося въ нихъ грунта и имущества.

Подвірна опись підданих с. Внукович.

Двори	Господарі	Родини	Теплі будинки	Зимні будинки	Душі		Землі.				Худоба.			На консистентів		
					Чоловіків	Жінок.	Під конопель звертки.	Орної (четверухи).	Сіножатної (вози).	Лісної.	Рогата.	Коні.	Дрібна.			Р.
1	Гончаренокъ Федоръ	1	1	3	2	2	1	0	13	0	2	1	3	. 50		
2	Барботка Ан- дрей	2	1	2	4	2	2	1	15	0	2	2	0	1 30		
0	Соловецъ Фе- доръ	1	1	0	4	1	2	1	15	0	3	1	4	1 30		
0	Турчинъ Мак- симъ	1	1	1	2	2	0	0	0	0	0	0	0	. 10		
5	Городискій Василь	3	1	2	4	3	0	0	0	0	0	0	0	. 10		
6	Цуковъ Иванъ	2	1	1	2	2	0	0	5	0	2	1	2	. 50		
7	Мокѣвъ Ан- гонъ	1	1	4	3	2	2	1	15	0	1	1	7	1 30		
8	Ивашковъ Фя- лищъ	2	1	7	8	2	2	1	15	0	6	3	6	1 30		
9	Сосиковъ Якимъ	1	1	4	3	4	2	1	15	0	0	0	0	1 30		
10	Петраченокъ Лаврънъ	3	2	9	5	9	3	2	19	0	8	7	12	1 95		
11	Тереховъ Иванъ	3	1	5	8	2	2	1	15	0	5	2	5	1 30		
12	Шереметчина Марина	1	1	1	1	1	0	0	6	0	3	2	. .	. 50		
13	Горовенокъ Емельянъ	2	1	3	2	3	2	1	15	0	1	3	1	1 30		
14	Серенокъ Ан- дрей	1	1	2	3	2	0	0	4	0	1	0	0	. 50		
15	Швидченокъ Прохоръ	3	1	6	6	5	2	1	15	0	3	6	6	1 30		
16	Новикъ Якимъ	4	1	5	5	10	1	0	6	0	6	4	10	. 50		
17	Марья	2	1	3	3	5	2	1	15	0	2	1	0	1 30		
18	Гончаренокъ Терентій	3	1	1	8	4	2	1	15	0	5	3	8	1 30		

Дворц.	Господарі.	Родини.	Теплі будинки.	Зимні будинки.	Душі.		Землі.			Худоба.			На консистенціях.		
					Чоловіків.	Жінок.	Під конопель чвертки.	Орної (чвертухи).	Сіножатної (вози).	Лісної.	Рогата.	Кові.	Дрібна.	Р.	К.
19	Бондарь Михай	2	1	5	3	2	2	1	15	0	3	1	5	1	30
20	Маланенокъ Иванъ	1	1	0	1	3	0	0	0	0	0	0	0	0	50
21	Борщъ Романъ	1	1	2	4	3	0	0	4	0	0	0	0	0	50
0	Грамика Степанъ	2	1	0	3	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	Гончаръ Петръ	1	1	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
17	23	43	24	66	86	74	27	13	222	0	51	38	69	19	95

Замітки: 1. В оригіналі подвірна опись зложена докладнійше, прим. двір Михія Бондаря описаний так: „дворъ, въ немъ строенія: изба 1, клеть 1, сарай 1, гумно съ овиномъ. Въ ономъ живесть Михай Бондарь, вдовъ, 33 л., здоровъ; зашедшій з села Людоквины, посполитскаго званія, дѣтъ 10 (тому назадъ). Сынъ его: Иванъ 26 л.; ж. его Параскевія, л. 20; дѣти ихъ: Никифоръ 5 л., Улита — $\frac{1}{2}$ г., здоровы. У него земли пахатной, по здѣшнему названію — черверуха; посѣвомъ во всѣхъ трехъ сѣнахъ ржи на 3 чверти, изъ котораго въ процлюю осень, на нынѣшній годъ, въ одной сѣнѣ, посѣяно одну чверть. Огородъ имѣеть одинъ, на которомъ посѣваесть конопель 2 четверика. Сѣна болотного накашиваесть возовъ на 15. Скота у него: лошадь 1, корова 1, быкъ 1, подтелокъ 1, овецъ 5. На консистенцію даесть въ годъ рублевого оклада денегъ 1 р. 30 коп.“

2. Бані і кліти зачислені мною до зимних будівель.

3. Міра землі може бути подана засѣвом,

4. Нуді в подвірній описи означають бездвірні хати.

2. Відомість про маєтковий стан посполитих селян с. Тупичева.

Порядкове ч. двора.	Посполиті селяне.	Родини.	Хати.	Земні будинки.	Число людей.		Землі.			Худоба.			По стійна повинність.			
					Чоловіків.	Жінок.	Орна.	Сінокать.	Ліс.	Рогата.	Коні.	Дрібна.	давній-ші.			
													Порції.	Рації.	Консистенція з р. 1764.	
1	Гузватий Ігнатъ.	2	1	5	6	6	5	.	.	.	2	1	.	1	1	1
2	Чулъ Иванъ	1	1	2	5	1	6	.	.	.	.	.	.	1	1	1
3	Онищенко Михайло	1	1	2	2	2	.	.	.	.	2	1	.	2	4	1
4	Грибъ Григорій . . .	3	1	3	6	7	1 $\frac{1}{2}$	.	.	.	4	1	4	1	1	1
5	Сендецькій Осипъ . .	1	1	3	2	3	6	.	.	.	2	1	3	1	1	1
6	Тузь Федоръ	2	1	3	4	7	10	.	.	.	.	.	.	1	1	1
7	Самоновъ Власъ . . .	3	2	9	9	6	6	10	.	.	3	1	6	1	1	1
8	Клименко Федоръ . .	3	1	5	4	8	6	.	.	.	2	1	2	1	1	1
9	Котиха Марья	2	1	3	2	3	4	.	.	.	1	1	2	1	1	1
10	Филиповъ Аникій . . .	2	2	5	3	5	7	20	.	.	1	1	5	1	1	1
11	Корноухъ Ігнатъ . . .	2	2	4	4	6	7	.	.	.	1	1	2	1	1	1
12	Шкалендѣй Трофим	4	2	5	7	9	7	.	.	.	4	3	7	2	1	1
13	Хоботниха Марья . .	3	2	6	6	4	15	40	.	.	7	3	5	2	1	1
14	Мурашка Федоръ . . .	1	1	2	5	3	4	.	.	.	3	.	3	2	1	1
15	Акуленко Герасимъ	3	2	5	9	8	15	10	.	.	3	1	6	2	1	1
16	Невниха Матрона . .	1	1	2	1	2	3	.	.	.	1	.	.	3	6	1
17	Запорожець Иванъ . .	2	2	5	6	7	15	12	.	.	6	1	10	2	1	1
18	Делеха Леонтій	2	2	5	3	3	6	.	.	.	6	1	12	2	1	1
19	Чмѣль Семень	2	2	4	5	3	.	.	.	.	3	1	.	2	4	1
20	Тузь Леонтій	2	2	5	8	3	16 $\frac{1}{2}$	15	.	.	8	2	7	1	1	1
21	Доцманъ Иванъ	2	1	.	3	4	.	.	.	.	.	.	.	1	1	1
22	Ахремовъ Андрей . . .	1	1	2	3	2	1 $\frac{1}{2}$	.	.	.	1	1	.	1	1	1
23	Хоботня Терешко . . .	1	1	2	4	2	.	.	.	.	3	1	.	2	4	1
24	Махометь Никита . . .	2	1	2	4	3	1 $\frac{1}{2}$	.	.	.	1	1	.	2	4	1
25	Папѣрній Тимофей . .	1	1	5	1	1	3	.	.	.	2	1	2	1	1	1
26	Вишниха Евдокія . . .	2	1	3	3	4	6	10	.	.	3	.	.	1	1	1
27	Дяченкоъ Аванасій . .	1	1	2	1	4	3	.	.	.	.	.	.	1	1	1
28	Дяченко Федоръ	2	1	1	2	4	.	.	.	.	.	.	.	1	1	1
29	Малюкъ Яковъ	2	2	4	7	5	.	.	.	.	1	1	6	2	4	1
30	Заецъ Якимъ	2	2	5	10	5	9	10	.	.	3	1	4	1	1	1
31	Заецъ Маркъ	1	1	3	3	3	9	.	.	.	.	.	.	1	1	1
32	Туръ Андрей	2	2	4	2	4	.	.	.	.	.	.	.	2	4	1
33	Перепеличиха Марья	1	1	.	2	3	.	.	.	.	.	.	.	1	1	1
34	Сластюнъ Иванъ	1	1	.	2	2	3	.	.	.	2	.	3	1	1	1
35	Зацукъ Герасимъ . . .	3	2	5	3	8	9	.	.	.	2	1	7	1	1	1
36	Люблинскій Василь . .	2	1	5	7	9	16	10	.	.	7	1	6	1	1	1

Квартальні гроші, т. є. з кожного двора по 1 р. 2 к.

Порядкове ч. двора.	Посполиті селяне.	Родини.			Число людей		Землі.			Худоба.			Постійна повинність		
		Родини.	Хати.	Зимні будинки.	Чоловіків.	Жінок.	Орна.	Сіножать.	Ліс.	Рогата.	Копі.	Дрібна.	давній-ші.		
													Порції.	Рації.	
														Консистенція з р. 1764.	
37	Красотка Сергій ..	3	1	5	4	3	12	.	.	1	1	2	1	3	
38	Дубиньха Агафья..	2	1	5	4	2	6	10	.	5	2	8	1	3	
39	Зубь Осипъ.....	2	1	4	5	4	7	.	.	7	1	7	1	3	
40	Хурсь Тимофей...	1	1	3	2	6	3	.	.	3	1	5	1	3	
41	Коваль Василь....	2	1	2	5	3	5	10	.	3	1	.	1	3	
42	Дубиньха Анна....	2	1	2	2	1	16	10	.	4	1	4	1	3	
43	Яценко Козьма....	2	1	5	6	4	12	8	.	3	1	5	1	3	
44	Бондаренко Козьма.	2	1	6	4	4	5	10	.	4	1	2	1	3	
45	Кривда Леонтій....	2	1	3	5	5	.	.	.	1	.	.	24	к. к.	
46	Олисеенко Миронъ.	3	2	4	6	3	6	.	.	2	4	4	4	к. к.	
47	Гриценко Кирило..	2	1	5	3	2	.	.	.	3	1	4	2	к. к.	
48	Рогачиха Марина..	2	1	2	3	4	.	.	.	1	1	3	24	к. к.	
49	Сорва Дмитрій....	1	1	2	4	2	.	.	.	4	1	1	24	к. к.	
50	Овчарь Иванъ.....	4	2	10	9	8	20	15	.	10	1	7	2	1	
51	Ютченко Яковъ....	2	1	4	3	5	11	10	.	3	1	2	1	1	
52	Гончарь Григорій..	2	1	2	5	4	4 $\frac{1}{2}$	10	.	3	1	2	1	1	
53	Шапшаиха Целагея	3	2	8	5	5	4 $\frac{1}{2}$	.	.	3	1	2	1	1	
54	Сластюнь Якимъ..	1	1	5	4	3	4 $\frac{1}{2}$	10	.	2	1	.	1	1	
55	Онщенко Антонъ..	5	3	16	10	14	30	20	.	14	4	7	3	1	
56	Тумашъ Остапъ...	4	2	3	11	7	9	.	.	3	1	3	1	1	
57	Иванченко Остапъ.	3	3	9	10	6	5	10	.	4	2	8	1	1	
58	Ткаченко Тихонъ..	4	1	2	6	7	1 $\frac{1}{2}$	.	.	3	1	8	1	1	
59	Кіянъ Исай.....	1	1	3	4	2	2	.	.	2	1	2	1	1	
60	Шульга Андрей...	1	1	2	3	2	7	.	.	3	1	3	1	1	
61	Кіянъ Трофимъ....	2	1	2	6	4	8	.	.	.	1	1	1	1	
61	дворів.	126	83	240	281	268	333	260	.	174	62	192	41	20 $\frac{3}{4}$	
												та ще		3р54к	
														62р.22к.	

Квартальні гроші, т. є. по 1 р. 2 к. з двора.

Замітки: а) Орна земля подана від засіву четверок. б) сіножать подане у возах сіна; в) постійна повинність до 1764 р. показана в раціях і порціях, які видавались по часті у натурі, по часті грошми. У р. 733 кожда порція переведена на гроші рівнялась 41 к., а рація 95 к., виходить отже, що постійна повинність посполитих селян с. Тупичева до 1764 р. була около 27 р. 77 к. У 1765 р. Румянцев розпорядив заміну рацій і порцій на грошевий податок із кожного двора — по 1 р. 2 к., які збирано що чверть року і тому звались кварталними.

3. Відомість про мастковий стан козаків і селян с. Красилівки.

Двори.	КОЗАКИ.	Число родин.	Число хат.	Число знамих будинок.	Число людей.		Землі.			Худоба.			
					Чоловіків.	Жінок.	Ріля.	Сіножатъ.	Ліс.	Рогата.	Коні.	Дрібна.	
1	Николаенко Дмитрій.....	2	2	8	4	4	29	.	.	8	2	6	
2	Николаенко Осипъ	$\frac{1}{1}$	1	6	4	3	50	20	.	10	3	4	
3	Николаенко Романъ.....	$\frac{3}{3}$	3	5	5	8	60	22	.	6	3	8	
4	Гузь Никита.....	3	2	3	9	6	24	.	.	4	.	2	
5	Демченко Василь.	1	1	4	2	1	6	.	.	3	1	.	
6	Кириченко Андрей	4	2	6	6	10	18	.	.	11	5	.	
7	Поповичъ Ефимъ.	$\frac{3}{3}$	3	9	10	10	37	.	.	9	4	10	Пасіна із 7-ми уліїв.
8	Горбанъ Акимъ...	1	1	4	4	3	20	.	100	.	.	.	
9	Горбаненко Матвій.....	2	1	2	2	4	15	.	130	2	.	.	
10	Обелець Кирило...	3	2	7	10	6	26	7	100	7	3	.	
11	Роговець Андрей.	4	4	.	7	12	21	15	.	3	2	.	
12	Игнатенко Трофимъ.....	1	1	2	2	5	23	7	.	6	1	2	
13	Роговець Петръ..	3	1	2	5	8	$7\frac{1}{3}$	2	.	5	1	.	
14	Байло Ефимъ.....	2	1	2	3	3	15	.	.	5	1	2	4 улії.
15	Носалювскій Яковъ.....	2	2	5	8	4	17	10	.	8	2	.	
16	Миля Филиппъ...	3	1	1	3	4	.	.	.	1	.	.	
17	Гелета Мойсей...	1	1	2	2	1	5	.	.	2	1	.	
18	Бычикъ Демянъ..	1	1	3	3	7	13	5	.	3	1	.	
19	Боженко Яковъ...	1	1	3	1	4	2	.	.	1	.	.	
20	Игнатенко Прокопъ.....	3	1	6	3	4	30	.	400	17	3	.	
21	Локоть Сидоръ...	5	4	2	12	12	$4\frac{1}{3}$	.	.	12	4	.	
22	Учкуренко Иванъ.	2	1	1	8	3	6	.	.	.	1	.	
23	Демченко Андрей.	2	2	4	5	4	6	.	.	5	1	.	
24	Демченко Федоръ.	3	2	6	10	9	34	.	2	7	3	2	
25	Демченко Романъ.	1	1	2	5	1	11	.	.	3	.	.	
26	Демченко Алексій.....	1	1	3	1	5	10	3	.	3	2	.	

Двори.	КОЗАКИ.	Число родин.	Число хат.	Число зимних будівель.	Число людей.		Землі.			Худоба.		
					Чоловіків.	Жінок.	Рілля.	Сіножать.	Ліс.	Рогата.	Кові.	Дрібна.
27	Демченчиha Анна.	2	1	3	1	2	10	.	.	2	.	.
28	Б'яличъ Иванъ ...	2	1	.	1	5	3	.	.	.	.	.
29	Б'яличъ Павелъ...	1	1	5	4	2	19	5	.	6	2	.
30	Тищенко Василь..	4	2	4	5	7	60	.	.	12	4	4 ² мельницькі вітряні.
31	Тищенко Герасимъ	2	1	4	5	4	36	8	.	10	2	3
32	Ткаченко Иванъ..	2	1	1	5	3	2 $\frac{1}{3}$	1	.	.	.	.
33	Тихоходенко Ма- ксимъ	2	1	.	5	3	5	.	.	1	1	.
34	Дорошенко Петръ	1	1	.	2	1	6	.	100	3	.	.
35	Тищенко Иванъ..	1	1	3	3	2	1 ⁰	.	.	3	1	1
36	Матв'єнко Дани- ло	2	1	2	7	2	17	.	.	6	1	3 ⁴⁵ улив.
37	Матв'єнко Кири- ло	3 ²	3	10	7	9	31	4	.	9	2	5 ули в.
38	Калениченко Сав- ва	1	1	3	2	5	12	.	.	2	.	.
39	Руденко Николай.	1	1	2	2	1	18	.	.	6	.	.
40	Калениченко Гри- горий	1	1	2	1	5	7	.	.	2	.	.
41	Калениченко Мар- тинъ	1	1	1	2	4	7	.	.	4	.	.
42	Забавенко Кор- в'їй.	1	1	.	1	2	.	.	.	3	.	.
42		<u>82</u>	<u>62</u>	<u>38</u>	<u>187</u>	<u>198</u>	<u>733</u>	<u>109</u>	<u>832</u>	<u>208</u>	<u>57</u>	<u>47</u>
		8			385							

Замітки: 1) В рубриці про число родин числа у формі дробів означають: горішні — родини господарів, а долішні — родини їх підусідків. 2) Орна земля подана днями (3 запряги); окрім того міра землі показана ще і посівом, прим. на 8 днів — 1 чвертка жита; на 36 днів — жита 2 чвертки і віска чвертку; на 11 днів — жита пів чвертки і т. ин. З сього видно, що засів означений неправдиво, тому ми і не наводили його чисел. 3) Сіножать означена косарями, деколи возами, кладучи останніх у двоє більше, аніж косарів. 4) Ліс подавий скількістю сажнів в обводі. 5) У деяких господарів не подано зимних будівель, між тим худоба єсть у них; може бути, що невзначні зимні будівлі не записувались.

Двори.	ПОСПОЛИТІ СЕЛЯНЕ.					Землі.			Худоба.			Консистенція.											
	Число родин.	Число хат.	Число земних будинків.	Число людей		Рілл.	Сіножат.	Лус.	Рогата.	Кові.	Дрібна.												
				Чоловіків	Жінок.																		
1	Володіння помершого бунчукового товариша Страшинця , двір					2	3	3	5	4	60	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	По 1 р. 2 к. з двора.	
	У ньому живуть селяне:																						
	Скорикъ Николай (приказчикъ)													3	.	.	.	.	.	.			
	Тупий Дмитрій (работникъ)																						
	Підусіди:																						
	Черненко Михайло					2	1	3	5	4	.	.	.	4	1	.	.	.	.	.	.		
	Осипенко Андрей					2	1	6	5	3	12	20	.	6	2	.	.	.	.	.	.		
	Гуренко Осипъ					1	1	1	4	1	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
	Загородный Иванъ					2	1	3	4	4	4	5	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
	Загородный Романъ					1	1	2	4	4	.	5	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
	Коваленко Яковъ					1	.	.	1	3	12	6	.	6	1	.	.	.	.	.	.		
1		11	8	18	28	23		91	36		19	4									12 к.		
1	Володіння абшитованого полкового ослула Клеуса , двір					2	2	.	.	.	120	20	.	24	6	2	.	.	.	.	.	6 р.	
	У ньому живуть:																						
	Підусіди:																						
	Жудлай Лукьявъ					1	.	.	1	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	1 р. 2 к.	
	Шолудченко Василь					1	.	.	2	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	51 к.	
	Кудлай Петръ					1	.	.	2	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	51 к.	
	Петриленко Яковъ					1	.	.	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	
	Селяне:																						
2	Лобода Филиппъ					1	1	3	3	1	4	7	.	7	2	2	2	2	2	2	2	2 р. 4 к.	
3	Кляменко Андрей					1	1	1	3	4	.	.	.	1	1	1	1	1	1	1	1	2 р.	
3		6	4	6	14	8		124	27		32	9	5								10 к.		
1	Володіння абшитованого чернігівського війта Канівського , двір					.	5	4	.	.	150	.	1000	16	2	3	.	.	.	.	.	5 р.	
	У ньому живуть:																						
	Савицькій Иванъ (приказчикъ)					1	.	.	5	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
	Підусіди:																						
	Матюшенко Александръ					1	.	.	2	.	.	.	.	2	1	.	.	.	.	.	.		
	Верещака Маркъ					1	.	.	4	1	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
	Бълоусенко Григорій					1	.	.	1	3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
2	Гапотченко Филиппъ					2	1	3	4	3	3	.	.	5	.	2	.	.	.	.	.	По 1 р. 2 к. з двора.	

Двори.	ПОСПОЛИТІ СЕЛЯНЕ.		Число родин.	Число хат.	Число зимних будинок.	Число людей.		Землі.			Худоба.			Консистенція.	
	Чоловіків.	Жінок.				Рілля.	Сіножат.	Ліс.	Рогата.	Кові.	Дрібна.				
3	Гапотченко Іванъ.....	3	1	1	6	5	22	.	.	.	7	5	2	По 1 р. 2 к. з двора.	
4	Бойченко Никита.....	1	1	2	2	1	6	.	.	.	4	2	.		
5	Гапотченко Филипъ.....	1	1	3	2	3	35	.	.	.	10	4	.		
6	Бяличъ Петръ.....	1	1	4	3	5	13	.	.	.	10	2	.		
7	Дилдивченко.....	3	1	1	5	10	22	.	.	.	8	1	.		
8	Семеняка Іванъ.....	1	1	1	2	2	1	.	.	.	2	1	1		
9	Сайко Іванъ.....	1	1	3	2	2	4	.	.	.	5	1	1		
10	Есяпенко Семень.....	1	1	3	4	3	20	.	.	.	2	1	1		
11	Олексенко Григорій.....	1	1	1	4	3	3	.	.	.	.	.	.		
12	Морозъ Никифоръ.....	3	1	4	8	3	25	.	.	.	8	1	2		
13	Горовой Оедоръ.....	3	1	2	4	6	.	.	.	.	3	1	1		
13		25	17	32	58	51	291 ² / ₃	.	1000	.	82	22	13		1 р. 24 к.
	Володіння військового товариша Григорія Костенецького, двір.....		1	.	.	.	150	60	.	.	.	.	.		
	В ньому живуть робітники:														
	Гаповъ Яковъ.....	1	.	.	2	2	.	.	.	.	.	.	.		
	Захожъ Мойсей.....	1	.	.	3	5	.	.	.	.	.	.	.		
	Підсуєдани:														
2	Андріашенко Тихонъ..	1	1	.	2	3	.	.	.	.	.	.	.		
	Педька Влась.....	1	.	.	3	2	.	.	.	.	.	.	.		
3	Гапоненко Влась.....	1	1	.	2	2	.	.	.	.	.	.	.		
	Забава Василій.....	1	.	.	2	1	.	.	.	.	.	.	.		
	Чорноносъ Савва.....	1	.	.	1	3	.	.	.	.	.	.	.		
4	Самородный Тимофей..	2	1	.	3	4	.	.	.	.	.	.	.		
5	Мотелека Филипъ.....	1	1	.	2	4	.	.	.	.	.	.	.		
	Косовець Іванъ.....	1	.	.	1	2	.	.	.	.	.	.	.		
6	Косовець Кирилло.....	1	1	.	2	1	.	.	.	.	.	.	.		
	Давидовъ Якимъ.....	1	.	.	1	2	.	.	.	.	.	.	.		
7	Шило Павелъ.....	2	1	.	4	4	.	.	.	.	.	.	.		
8	Коваленко Евстафій.....	1	1	.	3	2	.	.	.	.	.	.	.		
9	Коть Никифоръ.....	1	1	.	2	4	.	.	.	.	.	.	.		
10	Вашута Катерина.....	1	1	.	.	2	.	.	.	.	.	.	.		
10		18	10	.	32	43	150	60	.	.	.	.	.		
	Володіння сотника мѣргородського Кирила Забили, двір.....		3	2	.	.	200	100	.	.	31	2	.		
	У ньому живуть:														
	Тарасенко Алексій (приказчикъ).....	1	.	.	4	3	10	.	.	.	5	.	.		
	Уласенко Андрей (работникъ).....	1	.	.	1	.	.	.	.	.	.	.	.		
	Бородченко Андрей (работникъ).....	1	.	.	2	1	.	.	.	.	.	.	.		

Двори.	ПОСПОЛИТІ СЕЛЯНЕ.					Землі.			Худоба.			Консистенція.	
	Число людей.	Число хат.	Число зимних будинків.	Число людей.		Ріля.	Сіножать.	Ліс.	Роґата.	Копі.	Дрібна.		
				Чоловіків.	Жінок.								
Підсуєдани:													
2	Таценко Григорій	2	1	2	3	3	5	.	.	5	2	2	По 1 р. 2 к з двора.
3	Садовой Емилянъ	1	1	2	2	1	.	.	1	.	.	.	
4	Копыль Василь	2	1	3	3	2	11	.	.	4	2	1	
5	Тарасенко Карпъ	1	1	4	4	5	13	.	.	6	2	2	
6	Тарасенко Осипъ	1	1	4	5	3	23	.	.	8	8	8	
7	Мовчанъ Алексій	2	1	5	3	5	4	.	.	9	2	9	
8	Уласенко Иванъ	1	1	4	2	3	15	.	.	4	1	4	
9	Тищенко Ефимъ	2	1	3	4	6	5	.	.	8	2	3	
10	Роговченко Никита	2	1	6	4	4	1	.	.	2	2	.	
11	Роговченко Антонъ	1	1	5	2	3	1	.	.	2	2	.	
12	Нестеренко Романъ	1	1	4	1	4	10	.	.	8	5	.	
13	Нестеренко Семень	1	1	1	2	2	3	.	.	2	.	.	
14	Мовчанъ Лукьянъ	1	1	3	1	1	.	.	5	1	.	.	
15	Сичченко Семень	1	.	.	1	2	.	.	.	.	.	.	
15	Матвѣенко Мартынъ	1	1	1	2	2	.	.	2	.	.	.	
15		23	17	49	46	50	301	100	.	102	21	38	14 р. 28 к.
Володіння глухівського коменданта Делатура.													
Підсуєдани:													
1	Животокъ Павель	1	1	4	5	2	.	.	.	.	.	1 р. 2 к.	
	Правило Тарасъ	2	1	.	4	6	20	9	.	18	6	2	2 р. 44 к.
	Байло Михайло	1	1	2	2	2	.	.	.	.	.	.	1 р. 2 к.
	Байло Василій	3	1	2	5	7	1	.	.	2	1	1	2 р. 44 к.
Селяне:													
2	Байло Андрей	3	1	4	3	6	19	.	.	8	2	3	2 р. 50 к.
3	Лобко Иванъ	1	1	4	4	1	8	5	.	3	2	2	2 р. 44 к.
3		11	6	16	23	24	48	14	.	31	11	8	11 р. 86 к.
Володіння генерального судді Дублянського.													
Селяне:													
1	Орбный Илья	3	2	5	8	7	33	7	.	8	2	5	2 р. 4 к.
2	Бакало Михайло	1	1	2	4	1	6	.	.	3	1	8	.
	Бакаленко Алексій	2	1	1	4	4	1	.	.	.	.	.	.
3	Байло Демянъ	1	1	3	2	7	12	7	.	6	3	1	.
4	Бакало Семень	2	2	1	4	5	23	10	.	9	2	3	.
	Бакало Климъ	1	1	4	2	3	20	7	.	7	2	7	.
5	Харненко Григорій	2	2	5	1	3	20	10	.	10	4	11	.
6	Лопата Семень	3	1	8	5	4	15	6	.	6	1	2	.
7	Корпанъ Василь	1	1	1	5	2	3	20	.	2	1	1	.
	Корпанъ Степанъ	1	1	2	3	1	.	.	.	.	.	.	.
8	Безносенко Аванасій	3	1	3	8	7	15	15	.	2	2	3	.
8		20	14	14	46	44	148	82	.	53	18	41	9 р. 18 к.
90													

4. Опись володіння сотного хорунжого Прийми в селі Гайвороні.

Дворъ хорунжого сотенного красноколядинского Антона Прийми, въ немъ строенія: свѣтлиця с комнатою и чрезъ сѣни — пекарня, подъ одною кришкою; клетей 2; хвжъ 2; сараевъ 3; ліохъ 1; клуна; сажъ 1.

Работники, нанятыя погодно: 1) Иванъ Коваленко 17 л., бывшего здешнего козака Данила Коваленка сынъ, работаетъ в годъ за 2 р., сверхъ пищи и платя. 2) Девка, ево Ивана Коваленка сестра родная, Меланія 12 л., взята имъ, Приймою на воспитаніе. 3) Вдова Акилина 35., бывшего здешнего посполитого Трофима Донченка жена, работаетъ в годъ за 2 р., сверхъ пищи и платя; мужъ же ее 75½ г., оставя ее, сшелъ безвесно. У нея дѣтей 2, беззаконнорожденіе.

В ономъ ево, Прийми, жиломъ дворъ подсуеѣдческихъ хать 7. Въ 1-й живутъ: а) *Иванъ Темный*, 45 л., уроженецъ полку вѣжинского, села Городища, с посполитого владѣнія бывшего гетмана Разумовского; въ семь дворъ живетъ съ 1766 г. Ево жена Аліона 40 л. У нихъ дѣтей 3. Земли пахатной и другихъ угодій — нетъ. Скота: кобила, корова, теленокъ, свиней 2. Промислу и ремесла не имѣтъ. В консистенцію дачъ в годъ платитъ 60 к. Питается з заработку; заживаеъ и замолочиваеъ. б) *Мойсей Зубенко*, 38 л., природной здешной козакой подсуеѣдокъ; в семь дворъ живетъ съ 1752 г. Ево жена Агафія 36 л.; у нихъ сынъ. Земли пахатной и другихъ угодій: тожь скота, промислу и ремесла не имееъ. В консистенцію дачъ в годъ платитъ 32 к. Питается зарабатываніемъ. Во 2-ий: *Степанъ Темный*, 45., уроженецъ полку вѣжинского, с. Городища, владенія бывшего гетмана Разумовского; в семь дворъ живетъ съ 1766 г. Ево жена Оедося 38 л. У нихъ дѣтей 3. Земли пахатной и другихъ угодій, тожь скота и промислу не имѣтъ. В консистенцію дачъ в годъ платитъ 44 к. Питаетъ ся отъ заработку, заживаеъ и замолочиваеъ. Въ 3-ий *Павло Галюнка*, 25 л., уроженецъ полку вѣжинского, села Городища, с посполитихъ

бывшого гетмана Разумовского, В семь дворѣ живеть съ 1765 г. Ево жена Мария 20 л. У нихъ дѣтей 2. Ево, Павла, мать родная вдова Авдотья 65 л., дряхла, бывшого предписанного села Городища и владенія посполитого Демяна Голюнки жена. Земли пахатной и другихъ угодій нетъ. Скота: кобила телиця, свиня. Промислу и ремесла не имѣеть. В консистенцію дачь в годъ платить 24 к. Питается зарабатываніемъ. Въ 4-й: а) *Семенъ Головченко* 38 л., уроженецъ полку нѣжинского, села Тростянки; такового званія отецъ его былъ оставшійся малолѣтнимъ. В семь дворѣ живеть съ 1749 г. Ево жена Аліона 30 л. У нихъ дитя 1. Земли пахатной и другихъ угодій, тожь скота, промыслу и ремесла не имеетъ. В консистенскую дачу в годъ платить 24 к. Питается зарабатываніемъ. б) Вдова *Марія* 64 л., дряхла, козачого подсузда Якова Литвиненка жена. В семь дворѣ живеть съ 1762 г. Ея дочь *Марія* 30 л., сего жъ полку, села Голенки, жителя Николая Москаленка жена, а какого званія не знаетъ, которой оставивъ ее, шоль безвѣстно. У ней синь. В 5-й живутъ: а) *Артемъ Кваченко*, 35 л., природной здешной козакъ, котораго удалился, въ семь дворѣ живеть с малолетства. Ево жена Мария, 25 л. У нихъ дѣтей 4. Земли пахатной и другихъ угодій нетъ. Скота: кобила, корова, телиць 2, овецъ 6, свиней 2. Промислу и ремесла не имеетъ. В консистенскую дачу в годъ платить 24 к. Питается зарабатываніемъ. б) *Игнатъ Якубенко*, 35 л., уроженецъ полку слободского, сумского, села Бочокъ, с посполитихъ; в семь дворѣ живеть съ 1766 году. Ево жена Христина, 30 л. У нихъ дочь 1. Земли пахатной и другихъ угодій нѣтъ. Скота: кобила, жоробенюкъ, воля, корова, теліонокъ, свиней 1. Промислу и ремесла не имѣеть. В консистенскую дачу платить 16 к. Питается з заработку; зажинаеть и замолочиваетъ. Въ 6-й: *Павло Кваченко*, 30 л., природной сего жъ села козакъ, съ малолетства удалися козачества и съ того времени въ семь дворѣ живеть. Ево жена Марина, 27 л. У нихъ дочерей 20*). Земли пахатной и другихъ угодій — нетъ. Скота: кобила, корова, телиця, теленокъ, свиней 4. Промислу и ремесла не имеетъ. В консистенскую дачу в годъ платить 44 к. Питается отъ хлебопашества, пахая землю постороннихъ з десятины. Въ 7-й: *Мартинъ Гумель*, 30 л., при-

родной здешной козакой подсоседакъ; в семь дворѣ живеть съ малолѣтства. Ево жена Устинья, 23 л. У нихъ сынъ. Земли пахатной и другихъ угодій — нетъ. Скота: кобила, воловъ 2, корова, бикъ, теленокъ, свиней 4, овецъ 3. Промислу и ремесла не имѣеть. В консистенскую дачу нѣчево не платить. Питается отъ хлебопашества, пахая постороннихъ землю з десятины.

Задворніе ево жъ хорунжого Приими подсоседческіе дворы:

Первый дворъ, — въ немъ хать 4, хижъ 4, хлѣвовъ 5. В немъ живуть: а) *Леонтій Черниченко*, 35 л., уроженецъ полку Черниговского, села Волѣнки, съ посполитихъ; въ семь дворѣ живеть съ 1760 г. Ево жена Меланія, 30 л. У нихъ дѣтей 2. Земли пахатной и другихъ угодій нетъ. Воловъ 2, корова, бикъ, телица, свиней 2. Промислу и ремесла не имѣеть. Въ консистенскую дачу въ годъ платить 64 к. Питается отъ хлѣбопашества, пахая землю постороннихъ з десятины. б) *Герасимъ Мелниченко*, 25 л., природній сего жъ села козакъ, которого удалился съ малолѣтства въ семь дворѣ живеть съ 764 г. Ево жена Дарья, 26 л. У нихъ дѣтей 3. Земли пахатной и другихъ угодій нѣтъ. Скота: волъ, корова, телица, свиня. Промислу не имѣеть. Въ консистенскую дачу въ годъ платитъ 64 к. Питается отъ хлѣбопашества. в) *Николай Прокопенко*, 22 л., уроженецъ сей же сотни, с. Великого-Самбура; съ посполитихъ. В семь дворѣ живеть съ 1766 г. Ево жена Катерина, 20 л. У нихъ сынъ. При немъ живеть, з одного толко пропитанія вдова *Пелагея*, 69 л., сего жъ полку, села Григоровки, бившего посполитого Василя Бута жена. Земли пахатной и другихъ угодій — нѣтъ. Скота: волъ, корова, бикъ, телица, овецъ 2, свиней 2. Промислу не имѣеть. Въ консистенскую дачу въ годъ платятъ 40 к. Питаетця отъ хлѣбопашества. г) *Семенъ Савченко* имѣеть отъ роду 40 л., уроженецъ полку слободского сумского, села Козацкой, съ посполитихъ; въ семь дворѣ живеть 1796 г. Ево жена Матрона, 35 л. У нихъ дѣтей 3. Земли пахатной и другихъ угодій нѣтъ. Промислу не имѣеть. Въ консистенскую дачу платитъ въ годъ 50 к. Питается отъ заработку: зажинаеть и замолочиваетъ.

Другой дворъ, — въ немъ хать 5, хижь 4, хлѣвовъ 3. Въ немъ живутъ: а) *Иванъ Артюшенко*, 45 л., уроженецъ мѣст. Варви, сего жъ полку, съ козаковъ, котораго удаляся, въ семь дворѣ живетъ съ 1741 году. Ево жена *Матрона*, 40 л. У нихъ дѣтей 2. Земли пахатной и другихъ угодій — нѣтъ. Скота: корова, телиця, теленокъ, свиней 3. Промислу не имѣеть. Въ консистенскую дачу въ годъ платитъ 50 к. Питается зъ заработку. б) *Петръ Чернишенко*, 33 л., природной здешней козакъ котораго удалился съ малолѣтства, в семь дворѣ живетъ 1750 л. Ево жена *Авдотья* 30 л. У нихъ дѣтей 3. Земли пахатной и другихъ угодій, тожь скота, промыслу и ремесла не имѣеть. Въ консистенскую дачу въ годъ платитъ 48 к. Пятаецца зъ заработку. в) *Демидъ Яценко*, 35 л., уроженецъ полку нѣжинского, села Шаповаловки, съ козаковъ; въ семь дворѣ живетъ съ 1756 г. Ево жена *Анна*, 30 л. У нихъ дѣтей 30*). Да съ нимъ въ одной хатѣ живетъ вдова *Мария*, 30 л., бвшаго здешняго посполитаго владѣнія майора *Якова Скоропадскаго Филипа Алиошенка* жена; у нея дѣтей 2. Земли пахатной и другихъ угодій нѣтъ. Въ консистенскую дачу платитъ 50 к. Пятаецца зарабатываніемъ. г) *Михайло Мохонко*, 35 л., уроженецъ полку нѣжинского, села Городища, владѣнія бвшаго гетмана; въ семь дворѣ живетъ съ 1755 г. Ево жена *Арина*, 30 л. — У нихъ дѣтей 3. Земли пахатной и другихъ угодій — нѣтъ. Скота: корова, телиця, теленокъ. Промислу и ремесла не имѣеть. Въ консистенскую дачу въ годъ платитъ 50 к. Пятаецца отъ заработку.

Третій дворъ, — въ немъ хата 1, хижа 1, хлѣвъ 1, сарай 4, кузня 1. Въ немъ живетъ *Петро Холоднякъ*, 30 л., уроженецъ сего жъ полку села Галки, с козачихъ подсосудковъ; в семь дворѣ живетъ 1760 г. Ево жена *Анастасья*, 25 л. У нихъ дѣтей 3. Ево сестра родная девка *Мария*, 17 л. Земли — нѣтъ. Скота: меринъ, коровъ 2, биковъ 2, теліонковъ 2, овецъ 3, свиней 2. Промислу не имѣеть. Въ консистенскую дачу въ годъ платитъ 60 к. Питается сколько отъ хлѣбопашества и отъ ремесла ковалскаго.

Четвертый дворъ, — въ немъ хата 1, хижа 1, хлѣвъ 1. Въ немъ живетъ *Алексей Черниченко*, 45 л., уроженецъ полку Черниговскаго, мѣстечка Новгородка, съ посполитихъ;

живетъ съ 1760 г. Ево жена Марья, 40 л. Работница девка Авфросинья 13 л., бывшего здешного козака Павла Кравченка дочь; работаетъ въ годъ за 1 р. 20 к., при пищи и одежи. Земли — нѣтъ. Скота: кобила, корова, теллицу, теліонокъ, свиня. Промислу и ремесла не имѣетъ. Въ консистенскую дачу платитъ 60 к. Питается отъ заработку, зажиная и замолочивая.

*) Так в оригиналі; мабуть похибка. С. Т.

ПОКАЗЧИК

імен особових і географічних згаданих у XXII т. „Руської
Історичної Бібліотеки“.*)

А.

Авденкович Іван — 25.
Авдековський — 25.
Авсієнко — 172, 198, 212.
Аврам, підскарбій — 22.
Аврам, жорославський держа-
вець — 86.
Аврамович, чернігівський пол-
ковник — 190.
Аврамовичі — 111.
Агафія — 186, 187.
Агафія, жінка Ісеевича — 184.
Акилина, вдова — 238.
Аксютинці с. — 166.
Акуленко Герасим — 231.
Алгимонтович Андрій — 96.
Алексій Роман, син Худопіїв
— 187.
Алексій Терентій — 184.
Алексій Михайлович, царь —
145.
Алексій — 203.
Алексєвич Гаврило, полоцький
боярин — 20.
Алексєвич Дмитро — 88.

Алексичі — Херитин, Іван —
113.
Алїошенко Фяляп — 242.
Атинівка с. — 155.
Анненко — 156.
Аннушка — 101.
Андрейковичі с. — 160.
Андрець — 9.
Андрій — 9, 26, 28, 100.
Андріяшенко Тихон — 236.
Андрієвич Іван — 29.
Андрієвич Яремій, сотник бату-
ринський — 144.
Андрухівщина, дворище — 12.
Антонець — 9.
Антонович Чышук — 29.
Антоновичева Марія — 204.
Анчухович Іван — 8.
Апостол Данило, гетьман — 158,
162, 165, 171, 172, 177, 200.
Артополота р. — 195.
Артюшевич Федько, боярин —
116.
Артюшенко Іван — 241; його
жінка Матрона — 241.

*) Арабські цифри означають сторону тому, м. = місто або містечко,
с. = село, з. = земля, р. = ріка.

Асакович — 20.
Афанасій Павло, поміщик смоленського уїзду, шляхтич, син Дукшта — 187.
Афанасевич Самуйло, сотник верківський; державець села Смоляжи — 151.
Ахремів Андрей — 231.
Ахтирка м. — 166.

Б.

Базиленок Антін, жінка його Татіяна, діти: Гарасим, Марина — 227.
Байло Ефим — 233; Андрій, Василь, Демян, Михайло — 237.
Бакаленко Алексій — 237.
Бакало Клим, Михайло, Семен — 237.
Баклань с. — 196.
Бакланська сотня — 196.
Баликин с. — 196.
Баламутович — 7.
Баландичі с. — 22.
Балуківщина, дворище — 15.
Баранович Лазар, архієпископ чернігівський 198.
Барботка Андрей — 229.
Барин с. — 186.
Барська шляхта — 62.
Барське староство — 122.
Бартломей — 80.
Бартошевичі Гришко, Аврам — 86, 94.
Барятинський князь — 207.
Батіївське дворище — 6.
Батіївщина, дворище 6.
Батурин м. — 156, 195.
Батуринський полк — 144.
Бахана м. — 188.
Бацвинка Семен — 197.
Берздежани, селяне — 33.
Бездахи с. — 25.

Безниз (на Безнизу) — 29.
Безносенко Атанасій — 237.
Безпалчій Тишко — 132.
Безхлібович — 7.
Белька земля — 61.
Бердевякович Павло, князь — 62.
Бережний — 131.
Береза с. — 138.
Березівка с. 213.
Березники (на Березниках) — 116.
Березова-Лука, с. — 196.
Беркатович маєток — 26.
Бесеровичі, с. — 13.
Бешлеровичі, с. — 5.
Біла Русь — 5, 182, 197.
Біла Церква м. — 39, 186.
Біле с. — 28.
Білинські, данники — 6.
Білич Іван — 234.
Білич Павло — 234; Петро — 236.
Біличенко Кондрат — 181.
Білоберезжжє — 39.
Біловинська земля — 32.
Білокобила — 177.
Білокодила Семен — 131.
Білокурєнки — Павло, Федор — 133.
Білоросія — 143.
Білоус Фесько — 196.
Білоусенко Григорій — 235.
Білоусівка, с. — 160.
Білчевич, дворище — 74.
Білчевичі — 74.
Білчиний сорок — 79, 90.
Біленевичі, дворище — 54.
Біневичі Гурцьо, Васильцьо, Лукіянець, Гарасець — 21.
Біскуп Петро — 168, 169.
Біскупенко Петро 170.
Бивалки, с. — 25.
Бистрів (у Бистрові) — 29.
Бистриця, р. — 113.
Бихів, с. — 22.

- Бичеровичі — 31.
Бичик Демян — 233.
Бичковичі, дворище — 15.
Блажій Микола — 25.
Бобовичі, с. 192.
Бобреньський сорок — 79.
Бобрович Ігнат — 92.
Бобровник Петро — 105.
Богатиревичі — 97.
Богдан, чернігівський полковник — 165.
Богданова Ганна — 8.
Богданович Юхно — 88.
Богуслав, м. — 39, 132, 133.
Богуш — 118.
Бодаква (хутір на Бодакві) — 172, 173.
Боженко Яков — 233.
Божко — 132.
Бойченко Микита — 236.
Бона, королева — 7, 10, 21, 36, 59, 60, 64, 70, 90, 111, 117, 118.
Бондар Михайло, малоросійський чоловік — 186.
Бондаренко Козма, Федько — 196.
Бондар Іван, жінка його: Параскевія, діти: Никифор, Улита — 230.
Борана, с. — 184.
Борів (на Борові) — 29.
Борзаківський, глухівський протопіп — 179, 180.
Борзенський уїзд — 224.
Борзна, р. — 184.
Борц Роман — 230.
Брегалів син Антін Михайлів — 187.
Бориловичі Кузьма, Лихая, Тома — 58.
Борилович Мишко — 58.
Борис — 186, 187.
Борисенко Юсько — 181.
Борисівська волость — 35.
Борисик — 7, 14.
Борисиха, вдова — 181.
Борисович Мелешко — 84.
Борисович Михайло — 91.
Борисоглібський монастир — 113, 118, 143, 199, 202.
Боричевичі с. — 31.
Боровицька слобода — 163.
Боровичі с. — 163.
Бородичі — Федір, Мартин, Тихон — 25.
Бородченко Андрій — 236.
Бороздна Миколай, державець — 206.
Борозна — 177.
Борок (на Борку) — 17.
Боксукович Малей, Мацута — 22.
Борохня, с. — 142.
Бохнівське дворище — 6.
Бочки, с. — 239.
Брегалів — 187.
Брилево, с. — 21.
Бродка, с. — 25.
Бронів (на Броневі) — 29.
Брусилів Іван Іванович — 185.
Брюховецький Іван, гетьман — 165.
Брянск, м 188.
Бублявич Дашко — 24.
Буг, р. — 39.
Буда, с. — 185.
Буди, с. — 181.
Будища Малі, с. — 174.
Будник Сидір — 169.
Будько, угольний — 10.
Буйвілішки, м. — 66.
Булавка, державець — 177.
Булавка Петро, писар полку чернігівського — 152, 153.
Булашевич Іван — 140.
Бурій Трофим — 179, 180.
Бурківка с. — 134, 143.
Бурковський Василь Каспарович, генеральний обозний — 134, 135.
Бурченко Василь — 185.

Буг Василь — 241.
Бучейкович Богдан — 88.
Бутовско, м. — 183.
Бучемль, двір — 63.
Бчицька волость — 32

В.

Вазгирдович Янко — 109.
Вайбаровичі, с. — 24.
Вакулка — 63.
Вареміїв Іван, харківський ро-
димець — 189.
Варлаам, еромонах — 171.
Василь — 90, 131.
Василевич Андрей — 9.
Василевич Данило — 32.
Василевич Ждан, замковий
ключник — 29, 30.
Василевич Жданець — 9.
Василевич Мисько — 11.
Василевич Сенько — 11.
Василевич Сямеон, петрівський
священник — 174.
Василевичі — Хведір, Іван —
29, 30.
Василевська Ганна — 8.
Василенко Яків — 187.
Василків, м. — 135.
Васильова Оксюха — 81.
Васиця — 66.
Васько — 26.
Васковичі Радко, Іванко — 22.
Вашута Катерина — 236
Венсбах, генерал — 196, 197.
Велемичі, с. — 32.
Велика Грива — 227.
Великоросія — 197, 205, 207.
Великоросійські слободи — 166.
Величенко Іван, Харко, — 133.
Величко Самійло, історик —
143, 149, 182.
Величкович Іван — 27.
Велятицькі — 9.
Вербичі, с. — 137.

Вербки, с. — 137.
Верещака Марко — 235.
Вериміїв Кузьма — 184.
Вестів — 156.
Віленська воеводина — 66.
Віленський — 120.
Віленський, гродненський ста-
роста — 71, 93.
Вілько, м. — 16, 101.
Вільманиця, р. — 39.
Вінські — 23.
Вінський боярин — 22.
Вітковичі, двориче — 54.
Вітолд, литовський князь — 113,
117.
Виговський Іван, гетьман — 137,
140, 190.
Вилзна (на Вилзній) — 29
Вилківський — 202.
Вилна (під Вилнею) — 184.
Висоцкий Валько Андрієвич —
49.
Висоцкий Богдан Андрієвич — 49.
Висоцкий Іван — 133
Високе, с. — 49, 50.
Вихторів, с. — 158
Вишеньки, с. — 138.
Вишневецкий Ярема, князь —
183.
Вишневецький Лазор — 196.
Вишниха Евдокія — 231.
Владимірський Буданів — 64.
Владиславич Мойсей, граф —
224.
Владиславич Сава, тайний со-
вітник — 224.
Внуковичі, с. — 224, 227, 228,
229.
Внучко — 108.
Бовк Кирило — 203.
Вовкодавец Василь — 169.
Вовчичі, с. — 15, 55.
Воїн, острів — 33, 88.
Война — 27, 29, 30, 31, 70, 74,
89, 90.
Волінки, с. — 240.

Вороніж, м. — 144.
Вороніжка, с. — 144.
Ворочевичі, с. — 33, 88.
Войтко — 22.
Войтович — 102.
Войцехович Андрій, державець — 207.
Войцехович Атанасій Богдан — 207.
Войцехович Іван — 190.
Войцехович Петро, сотник севітський — 135.
Волбачі, с. — 53.
Вольвичі, с. — 31, 105.
Волович Михайло — 22.
Воля — 113.
Волобіка Андрій — 152.
Волошин Янкул — 172.
Вшивоме (на Вшивому) — 29.
Вяле, с. — 25.

Г.

Гаджеля — 144.
Гадяч, м. — 150, 174.
Гадяцький повіт — 166.
Гадяцький полк — 214.
Гайворон, с. — 224, 237.
Гагарин — 156.
Галаган — 177, 179, 180.
Галенковський — 179.
Галецький Семен, стародубський полковник, сотник — 195, 196, 197.
Галки, с. — 242.
Галюнка Павло — 239; його жінка Марія — 239.
Гамалія Михайло, — 139, 140.
Гамаліївський монастир — 213.
Ганка — 80.
Ганна — 24, 59, 101.
Ганківці — 88.
Ганусович Юрій — 94.
Гапон Яків — 236.

Гапоненко Влас — 236.
Гапотченко Іван, Филип — 235, 236.
Гацевич Перхур — 8, 27.
Гацько — 26.
Гапидович — 76.
Гаштолд, віленський воевода — 35.
Гванин, державця — 49.
Гейсмонтович Войтко — 92.
Гелета Мойсей — 233.
Гіртишевичі, дворище — 15.
Гілянський похід — 164.
Гиначна (на Гиначній) — 29.
Гиртишевичі, дворище — 55.
Гирявка, с. — 204.
Гичшин, маєток — 26.
Глѣбо, намістник — 118.
Глинський Михайло, князь — 32.
Глинище, с. — 227.
Глугів, с. — 157, 169.
Глухів, м. — 128, 156, 157, 158, 167, 168, 169, 170, 178, 185, 202, 212, 222.
Глухівський повіт — 143, 146, 179, 186, 213.
Глуховський Конон — 202.
Глушська волость — 26.
Глячі (у Глячах) — 29.
Гнат — 112.
Гнайні (за Гнайними) — 29.
Гніздиливці, с. — 51.
Гніздиловичі, с. — 51.
Гнидиловичі, с. — 24.
Гнилий Тивич, р. — 29.
Говенович Мартин — 81.
Говенович Мисута — 17.
Говенович Стась — 86.
Голенчич Некраш — 95.
Головка Сенько — 7.
Голенки, с. — 239.
Голенищев Кутузов, примір-майор — 217, 222, 223.
Голенчицький жеребок — 20.
Головня, боярин — 116.

- Головченко Семен, жінка Аліона — 239.
Голоденко Іван — 191.
Голуб Конерантин Іванович, генеральний військовий бунчучний, — 139.
Голубничий Михайло — 170.
Гончар Григорій — 232.
Гончар Петро — 230.
Гончаренок Терентій, Федір — 229,
Гораїн — 17.
Горбань Яким — 233.
Горбаненко Матвій — 233.
Горбаченко Гаврило — 197.
Горбачовок Купрій — 170.
Горбища (на Горбищах) — 29.
Горбове, с. — 137.
Горбовців, поміщик — 185.
Гордович Іван — 53.
Гордович Филип — 53.
Горленко Лазар, прилуцький полковник — 134.
Горницькі, селяне — 113.
Горовий Федір — 236.
Горовенко Еміліян — 229.
Городець — 10.
Городецька волость — 37.
Городицький Василь — 229.
Городище (на Городиші) — 29.
Городище, р. — 192.
Городище, с. — 238, 239, 242.
Горки, м. — 186.
Горки, с. — 184.
Горленко Яким, генералький хорунжий — 178, 180, 181.
Горностаївці — 88.
Горностаї — 36.
Городно, див. Гродно —
Городненський див. гродненський —
Городницька сотня — 135.
Горох Нестор, жінка його Анна, діти їх: Ефросинія, Матрона, Прокіп, Роман — 226.
Горчаків, с. — 130.
Грамика Степан — 230.
Грезська волость — 36.
Гречані — 166,
Гречаний Степан, генеральний писар — 165.
Гречаний Федір — 166, 167, 168, 169, 180.
Григорівка, с. — 241.
Григорій Петро, сини Неруша — 188.
Григоревич Олїзар, боярин — 97.
Григоревич Григорій — 182, 183.
Григоревич Дмитрій — 184.
Гридич — 21.
Гриневичі — Гаврило, Яков, Іван, Охрим, Трушка, Мишка, Ждан, Яцко, Кирило, Іван, Данило, Жданець — 27.
Гриневиц Кунець — 29.
Гриневиц Лукаш, ключник — 70, 71.
Гриневицький Семен, Щепан, Ярош — 29.
Гриневичі — Данило, Жданець, Іван, Кирило — 8.
Гривчинович Война — 94.
Гриценко Кирило — 232.
Гриць — 116.
Грицько — 132.
Гришків Улас — 184.
Гришко — 188, 189.
Гродище, с. — 8.
Грожище, с. — 50.
Гродно, м. — 113.
Гродненська земля — 73, 101.
Гродненський повіт — 17, 19, 21, 64, 79, 80, 81, 84, 85, 94, 97, 100, 101, 103, 105, 107, 108, 109, 110, 113, 118.
Гродненська пуца — 89.
Гродненське староство — 70, 71, 90.
Громика Яків, діти його: Варвара, Козма, Мартин — 227.

Грудок (на Грудку) — 29.
 Грушеська волость — 26.
 Грязний Борис — 129.
 Губський Ничпор — 158.
 Гудигалівська служба — 25.
 Гудигалович Ян, Петро — 25.
 Гузоватий Ігнат — 231.
 Гузь Никита — 232.
 Гумнища (под Гумнищами) — 116.
 Гуренко Осип — 235.
 Гулевичі, с. — 50.
 Гусак, вошовий — 150.
 Густинський монастир — 130, 134, 136.
 Гутів, с. — 90.
 Гутник Евдокія, Парасковія, Ярина — 226.
 Гутник Афанас, Дмитрій, Парфен, Степан — 226.

Г.

Гедровичі, с. — 8, 16.
 Голембіовський — 184.
 Гранат Ждан — 95.

Д.

Давидів Яким — 236.
 Дайнеко Грицько — 185.
 Дакало Василь — 131.
 Дакало Миско — 131.
 Даманович Іван — 8.
 Дамонтович Іван — 137.
 Дамян — 28.
 Данилович Кузьма — 13.
 Данилович Клям — 8.
 Даниловичі — Богданець, Гаврилець, Костюк, Олешко — 13.
 Давковський Ігнат — 167, 168, 169, 170.
 Даровська — 195.

Даровський Іван — 193, 194, 195.
 Дашківка, м. — 188.
 Дворці, с. — 25.
 Дейманівка, с. — 134.
 Дейнечин, ґрунт — 132.
 Демиденок Данило — 184.
 Демидівське дворище — 30.
 Демидівський сорок — 81, 115.
 Демидович Прон — 14, 74.
 Демидовичі, дворище — 6, 14, 74.
 Демченко Алексій — 233.
 Демченко Андрей — 233.
 Демченко Василь — 223.
 Демченко Роман — 233.
 Демченко Федір — 233.
 Демченчиха Анна — 234.
 Демянка, с. — 188.
 Демянович Іван — 94.
 Денисів, дворище — 23.
 Денисківщина — 6.
 Деревци-урочище — 227.
 Дереречинька волость — 25.
 Десна, р. — 182.
 Дешковичі, селище — 191, 193.
 Дешхівці, с. — 28.
 Джига, Іван — 197.
 Дзівулський Андрей — 154, 155.
 Дільні Сорочинці, с. — 178.
 Дилидивченко — 236.
 Димитрович Гринь — 29.
 Дитятко — 117.
 Длешкович Назарко — 22.
 Дмитрій, під Рогачевський Козмо Демянській — 117.
 Дмитриченко Хвесько — 181.
 Дмитро — 28.
 Дмитрович — 111.
 Дмитрович Олізар — 11.
 Дніпро, р. — 38, 39, 129, 131, 141, 143, 145, 148, 182, 186.
 Добосна, р. — 117.
 Добрин, с. — 117.
 Добринівське, с. — 89.
 Добришів с. — 89.

- Довгоушів Семен, його жінка
Наталія, його сестра Усти-
нія — 226.
- Довечоровичі, с. — 33.
- Догодневич Антон — 116.
- Дойлад Симон — 26.
- Домашевич — 104.
- Домишлин, с. — 162, 163, 164.
- Дон, р. — 184.
- Донченко Трофим — 238.
- Дорогович, с. — 227.
- Дорота — 24, 77.
- Дорошевич Ёско — 17.
- Дорошевичі, дворище — 55.
- Дорошевичі — Андрієць, Про-
нець, Ходорець — 8.
- Дорошенко Петро — 234.
- Дорошовичі Дмитр, Остап — 8.
- Дрегалівський хутір — 225.
- Дробишевич Артим — 98.
- Дробишевич Данило Ходорович
— 90.
- Дрогичинська земля — 61.
- Дрозд Алексій — 135.
- Дружилівський двір — 67.
- Дружиловичі, маєток — 112.
- Друк Грицько — 170.
- Друченко Денис — 169.
- Дуб, с. — 7.
- Дубина Роман — 131.
- Дубиниха Анна, Агафія — 232.
- Дубовий, острів — 17.
- Дубко Пилип — 181.
- Дубленський — 7.
- Дубовичі, с. — 144.
- Дубогризенко Степан — 169.
- Дубровне, с. — 207.
- Дубновиця, с. — 116.
- Дубновицькі — 116.
- Дукшт — 187.
- Дулівщина, земля — 18.
- Дуло Василь, кухар — 68.
- Дунаїв, с. — 26.
- Дурдовичі, дворище — 6.
- Дурів, стародубський польков-
ник — 205, 206.
- Дурні, с. — 138.
- Душатин, слобода — 193, 194.
- Дущенко Лукян — 203.
- Дюрдевичі, дворище, потужники
— 28.
- Дягів, м. — 184.
- Дякувска — 155.
- Дяченко Федір — 231.
- Дяченко Афанасій — 231.

Е.

- Еверини (у Еверинах) — 116.
- Евлашкович Манець — 9.
- Евфросинія, донька Андрія Пу-
гача — 174.
- Ейшицька волость — 62.

Ж.

- Жабчичі, с. — 135.
- Жарин Атанас, війт — 196.
- Ждан — 25.
- Жданович Петро — 25.
- Желяч Богдан — 80.
- Желязо Іван — 201.
- Животок Павло — 237.
- Жигальський Матвій, жінка його
Евдокія, діти: Алексій, Мар-
тин, Марія — 227.
- Жиголки, с. — 196.
- Жигмонт I, король польський —
20, 21, 60, 62, 87, 94.
- Жигмонт III, король — 39.
- Жигмонт Аугуст, король поль-
ський — 22, 94.
- Жидихинський монастир — 89.
- Жмудська земля — 24, 51.
- Жолєнна, с. — 15, 31, 74, 105.
- Жолоб, с. — 26.
- Жоравка, стародубський пол-
ковник — 170.
- Жоравка, полковник — 197.
- Жоравлевич Дорош — 95.

- Жорославська волость — 17, 21, 93.
Жорославський повіт — 21, 22.
Жудлай Лукія — 235.
Жуки, с. — 139.
Жукович Степан — 14.
Журавель Андрій — 131.
Журавки, с. — 227, 228.
Жураковський Ірідіон, чернігівський преосвящений — 171.
Журильчичі, с. — 63.
Жученко Федір — 139.
- 3.
- Забава Василь — 236.
Забавенко Корній — 234.
Забиток (біля Забитка) — 29.
Забіла Кирило, мирг. сот. — 236.
Забор (на Заборі) — 116.
Заборовичі, с. — 19.
Завадовський Василь — 187, 188.
Загоровичі, острів — 93.
Загородний Іван, Роман — 235.
Загребелненко Іван — 131.
Задвіначі, с. — 7.
Задніпрянщина, Задніпрова лівобічна Україна — 127, 143, 182.
Задолже, с. — 8.
Заїзд, с. — 180, 181.
Займище, слобідка — 225.
Замішів, с. — 225.
Замішівське поле — 227, 228.
Занець — 10.
Заніманьскай Данило — 25.
Заполянн Богдан — 93.
Запороже, Січ 3. — 129, 141, 213.
Запорожець Іван — 231.
Запребоді, острів — 33.
Засидрани — 70.
- Засидранська волость — 97.
Засидранська слобода — 95, 97.
Захарія — 185.
Захож Мойсей — 236.
Заць Марк — 231.
Заць Яким — 231.
Зацук Герасим — 231.
Збойне — 39.
Здавівський жеребок — 21.
Зеленко Іван — 122, 123.
Зелепуга, державець жорославський — 93.
Землянка, с. — 144.
Зенкович Хведець — 9.
Зенковичі — 117.
Зінченко, козак — 186.
Зимниця, м. — 184.
Зиновієвич, литовський вельможа — 22.
Зинович Карп — 5.
Зноба, с. — 143.
Золотаренко Василь, п'яницький польковник — 138.
Золотоноша, город — 188.
Зохна — 79.
Зуб Осип — 232.
Зубаренки, козаки — 193, 194.
Зубенко Мойсей, його жінка Агафія — 238.
Зубовська служба — 25.
Зубрика, селянська родина — 41.
Зузинів — 63.
- 4.
- Іван (молодший) — 131.
Іван (старший) — 131.
Іван, селянин — 188.
Іван Баканів, зять — 181.
Іван, староста — 33.
Іванелевич Андрюшко — 114.
Іванівна Катерина — 188.
Іванець — 165.
Іванкевичі, с. — 8.

Іванківське дворище — 9.
Іванковичі, дворище — 55, 70.
Іванковичі, с. — 55.
Іванович Гаврило — 115.
Іванович Іван — 11.
Іванович Іван, ахтирський полковник — 166.
Іванович Йоаким — 192.
Іванович Карп — 8.
Іванович Кирило — 94.
Іванович Михайло — 62.
Іванович Прон — 7.
Іванович Рямко — 87.
Іванович Сергій — 15.
Іванович Хведько — 11.
Іванович Яків — 29.
Іванович Яць — 100.
Івановичі, с. — 6.
Івановичі Андрій, Василь, Роман — 8.
Івановичі Ледець, Павло, Семен, Федець — 94.
Іванченко Остап — 232.
Іваскович Мілько — 115.
Івахники, с. — 139.
Івашків Филип — 229.
Ігнатенко Прокіп — 233.
Ігнатенко Трофим — 232.
Ігнатенко Ярема — 155.
Ігнатівщина — 6.
Ігнатівщина, дворище — 15.
Ігнатівщина, земля — 87.
Ігнатович Степан — 8.
Ігнатович Федько — 18.
Ігнатовичі Василь, Іван — 8.
Ігнатовичі Василь Степан — 27.
Ігнатовичі Гаврило, Шитко — 9.
Ігор, князь — 56.
Ілляшенко Максим — 131, 133.
Ілько — 20.
Ількович Маць — 116.
Ількович Федор — 95.
Імхи — 227.
Інго, р. — 38.
Індурська волость — 120.
Індурський плебан — 115.

Індурські селяне — 120.
Іос — 20.
Іпут, р. — 227.
Ісаїв Гаврило, житель топальський — 184.
Ісаковичі, дворище — 54.
Ісеевич Антон — 184.
Істобицкий луг — 227.

Й.

Йововичі, дворище — 6, 17.
Йовович Степан — 8.
Йона, ігумен Каменського монастира — 192.

К.

Кабан Іван, Гришків син — 188.
Кавур Петро — 152.
Кавуренко Петро — 152.
Казикермен, м. — 132, 133.
Казимір, король — 23, 62.
Кайдановичі, дворище — 6, 13.
Калаур Федор, боярин — 90.
Калениченко Григорій — 234.
Калениченко Мартин — 234.
Калениченко Сава — 234.
Каменець, литовський повіт — 20.
Камянець Подільський, м. — 184.
Каменецька волость — 37.
Каменецький повіт — 63.
Каменський монастир — 192.
Кандиба Федір — 148.
Канів, м. — 133.
Канівський двір — 235.
Канівський повіт — 38.
Канівський, чернігівський війт — 235.
Кануновичі, дворище — 9.
Карабут, сотня — 204.
Карноухівське дворище — 88.
Карп — 168.

- Карпів Анна — 226.
 Карпів Максим, Никола, Созон — 226.
 Карпець — 9.
 Карпович Григорій, стародубський полковник — 191.
 Карпович Федець — 27.
 Картушин, с. — 188.
 Касперович Лаврентій, священник — 138.
 Катерина II. — 147.
 Катруша — 66.
 Кахна — 81.
 Кацевич Гринець — 99.
 Качан — 95.
 Качанівське дворище — 18.
 Качинці, с. — 113.
 Кашубенко Лесько — 181.
 Кащенко Ілько
 Кваченко Артем — 239; його жінка Марія — 239.
 Кваченко Павло — 240; його жінка Марина — 240.
 Кейдани, м. — 66.
 Кірдей, староста — 33.
 Кіт Семен — 25.
 Киваї с. — 184.
 Кигир Ждан — 90.
 Київ, м. — 45, 52, 123, 127, 135, 162.
 Київське воеводство — 25, 62.
 Київська земля — 59.
 Київське намісництво — 215.
 Кимбарович Марко — 138.
 Кипріян, ушенський староста — 171.
 Кирдій Іван, староста — 88.
 Кирик — 28, 203.
 Кириченко Андрей — 233.
 Киричко Корній — 168.
 Кирста Іван — 173.
 Кисель, браць. воевода — 183.
 Кіян Ісай — 232.
 Кіян Трофим — 232.
 Клевця маєток — 24.
 Кленус, полковий осаул — 235.
 Кленусів, двір — 235.
 Клецьке староство — 4.
 Клименко Андрей — 235.
 Клименко Федір — 231.
 Клишевич — 7.
 Клопович Глѣбо, боярин — 118.
 Клюси, с. — 206.
 Кневичі, (хутір) — 184.
 Книшевич Мартин Стенцевич — 90.
 Книшевич Охрим Олешкович — 90.
 Книшівська пуца — 61.
 Кнубівське, с. — 67.
 Кобильник Степан — 24.
 Кобилянка, с. 177.
 Кобринська, княгиня — 112.
 Коваленко Данило — 238.
 Коваленко Евстафій — 236.
 Коваленко Іван — 238.
 Коваленко Меланія — 238.
 Коваленко Яков — 235.
 Коваленко Грицько — 132.
 Коваль Василь — 232.
 Коваль Павло — 152.
 Коваль Федір — 132.
 Ковначина, с. — 16.
 Ковчин Андрій — 181.
 Кодне, м. — 117.
 Кожемяччі, дворище — 6, 14, 17, 74.
 Кожемяччі Ілля, Михайло — 14.
 Кожемяччі Ілько, Мим — 74.
 Кожичі, с. — 6.
 Козак — 79.
 Козак Ілля, жінка його Меланія; діти їх: Давид, Іван, Лаврен — 226.
 Козевич — 93.
 Козел, с. — 163.
 Козловичі, с. — 12.
 Козмидеманівська церков — 117.
 Конї Старі, с. — 31, 105.

- Кокошкин, полковник — 194.
Колажина (на Колажині) — 29.
Колбашчі, дворище — 15.
Коледич Луць — 97.
Колендович Клим — 5.
Колій Ходор — 10.
Колодеженске дворище — 7, 14.
Колодїївське, с. — 74.
Коломак, м. — 133.
Комаричі, с. — 186, 188.
Комишанська сотня — 196.
Комишна, м. — 158, 159, 172.
Кондратівщина — 29.
Кондратович Савка — 9.
Кониський — 212, 223.
Коноваловий пляц — 131.
Конон — 203.
Кононець, староста — 172.
Конотін, с. 153, 154.
Конотопи, с. — 190.
Конотопський уїзд — 224.
Конюхівщина, дворище — 16.
Конятин, с. — 183.
Копил Василь — 237.
Копилин, деревня — 188.
Коптевич Ониско — 5.
Коптевичі, дворище — 5.
Коревичі, дворище — 6.
Кореневич Сенько — 93.
Коресцель Каленик — 196.
Корець, м. — 187.
Корєвчичі — Аврам, Гриць, Іван,
Михайло, Олізар, Ждан — 28.
Корєвчичі дворище — 28.
Корман — 25.
Корноух Ігнат — 231.
Коровинці, с. — 130, 131, 132,
133, 176.
Коровка Григорий, державця —
187.
Королівка, р. — 227.
Королі Криниця — 224.
Короневич Андрій — 61.
Корпан Василь — 237.
Корпан Степан — 237.
Корсак — 196.
Корсакова слобода — 189.
Корсарова, с. — 187.
Короп, м. — 186.
Корсунь, м. — 184.
Корсунські межі — 39.
Корчаша (на Корчаші) — 29.
Корчичі, с. — 112.
Косачів, боярин — 185.
Косовець Іван — 236.
Косович — 12.
Костевич Станко — 62.
Костобобри, слобода — 171,
Кот Никифор — 236.
Котиха Марія — 231.
Котренські селяне — 113.
Котренський двір — 115.
Коробчиновий сорок — 76.
Корчичане — 112.
Корчичі, с. — 21.
Косаченко Тарас, ушенський
козак — 171.
Косачі, с. — 140.
Костенецький Григорій — 236.
Кохнович (Кохневич) Величко
— 8, 27.
Кохнович (Кохневич) Пилип —
8, 27.
Кохновичі, дворище — 14.
Кошевачі, с. — 88.
Кошевичі, с. — 33.
Кошковадович Михно — 19.
Кравець Федько — 196.
Кравченко Павло — 242; його
дочка Афрознія — 242.
Крайновичі, с. 10, 111.
Красій Андрій — 168, 169.
Красилівка, с. — 224, 233.
Красичин — 143.
Красновичі, слобода — 187, 188.
Красове, с. — 95.
Красотка Сергій — 232.
Кращина (за Кращиною) — 116.
Кременецький повіт — 26.
Кременчук — 39.
Креченки Михайло, Калистрат
— 196.

Кривда Леонтій — 232.
Криве, с. — 5.
Кривлі (у Кривлях) — 29.
Кривобік Василь — 196.
Кривці, с. — 187.
Кривчевичі, дворище — 6, 14.
Крижановський, гадяцький полковник — 213, 214.
Крива, рибалка — 131.
Крим, м. — 172, 173.
Крисів, м. — 39.
Кричів, м. — 185, 187.
Кролевичі Гринь, Шишко — 87.
Крубівський двір — 67.
Круків, м. — 185.
Крутобережжя, слобідка — 227, 228.
Крутояцький город, м. — 184.
Кубици — 227.
Кугучево, пусте селище — 191.
Кугученко — 164.
Кудинова Марія — 184.
Кудласько Іван — 133.
Кудлай Петро — 235.
Кудричі, с. — 6.
Кузьма Іванович — 27.
Кукович Степан — 74.
Кулаги — 194.
Кулешенок Евсей — 225.
Кунатович Роман — 84.
Кунашевич Василь — 18.
Куней — 22.
Куничинська земля — 6.
Купечичі, с. — 31, 50, 105.
Купрущовщина, дворище — 5.
Курейша Олехна — 90.
Курковичі, с. — 170, 189.
Курилович Мисець — 27.
Курозново, с. — 137.
Курочка Іван — 162.
Курянович Гринь — 17.
Курянович Днило — 17.
Курундевич Стецько — 86.
Кустовичі, с. — 21.
Кухаревичі, дворище — 54.
Кухтицьке дворище — 95.
Кухче, с. — 55.

Кушлуй, р. — 39.
Кушівщина, дворище — 75.
Кущичі, с. — 29, 50.

Л.

Лабенська волость — 103.
Лавренко Грицько — 179.
Лавреновичі — 22, 23.
Лаврик Федор — 131.
Лагищин, м. — 184.
Лазар, св'ященник — 198.
Лапотина, с. — 16.
Ларіон — 23.
Ларський, шляхтич — 197.
Ласницьке, с. — 70.
Ластівське дворище — 88.
Лауси (Москалі) Андрій, Федько, Лавріян — 185.
Лебедкине, озеро — 227.
Левенець — 167, 168.
Левенце, с. — 185.
Левків, м. — 143.
Левко — 26.
Лежайський Михайло, архимандрит новгородсеверського монастиря — 190.
Лемешевичі, с. — 27.
Лемешевичі, дворище — 6.
Леміш Богдан — 75.
Ленець — 9.
Ленкович Ігнат — 93.
Ленцевичі Наум, Хомя — 89.
Лепеха Леонтій — 231.
Лескович Папей Андреевич — 90.
Лескович Степан Омелянович — 90.
Леонтович Т. І. — 1, 127.
Лільська громада — 28.
Лінкевич Самійло — 194.
Лидин Хилмон — 78.
Линевський, староста — 133.
Липлянська волость — 36.
Липськ, м. — 49.

Лисенко, генеральний судия — 160.
Литва — 57, 66, 113, 120, 184, 185, 186, 188, 189.
Литовська (литовсько-руська) держава — 20, 21, 45, 49, 51, 52, 56, 61, 65, 99.
Литовське князівство — 192.
Литовські землі — 25.
Литовський повіт — 20.
Литвинська земля — 90.
Литвина Васса — 202, 203.
Литвиновичі, с. — 147.
Литківщина, дворище — 15.
Лихачів, с. — 184.
Лихогощевичі, дворище — 6.
Лихощевичі — 74.
Личківщина дворище — 9.
Лобки, с. — 154, 155.
Лобко Іван — 237.
Лобода Филип — 235.
Лозич Зинов — 61.
Локоть Сидор — 233.
Ломака — 97.
Ломіковський Іван — 138.
Лопата Семен — 237.
Лопачин, с. — 5.
Лохвиця, с. — 197.
Лохвицька сотня — 195.
Лоцман Іван — 231.
Лубенська слобода — 193.
Лука, с. — 25, 122.
Лукіянович Нестор — 29.
Лукіянович Яків — 29.
Лукіяновичі — 74.
Луцяненко Василь — 181.
Луцо — 20.
Любеч, м. — 163, 183.
Любецький повіт — 25.
Любещина — 163.
Любини, с. — 58.
Люблинська унія — 38, 52.
Люблинській Василь — 231.
Людківщина — 227.
Людківщина, с. — 230.
Людковщина, слобода — 186, 187.

М.

Магеровський, староста — 177, 131.
Мазепа Іван, гетьман — 134, 139, 142, 146, 149, 149, 150, 151, 152, 153, 162, 163, 192, 194, 198.
Мазовія — 61.
Макар — 94.
Маковичі — 83.
Максим, с. — 138.
Максим — 132.
Максим, державець — 133.
Максим, сотник — 131.
Максимович Богдан — 94.
Максимович Гаврило — 15.
Максимович Пронець — 22.
Максимовий сорок — 110.
Максимовичі Василь, Михалко — 94.
Макушенко Іван — 181.
Мала-Топала, м. — 184.
Маланенок Іван — 230.
Малі Будища, с. — 174.
Малішевський — 176.
Малиновський Іван, син Юрія, — 188.
Малишич Гринь — 5.
Малишичі, дворище — 5.
Малоросійська Колетія — 128, 211, 221.
Малоросія див. Україна.
Малохович Андрієвч — 8.
Малчичі, с. — 30.
Малюк Яков — 231.
Мальшевський, державець села Синина — 175.
Мамоничі Іван, Григорий — 14.
Мамоновичі, дворище — 6, 14, 74.
Мамоневичі — Іван, Григорий, — 74.
Манджола Іван — 178, 179.
Маневичі Павло, Гринець — 49.
Манець — 9.

- Мануйлович — 167, 168.
Манякович — 97.
Маняковичка Домна — 97.
Марина — 186, 187.
Марія — 225, 229.
Марія Семенівна, Омельковичка
пінська княгиня — 6, 7, 53,
61.
Марія, вдова — 242.
Марія вдова по Якові Литви-
ненку — 239; її дочка Ма-
рія — 239.
Маркевич Ол., історик — 161.
Маркович Андрій, підскарбій
війсковий генеральний —
201.
Маркович Андрій, прилуцький
полковник — 195, 196, 206.
Маркович Яків, генеральний під-
скарбій — 161, 212.
Мартинович Макар — 22.
Мартинович Ян — 110.
Мартянове болого — 228.
Марчинович Ян — 24.
Маско — 25.
Мачкович Йоско — 19.
Мартиновичі Мийлаш, Янець —
86.
Масевич — 9.
Масівичі, с. — 111.
Масловка, с. — 133.
Матвій — 131.
Матвієвичі Гаврило, Яцко —
8, 29.
Матвієвич Іван — 8.
Матвієвич Якуч — 19.
Матвієнко Даніло — 234.
Матвієнко Кирило — 234.
Матвієнко Мартин — 237.
Матій — 96.
Матюкевич Матій — 25.
Матюшенко Александер — 235.
Махнович, дворище — 9.
Махомет Никита — 231.
Мацївка — 130.
Мглин, м. — 197.
Медвежий острів — 74.
Медвидевич Іван — 8.
Межибоже, м. — 185.
Мезина, с. — 191.
Мелехович Масюта — 92.
Мелешкевич Антон — 22.
Мелешковий сорок — 115.
Мельниченко Гарасим — 240;
його жінка Дарія — 241.
Меншиков, князь — 195.
Меншик, князь — 187.
Метечичі, дворище — 7.
Мефедівка, с. — 160.
Мецислав, м. — 188.
Мінцевич Денис — 68.
Мірчичі, с. — 6.
Міськовичі, татарські князі —
65.
Миклашевський — 227.
Микита — 22.
Микитенко Карпо — 196.
Микитичі Опанасець, Василиць
— 8.
Микитичі Денис, Іван, Ілько
— 8.
Миклашевський, стародубський
полковник — 140, 185.
Микілаєвичі — 65.
Милевичі, с. 25.
Миленький Іван — 91, 96, 98.
Милорадович Гаврило, гадаць-
кий полковник — 130, 153,
157, 159, 160, 172, 173, 174.
Милостович Янко — 110.
Милошевич Михайло — 23.
Милошевичі Ян, Ман, Іван, Ва-
силь, Олешко, Сенюта — 23.
Міяля Филип — 233.
Мина — 23.
Миневич Захорко — 23.
Миневичі — 22, 23.
Минюта — 91.
Минютович Ігнат — 90, 91.
Миргородський полк — 181.
Мирон — 185.

- Мискович Борис, Пронець, Максим, Гринь — 8.
Миславський Атанасій, архімандрит Київопечерської лаври — 192.
Митлашівка, с. — 160.
Митченки, с. — 144.
Михайлів Антін, син Брегалів — 187.
Михайлів Микита, пивовар — 77.
Михайлович Захарій — 185.
Михеївщина — 6.
Михайлочко — 117.
Михевичі Василь, Емола — 15.
Михієвич Іван — 6.
Михно — 26.
Мичик Іван — 132.
Мишкович Сенюта — 95.
Мишлякович Говен — 58.
Млинівці, с. — 26.
Млини Нові, с. — 184.
Млодильчиці, с. — 15.
Многогрішний Дамян, детьман — 132, 138.
Мовчан Лукян — 237.
Мовчан Олексій — 237.
Мовчан, осаул — 178.
Могилів, м. — 36, 187.
Мозирський повіт — 32.
Мозирщина — 184.
Мозко — 10.
Можейкевич Федір, боярин — 91.
Мокіїв Антон — 229.
Мокра Дуброва, земля — 88.
Мокрина — 186.
Молодильчичі, с. — 14.
Молодькова, слобода — 197.
Морачна, с. — 9.
Мордачевське дворисьце — 11.
Мороз Никифор — 236.
Морозовичі, с. — 75.
Морочна, с. — 55.
Москаленко Микола — 239.
Москаль Федько — 186.
Москва — 142, 157, 166, 186, 188.
Московщина — 70.
Московщина, дворисьце — 6.
Мостки, с. — 227.
Мосціпан Клим, писар кролевецької сотні — 146, 147.
Мотелека Филип — 236.
Мотря, донька Теслички — 202.
Мотроневська земля — 115.
Мохонко Михайло — 242; його жінка Ярина — 242.
Мрин, м. — 198, 202.
Мрозовичі, с. — 5.
Мурашка — 184.
Мурашка Федір — 331.
Мурашкова війна — 184.
- Н.
- Нагірне, дворисьце — 6, 54.
Наровичі, дворисьце — 5, 13.
Насус — 62.
Науменковий ґрунт — 133.
Наумович Ялмух — 9.
Нацевич Матвій — 91.
Нацевич Пронь — 111.
Невля, дворисьце — 9.
Невниха Матрона — 231.
Неділя Нова, с. — 80.
Некипіль Мисей — 145.
Некрасів, с. — 179.
Некрасевич Гришко — 118.
Некрасевич Радько — 88.
Некрасевич Михно — 50.
Некрасі, с. — 191.
Некритий Гривцько — 196.
Неньківці, с. — 32, 33.
Неруш, житель чехівський — 188.
Нестеренко Роман — 237.
Нестерівщина, земля — 84.
Несторовичі Василь, Филип, Яцина, Ненадець, Дмитро — 74.

- Несторовичі, дворище — 15, 74.
Нетяженок Василь — 171.
Нечулюбка, с. — 184.
Ніжин, м. — 184.
Ніжинський полк — 218, 218,
222, 223, 238, 239, 241.
Ніс Анна Петрівна, донька при-
лудського полковника — 195.
Ніс Петро, прилудський полков-
ник — 195.
Нижегородський полк — 222.
Никитч Роман — 82.
Николай — 203.
Николаєнко Дмитрій — 233.
Николаєнко Осип — 233.
Николаєнко Роман — 233.
Никонович Хведько — 8.
Никонович Іваник — 7.
Нова Неділя, с. — 80.
Новгородок, м. — 183, 196,
242.
Новгородсеверський спаський
монастир — 144, 145, 191.
Новгородське Сіверське наміс-
ництво — 215.
Нові Млини с. — 184.
Новик Яким — 229.
Новицький І. П. — 1, 5.
Новиченок Іван — 184
Новозибківський уїзд — 224.
Новошичі, с. — 145.
Носалювський Яков — 233.
Носенко Петро, полковий сот-
ник — 179.
Носович Янко — 109.
Нюемське, с. — 113.
- О.**
- Обідовска, владителька села
— 131.
Обідовський — 132, 133.
Ободолець Кирило — 233.
Оболонь, с. — 161.
Обуховичі, бояри — 91.
Овруцька шляхта — 62.
Овчар Іван — 232.
Огронович, полковий обозний —
178.
Одельська волость — 96.
Ожеський повіт — 22.
Озерці, с. — 55.
Озеряни, с. — 25.
Окнинські селяне — 117.
Окуличі — 22.
Ольга, княгиня — 56.
Ольгимонтович — 97.
Олда (за Олдою) — 115.
Олекса, колодій — 78.
Олександр, король польський,
великий князь литовський —
23, 63, 94.
Олександр Юрієвич, князь —
93.
Олексенко Григорій — 236.
Олексій Василь — 186.
Олексич Василь — 29.
Олексич Степан — 6.
Олексич Яків — 29.
Олельковичка Марія, пінська
княгиня — 6, 7, 53.
Олельковички, с. — 6.
Олемяновичі, дворище — 6.
Олена, королева — 36.
Олена, жінка князя пінського —
18, 33.
Олена (Єлена), дочка Хромого
Якова — 184.
Олехновичі Іван, Кузьма, Савка
— 21.
Олешкович Кузьма — 29.
Олисеєнко Мирон — 232.
Олізар — 97.
Оліксичі, с. — 6.
Олісевич Іван — 95.
Олісевич Сенюта — 95.
Олишевичі, дворище — 8.
Олишівич Степан, Іван — 11.
Омелянєнко Матвій — 158.
Омелянєвичі, дворище — 14.

- Ониськовичі Лаврін, Семен, — 25.
Онищенко Антон — 232.
Онищенко Михайло — 231.
Онопрій — 79.
Оносикович — 25.
Оношкович Сенець — 29.
Онухтін, російський дідич — 189.
Опола, с. — 112.
Оерл, м. — 157.
Ореля, р. — 38, 182.
Орша, с. — 196.
Орлівка, м. — 161.
Орлик Филип — 163, 164, 168.
Осищенко Андрей — 235.
Осіпів Мартин — 185.
Осіпович Василь — 74.
Осіпович дворище — 74.
Осіповичі, дворище — 6.
Осмоловичі, дворище — 89.
Осніжичі — 22.
Особовичі, с. — 5, 13.
Оссолнеський — 183.
Остаповичі, дворище — 54.
Осташковичі, дворище — 9.
Остикович Радивил, воєвода — 62.
Острів, с. — 6.
Острожський Константин Іванович, князь, квівський воєвода — 32, 63, 65.
Острожський Януш, богуславський староста, князь — 39.
Ося — 112.
Офанас — 94.
Офанасович Дорофей, городненський соборний дякон — 94.
Охрім — 132.
Охрімович Архип — 191.
Ошмянський повіт — 24.
- П.
- Павлів Семен — 184.
Павлиха — 132.
Павло — 24, 95.
Павловичі дворище — 15.
Паволоч (Паволоцька руїна битва) — 132, 133.
Павтович Дорота — 26.
Павтович Станислав — 26.
Паволоч, м. — 133.
Паливода Іван — 170, 171, 181.
Палченко Михей — 225.
Палченко Онофрей — 225.
Панкович, осаул — 178.
Папірній Тимофій — 231.
Парахи, с. — 15.
Пархвенович Іван, землянин пінський — 60.
Пасічник Роман — 169.
Пасічниченко Лесько — 122, 123.
Патрикєвичі, дворище — 55.
Пастужайтис Адам і Бартломей — 26.
Пастужайтис Андрій Миколаєвич — 26.
Пастужайтис Дорота — 26.
Пастух Василь — 226.
Пастух Евфросинія, Матрона, Палагія, Уляяна — 226.
Пашевич Матій — 96.
Пашевичі — 98.
Пашко — 80.
Пашкова — 80.
Пашкович Андрій — 96.
Пашкович Васько — 9.
Пашковичка Алжбета — 96, 97.
Педика Влас — 236.
Пекарі, с. — 213.
Пелагія, вдова — 241.
Пелеш — 111.
Перевальчичі — 74.
Перевесте (під Перевестом) — 116.
Перека Пархом, обиватель з Митченко — 144.
Перекіп, м. — 133.
Перекрестів, полковник — 165.
Пекурівка, с. — 190.

- Перезики (на Перезиках) — 29.
Передоменки Андрей, Евтух — 152.
Переломський повіт — 22.
Пересмикович Мишко — 95.
Перепеличиха Марія — 231.
Перечковичі Гаврило, Богуш, Мицута, Гнат — 17.
Перхурович Сидор — 27.
Перхурович Якуб — 27.
Песакович Ізраїл — 50.
Песакович Нохим — 50.
Петербург, м. — 173, 195.
Петрачонок Лаврін — 229.
Петрашевич Стась — 11.
Петрашкович — 109.
Петревич Яцко — 8.
Петриленко Яков — 235.
Петровичі Миколай, Щефан, Юрій — 26.
Петрик, гетьман самозванець — 150.
Петрин — 9.
Петрович Станко — 100.
Петрович Максим — 9.
Петранович Михайло, Модон, — 16.
Петро В. — 130, 163, 176, 183.
Петро — 77, 79, 90, 188.
Петрович — 8.
Петрович Миколай — 97.
Петрович Жук — 92.
Петровевичі Михайло, Мордон — 4.
Петруша — 81.
Петухович Мартин — 11.
Петухів, м. — 184.
Петюта — 22.
Печатів, с. — 90.
Печерська Антонина — 173.
Пещанковичі, дворіще — 5.
Пещери, с. — 133.
Півневський хутір — 207.
Півторайкевич Павло — 63.
Підгір'є (на Підгір'ю) — 29.
Підлазник Олекса — 25.
Підлиска (на Підлисках) — 29.
Піна, р. — 9.
Пінне — 39.
Піпськ, м. — 111.
Піпська волость — 61.
Піпське князівство — 7, 10, 31, 49, 50, 54, 56, 66, 69, 88.
Піпське староство — 4, 5, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 27, 28, 29, 30, 31, 66, 89, 94, 95.
Піпський повіт — 22, 33, 53, 60, 90, 100.
Пісочинський — 143.
Піщаниковичі, дворіще — 16.
Пилипович Богдан — 27.
Пилипович Іван — 171.
Пирачівка, с. — 185.
Пихторівка, с. — 185.
Плешивець, с. — 145.
Плещине, дворіще — 27.
Плещичі, с. — 27.
Плоске (на Плоскому) — 29.
Площинці, с. — 70.
Плотник Аннкей — 225.
Плотниче, с. — 17.
Плошевичі, с. — 6.
Плошничя, с. — 6.
Площево, с. — 28.
Плещейв, путивльський воевода — 129.
Поболовський острів — 117.
Погара, м. — 154, 183, 186, 189.
Погарська сотня — 196.
Погребич — Гречаний Федір Степанович — 165, 166.
Подільське воеводство — 62.
Подніпровщина — 143.
Подолів, с. — 155.
Подолка Яцко — 169, 170.
Подолки, с. — 166, 167, 169, 170.
Подпрадів Іван Омеллянович, поміщик — 186.
Позний Гринь — 28.
Позолота — 6.
Покошичі, с. — 144.
Полісе — 5, 21.
Полісе Припетське — 52.

- Поліський повіт — 26.
Полиці (на Полицах) — 29.
Полиця — 28.
Половничич, дворище — 55.
Половки, дворище — 28.
Положків, с. — 97.
Полозович Іван, боярин пінський — 6, 7, 10.
Полоцк, м. — 184.
Полтава, м. — 150, 181.
Полтавська губернія — 224.
Полтавська Скарбова Палата — 224.
Полтавський полк — 150.
Полтавщина — 182.
Полуботок Павло, гетьман — 135, 161, 163, 164, 168, 169, 170, 175, 176.
Полуницький Василь — 163, 164, 165.
Полунка Яцко — 167.
Полюха, сторож — 60.
Полюхліб (на Полюхлібі) — 29.
Полюховичі Богдан, Сава, Кирило — 60.
Поляки — 129, 143, 183.
Польща — 34, 57, 113, 127, 182.
Понилевське дворище — 15.
Понурівка, с. — 188.
Попала Мала, м. — 184.
Попівка, с. — 147.
Попович Ефим — 233.
Поріче, с. — 94.
Поросче, с. — 27.
Порохно, с. — 143.
Порохонці, селяне — 143.
Поршевичі, с. — 92.
Посудичі, с. — 196.
Посудки, с. — 196.
Поталівське дворище — 55.
Поталова Зіновія — 185.
Поталовичі, с. — 55.
Потудичі, с. — 196.
Почаївська Юліянна, ігумена монастиря св. Пятниці — 50.
Почеп (під Почепом) — 184.
Почепівський уїзд — 191.
Почіп, м. — 183, 187, 197.
Правило Тарас — 237.
Пригарин (пустий ґрунт) — 132.
Пригочичі, дворище — 5.
Прийма Антін, сот. красноколядинський хорунжий — 238, 240.
Прикладники, с. — 67.
Прилуки, м. — 178.
Прилуцький полк — 177, 180, 204.
Прилюпа Василь — 184.
Припетське Полісся — 52.
Приякова часть — 123.
Приступа Іван — 13.
Приходки, с. — 160.
Продерненко Левко — 122, 123.
Прокоп — 101.
Прокопенко Микола — 241; його жінка Катерина — 241.
Проневич Ханець — 95.
Пронець — 63.
Пронь (каменецький) — 37.
Пса, р. — 191.
Пульх Андрій — 174.
Пулторановичі, с. — 33.
Путивль, м. — 185.
Путивельський князь — 38.
Путилівське дворище — 55.
Пчоленко Федір — 158.
Пясочинський — 183.
Пятниці св. монастир — 50.
- Р.**
- Радвилівці — 78.
Радвіль, князь — 62, 187.
Радвіль Юрій Миколаєвич, князь, городиенський староста — 79.
Радивоновичі, бояри — 91.
Радько, атаман — 134.

- Радюковичі Іванець, Жучко — 17.
Раженячі, с. — 137.
Разумовський, гетьман — 211.
238, 239.
Ракович Клим — 9.
Раковський — 84.
Ратенське староство — 113.
Ратів, урочище — 228.
Рачковичі Харитон, Левон — 8.
Рачихин Горпина, Ефросинія — 224.
Рачихин Іпатій, Яків, Евфим — 224.
Рашевичі Степан, Каленик, Михалко — 22.
Рашченко Хома, сотник роїський — 190.
Ревна, р. — 191.
Редька Кондрат — 168.
Ременів — 158.
Ржача, р. — 194.
Рашавка, м. 158.
Різник Кирило — 170.
Різник Киричок — 167.
Рига, м. — 133.
Ричин, м. — 157.
Рижиків Степан Григорієвич, козак, житель. погарський 186.
Рижкович — 10.
Рильщина — 186.
Римаренко Івашин — 168.
Римівський жеребок — 21.
Римкович Івашко — 11, 12.
Римкович Микита — 22.
Римкович Павло — 88, 109.
Ришкович Аврам — 111.
Рогачиха Марина — 232.
Роговець Андрей — 233.
Роговець Петро — 233.
Роговченко Антін — 237.
Роговченко Микита — 237.
Рогожинець, майно — 94.
Роман — 188.
Романенків садок — 122.
Романенко Іван — 169.
Романівка, м. — 186.
Романівка с. — 166.
Романович Богдан — 27.
Романович Богданець — 8.
Романович Іванець, Мисько, Радивон — 8.
Романович Яков — 22.
Романовичі Тимоша, Каленик — 27.
Ромашкевич Петро — 19.
Ромашкевич Стась — 19.
Ромни, м. — 133.
Роменський повіт — 130, 166.
Рогинці, с. — 213.
Росія — 1, 3, 38, 39, 52, 98.
127, 129, 137, 150, 182, 189,
Рославець, полковник — 191.
Роське майно — 68.
Рось, р. — 9.
Рохманів, с. — 139.
Рубежниця, р. — 227.
Рубець — 177.
Рубці Михайло, Ілля, брати — 137.
Руденко Николай — 234.
Рудівка, хутір — 181.
Рудій Михайло, Василь — 133.
Рудий Іван — 68.
Рудка, с. — 26.
Рудичі, дворище — 70.
Румянець — 147.
Румянцев, генерал — 128, 172,
211, 212, 213, 215, 222, 223,
224, 232.
Рураки — 25.
Русаки — 25.
Русанович Буланг — 85.
Русь — 3, 18, 46.
Русь Литовська — 4.
Руська Правда — 75, 76, 78.
Рухів, м. — 188, 189.
- С.
- Савельїв Іван, житель топальський — 184.

- Савицький Іван, приказчик — 235.
Савченко Семен — 241; його жінка Матрона — 241.
• Садовий Омелян — 237.
Сайко Іван — 236.
Салкевич Винаш — 115.
Саманів Влас — 231.
Самара, р. — 38.
Самбур Великий, с. — 241.
Самійлович, гетьман — 132, 138, 148, 152, 182.
Самородний Тимофій — 236.
Самусь — 187.
Самусиха Агафія Данилівна — 186.
Санко — 12.
Санець — 9.
Санцівщина, земля — 12.
Сапусенки Прокіп, Денне — 196.
Саражський уїзд — 193.
Сваричевичі, с. — 29, 53.
Сварків, с. — 161.
Свидригайло, великий князь — 59.
Святеке, ґрунт — 192.
Себастіанович Станислав — 93.
Сейм, р. — 182.
Сейневич — 189.
Сейневичка — 189.
Селедець Акилина, Евфросинія, Марія, Устинія — 226.
Селедець Ермола, Федір — 226.
Селедець Семен, жінка його Устинія, діти: Анна, Тетяна — 227.
Селехівщина, жеребок — 20.
Селіванович Лукіян — 116.
Селівановичі Стецько, Панкрат, Гаврило, Ортюх — 94.
Селище, с. — 31, 50.
Семен данник — 22.
Семенець — 9.
Семенович Іван — 7, 9.
Семенович Панюк — 29.
Семенович Юрій, князь — 112.
Семеняка Іван — 236.
Семеховичі, с. — 28.
Семіонівка, с. — 185, 186, 189.
Семиховичі, с. — 16.
Семянівка, с. — 148.
Сендецький Осип — 231.
Сеневич Хвер — 8.
Сенехович Андрієць — 20.
Сенько — 28.
Сенькович Іван, Левко — 8.
Сенюта — 115.
Сенютч Данило — 17.
Серб — 100.
Сергіїв Ісаак — 185.
Сергієвич Демко — 26.
Сердюк Федір — 168.
Серенок Андрій — 229.
Серники, с. — 18, 28.
Сілецький двір — 67.
Сіаченко Михайло, козак — 172.
Сірковичі, дворище — 55.
Сірники, с. — 9.
Сивович Андрій — 93.
Сидоренко Троцько — 132.
Сидоровичі, дворище — 6.
Сидра, р. — 19, 70.
Сизик Лаврік — 152.
Симаневич Гринцьо — 85.
Синни, с. — 175, 176, 196.
Синиченко Юсько — 181.
Синиченко Яков — 181.
Синівка, р. — 113.
Синій Колодезь — 228.
Синко, осадчий — 134.
Синченко Семен — 237.
Скиба Петро, Яцко — 133.
Скорик Николай — 235.
Скоропадський гетьман — 155, 156, 158, 166, 175, 193, 194, 207.
Скоропадський Яків, майор — 242.
Скорупа — 197.
Скочин, — 28.
Скригалівський наділ — 32.

- Сластюн Іван — 231.
 Сластюн Яким — 232.
 Стипченко Мартин — 152.
 Слуцько — 36.
 Сошна, с. — 10.
 Сорва Дмитрій — 232.
 Сьміла, м. — 132.
 Смичин, с. — 152, 177.
 Смолни, с. — 138.
 Смоляж, с. — 151.
 Смоляниновичі, дворіще — 16.
 Смужавинка (через Смужавинку) — 116.
 Сміян Феско — 134.
 Смяч, с. — 153, 154.
 Снарський Андрій — 93.
 Снарський сорок — 85, 109.
 Сник (під Сником) — 29.
 Сожарські зем'яни — 100.
 Соковнин, поміщик — 187.
 Соколячичі, с. — 11.
 Сольницька мавтність — 24.
 Соловець Федір — 229.
 Соловійв — 150.
 Сопіга Іван Семенович, воевода підляський — 117.
 Сопотко Андрій, городненський конюший — 114.
 Сорочинці, с. — 197.
 Сорочинці дільні, с. — 178.
 Сосиків Яким — 229.
 Сосницький повіт — 162, 171.
 Сосно, с. — 50.
 Сошка, с. — 7.
 Сошне, с. — 111.
 Спаса свв. монастир — 21, 112.
 Списколоси, с. — 26.
 Ставецький — 66.
 Ставецький двір — 67.
 Станіслав — 24.
 Станіславичка Барбара — 106.
 Станиш — 114.
 Станко — 100.
 Станченко Семен, жінка його: Ксенія, діти: Еким, Марія — 227.
 Старі Коні, с. — 31, 105.
 Старий Ярема — 132.
 Стародуб, м. — 224.
 Стародубівщина — 186.
 Стародубський полк — 192, 224.
 Стародубська сотня — 196.
 Староконська земля — 33.
 Староконці, с. — 32.
 Стахович — 213.
 Стаховський — 206.
 Стахів, с. — 14.
 Степан — 10.
 Степанів Яким, жінка його: Одар — 227.
 Степурка — 68.
 Стехів, с. — 11, 16.
 Стецевич Яцко — 8.
 Стрільниковичі Василь, Семен — 10.
 Стрільченко Яким — 181.
 Стародуб, м. — 183, 191, 194.
 Стародубський повіт — 130, 155, 175.
 Степанович Остап — 184.
 Степанович Сенько — 8.
 Стеренка с. — 187.
 Стефан — 132.
 Стехів, с. — 6.
 Стир, р. — 31.
 Ститичове дворіще — 95.
 Стальне, с. — 8.
 Стошаничі, с. — 22.
 Страдецькі селяне — 117.
 Страхівщина, дворіще — 6, 69.
 Страшинець, бунчучиний — 325.
 Стрільникович Василь — 7.
 Стрільниківське дворіще — 6, 74.
 Срібний Ілля — 237.
 Судієнко — 203.
 Сукович Федько — 100.
 Суковичі, дворіще — 9.
 Сула, р. — 39.
 Сумський слобідський полк — 239.

Супрун — 83, 188.
Супрунові сини Ерох, Микита,
— 188.
Сурувайнович Мильвід — 100.
Сурувайнович Милан — 100.
Сушківщина, жеребок — 20.
Сушвице, с. — 6.

Т.

Талочин, м. — 185.
Тановалівка, м. — 155, 156,
Тарасевич, сотник — 202.
Тарасенко Алексій — 236.
Тарасенко Карп — 237.
Тарасенко Осип — 237.
Тарновський — 22.
Татари — 38, 150.
Таценко Григорій — 237.
Тачевич Будка — 19.
Тачевичі Павло, Ян, Матій —
19.
Телесевич Стефан — 7.
Телеша — 111.
Темний Іван — 238; його жін-
ка Аліона — 238.
Темний Степан — 238; його
жінка Федосня — 238.
Теплів — 208, 209.
Теребенське майно — 6.
Теребниж, с. — 7.
Терехів Іван — 229.
Терешко, атаман — 131.
Тернавіот — 213.
Тесленок Данило, — 184.
Телещевич Степко — 10.
Тесличка Михайлиха — 202.
Тесля — 203.
Тимко Ситників зять — 181.
Тимофій, полковник — 191.
Тимошевич Михайло — 90.
Тимоха — 25.
Тимохівщина — 6.

Титовяни, маєток — 24, 25.
Титилківці, с. — 26.
Тихоходенко Максим — 234.
Тишків Лиско — 132.
Тишковський ґрунт — 131.
Тищенко Василь — 234.
Тищенко Герасим — 234.
Тищенко Іван — 234.
Тищенко Ефим — 237.
Ткач Федір — 181.
Ткач Кость — 181.
Ткаченко Іван — 234.
Ткаченко Тихон — 232.
Ткачі Ян, Якуб — 24.
Товстяк — 133.
Токарі, с. — 195, 196, 197.
Толокович, дворище — 74.
Толоковичі, дворище — 14, 15.
Толоковцевич Олекса — 10.
Толонцевич Олекса — 112.
Толочковичі (Толоцковичі) Гри-
горій, Тома, Ждан, Іван,
Ненад — 14, 74.
Томкевич, боярин — 103.
Топала, с. — 184, 224, 225, 226,
227.
Топальська сотня — 187, 224.
Торонка — 20.
Тормосич Трофим — 95.
Тоц — 20.
Трацький, пробош — 33.
Требський Войцех, адміністратор
староства городненського
— 70, 90, 93, 107, 108.
Требвища, урочище — 17.
Третяків, полковник — 134.
Трикова часть — 122.
Трифанівський — 213.
Тростянка, с. — 239.
Трофим — 186, 187.
Троки, м. — 36.
Троцьке воєводство — 36, 62.
Троцький повіт — 18, 62.
Трохим — 132.
Трохимовичі, дворище — 6.

Трубецьк, м. — 188.
 Трубецький уїзд — 188,
 Трубеш, р. — 192.
 Тузь Леонтій — 231.
 Тузь Федір — 231.
 Тулиголови, с. — 206.
 Туля, м. — 157.
 Тумаш Остап — 232.
 Тупичів, с. — 224, 231, 232.
 Тупій Дмитрій — 235.
 Тур Андрій — 172, 173.
 Тур Марко — 231.
 Турки — 143, 182.
 Турчин Максим — 229.
 Тютейковчї — 86, 110.
 Тютківщина, дворище — 87.
 Тютча (на Тютчи) — 144.
 Тясмин, р. — 38, 39.

У.

Углики, бояри — 94.
 Україна (Малоросія) — 52,
 127, 128, 129, 130, 135, 141,
 143, 146, 166, 167, 172, 176,
 181, 182, 183, 185, 186, 188,
 189, 192, 198, 204, 205, 206,
 207, 208, 211, 212, 213, 214,
 215, 216, 217, 224.
 Уланівська волость — 213.
 Уласенко Андрей — 236.
 Уласенко Іван — 237.
 Улїзко Тимош, хорунжий —
 139.
 Улянів, с. — 146.
 Умань, м. — 131.
 Уманьщина — 132.
 Унітська волость — 36.
 Усобич, урочище — 191.
 Устинови Филип, Нестор, Са-
 нець — 11.
 Учкуренко Іван — 233.
 Ушаки, с. — 185.
 Ушня, с. — 171, 172.
 Ущериц, с. — 160.

Ф.

Фалитів, м. — 49.
 Федір — 74, 132, 166,
 Федір, піп — 117.
 Федір Іванович Ярославич, пін-
 ський князь — 6, 7, 10, 32,
 58.
 Федькова Светохна — 33, 34.
 Федькович Мицутич — 102.
 Федоренки Валука, Василь —
 196.
 Федори, с. — 9.
 Филатів Михайло — 186.
 Филипів Анкії — 231.
 Фридрикевич Криштоф — 153.
 Фурсова — 33.

Х.

Халевці, с. — 227.
 Халїевичі, с. — 160.
 Халча, м. — 184.
 Ханна — 80.
 Харасїї, с. — 186.
 Харків, м. — 185.
 Харченко Григорій — 237.
 Харченко Іван — 179.
 Хвальчевський — 4, 5, 8, 9, 11
 13, 15, 17, 18, 28, 30, 31
 33, 49, 51, 63, 66, 67, 68
 75, 90.
 Хвальчевський Юрій, луцький
 біскуп — 36.
 Хведичі, дворище — 94.
 Хведько, Іванів син — 188.
 Хведорович Івашко — 29.
 Хведорович Оникей — 29.
 Хведорович Мартина, піп Купе-
 чицький — 31.
 Хверечич Євсей — 11.
 Хвеско — 133.
 Хвойна, с. — 30.
 Хильмонович Матвій — 92.
 Хлесновичі, дворище — 94.

Хмельівка, с. — 170, 171, 180.
Хмельницький, гетьман України
— 127, 129, 130, 131, 136,
137, 140, 141, 144, 158, 176.
Хмельницзна — 143, 185.
Хоботниха Марія — 231.
Хоботня Терешко — 231.
Ходаневич Жук — 201.
Ходик — 12.
Ходорович Николай, боярин —
92.
Ходоровичі Сербій, Іван, Гринь
— 10.
Ходоровичі Щепан, Войтко —
100.
Хойна, с. — 29.
Холодняк Петро — 242; його
жінка Анастасія — 242; се-
стра Марія — 242.
Холоповичі — 25.
Хэлче, м. — 192.
Хома — 25.
Хоменків земля — 194.
Хомич Яков — 116.
Хомиччі, дворище — 6.
Хомутовичі, с. — 9.
Хонцевич Євсей — 17.
Хонцевичі — 17.
Хоресківщина — 6.
Хороняста (під Хоронястою) —
116.
Хоцінович Яким — 4, 16.
Хрипківка, с. — 153.
Христович — 49.
Хричинович Яків — 33, 38.
Хромий Яков — 184.
Хруців, ніжинський полковник
— 202.
Худоній — 187.
Хурє Тимофій — 232.

Ц.

Царицни, м. — 173.
Цеценівці, с. — 26.

Цуків Іван — 229.
Цьолковична, с. — 89.

Ч.

Чайка — 132.
Чарниш Іван, полковник гадяць-
кий — 158, 168, 169, 173.
Чарниш Іван, судія військовий
генеральний — 147, 159,
169.
Чарнишева, вдова по ген. судії
— 146, 147.
Чарторійка, с. — 144.
Чарторийский князь — 28, 30.
Чарторийська княгиня — 26.
Чарторига, с. — 144.
Чауси (під Чаусами) — 184.
Чащичі, с. — 118.
Чеполовковичі, дворище — 16.
Червен, острів — 30.
Черевковець — 106.
Черкаси, м. — 70.
Черкаси (Черкашане), людність
41, 129.
Чернак Яцко — 87.
Чернацька слобода — 143.
Черненко Михайло — 235.
Чернецька маєтність — 184.
Черниченко Леонтій — 240;
його жінка Меланія — 240.
Чернигів, м. — 153, 183.
Чернигівська Скарбова Палата
— 128, 124.
Чернигівське воєводство — 138.
Чернигівське намісництво —
215.
Чернигівський полк — 129, 135,
177; 207, 240, 242.
Черникович Стась — 107.
Черниченко Алексій — 242;
його жінка Марія — 242.
Чернишенко Петро — 241; його
жінка Авдотя — 241.
Черториги, с. — 143.

Чехівка, с. — 188, 196.
Чеховський Никита — 194.
Чигирин, м. — 39, 131, 132,
133.
Чигиринщина — 182, 183.
Чинопович, дворище — 9.
Чичанка Солоха — 95.
Чміль Семен — 231.
Чолиговичі — 95.
Чорна, с. — 61.
Чорнів, с. — 27.
Чорніївські — 61.
Чорнишови Макар, Федір, Лоць
— 11.
Чорнонос Савка — 236.
Чубарів, с. — 186.
Чуйкевич Селин — 155.
Чулко Мартин — 186.
Чуль Іван — — 231.

Ш.

Шабаковичі, дворище — 16.
Шабалнів, с. — 201.
Шабановичі, дворище — 5.
Шаповалівка, с. — 158, 184.
Шапшанха Пелагея — 232.
Шаринцевичі, с. — 28.
Шаспичі, дворище — 5.
Шатила Филон, сосницький пан
— 202, 203.
Шатилиха — 202, 203.
Шатило — 203.
Шафонський Атанасій — 203.
Шаховський, князь — 197, 200.
Швець Яків — 287.
Швець Ювхим — 145.
Швидкий Лаврен — 203.
Швидчонок Прохор — 229.
Шелибенів — 104.
Шереметчиха Марина — 229.
Шестовичі, с. — 32.
Шикотинське дворище — 9.
Шило Павло — 236.

Шигуленко — 165.
Шандельський, сорочник — 105.
Шипелевичі, дворище — 6.
Шипелович, дворище — 11.
Широносевич Степан — 89.
Шиянівська земля — 7.
Шияновичі Остап, Василь, Ше-
шко — 7.
Шкалендій Трофим — 231.
Шкоденко Іван — 197.
Шкуратів, с. — 185.
Шмаланиновичі, дворище — 5.
Шматко Остап — 147.
Шолудченко Василь — 235.
Шульга Андрей — 232.

Щ.

Щенатин, с. — 117.
Щена Федір, боярин — 6.
Щепина Сьвятохна — 88.
Щерб — 118.
Щербаха Олена — 174.
Щербина — 132, 177.
Щербань Василь — 132.
Щербовичі — 118, 119.
Щука Семен — 24.

Ю.

Юдинів, м. — 185.
Юнцович Малох — 8.
Юрій — 62.
Юрій Семенович, князь — 112.
Юрївич Іван — 89.
Юркевич Павел, писар майстра-
товий — 153.
Юрківщина — 6.
Юрко — 25.
Юс — 104.
Юско — 149.
Югченко Яків — 232.
Юхма — 176.
Юхно — 79.

Юхта Юсько — 131.
Юцевич Малесць — 85.
Юцевич Маленхович Евсей —
100.
Юцевич Федець — 100.
Юшкевичі земляне — 7.

Я.

Яванович Сенько, піп — 31.
Яганус, гродненський писар —
86.
Ядвига, королева — 36.
Яків — 25.
Яким — 25.
Якимівщина, дворище — 15.
Якимович Охрім — 8.
Яковенко Іван — 131.
Яковлевич Кирило, отаман го-
родовий почепівський — 191.
Яковлевич Оліфер — 20.
Яковлевич Роман — 185.
Яковович Борис — 11.
Яковцович Василій — 113.
Яковчич Микита — 11.
Якуб — 114.
Якубенко Ігнат — 239; його
жінка Христинна — 240.
Якубович Гринь — 87.
Якубович Рожейко — 10.
Якубович Шимон — 115.
Якубович Тучій (Юцій) — 87.
Якушенко Андрій — 205.
Ян — 22.
Яневич Конон — 9.
Яневич Остап — 18.
Янівка, с. — 129.
Янко — 80.

Янкович Гостило — 86.
Янкович Родвіл, коленик — 11.
Янкович Юрій — 87.
Янковичі Матвій, Микола — 101.
Янковичі Матій, Богдан — 11.
Янус — 110.
Янушко — 78.
Янушкович Микита, Богдан, ко-
колесник городенський — 11.
Ярвецо м. — 184.
Ярема — 132.
Яремій — 7.
Ярвичі, с. — 29.
Ярославч Федів Іванович, пін-
ський князь — 6, 7, 10, 30
32, 58, 88, 92, 111, 112.
Ярославч Іван Висилевич, пін-
ський князь — 37.
Ярош — 24.
Ярмола — 111.
Ярмутовський Павло — 137.
Ясеневиці, дворище — 15.
Ятвед, масток — 25.
Яценко Демид — 241; його
жінка Анна — 241.
Яцолда, р. — 9.
Яшина (біля Яшини) — 29.
Яшунка (на Яшунці) — 29.
Яценко Козьма — 232.

Є.

Євтух — 9.
Єзерцьке, с. — 30, 31.
Єлтухович Пашина — 8.
Єлтуховичі, дворище — 8.
Єякович Стась — 10.
Єсипенко Семен — 236.

З М І С Т.

	СТОРОНА.
Вступне слово від редакції	III.
А. Форма селянського володіння землею в Литовсько-руській державі XVI в., написав М. Владімірський-Буданов	1—41
1. Дворища	4
2. Підметовий склад дворищ	5
3. Маєтковий склад дворища	13
4. Характер повинностей дворищ	18
Б. Селянське володіння землею в Західній Русі до половини XVI в., написав М. Владімірський-Буданов	43—123
I. Характер повинностей володіння землею і його форми	46—69
1. Чиншове володіння землею	49
2. Тягле володіння	51
3. Боярське володіння землею	59
4. Володіння на невірній службі	65
II. Права селян на землю	69—121
1. Жерела права власності селян до землі дідичення, розроблювання, купно, застав, надання	73
2. Права розпорядку	93
3. Права селян на землю від приватними володільцями	111
Додаток	121
В. Українські посполиті (1648—1783), історично-правничий начерк Олександра Лазаревського	125—216
Додатки	217—242

I.	а) Іструкція ген. Румянцова для переденя ревізії у нїжинському полку	217
	б) Ордер для нижегородського полку	222
	г) Ордер прїмер-майору Голинцеву-Кутузову	223
II.	1. Опись села Внукович	224
	2. Відомість про маєтковий стан посполитих с. Тупичева	231
	3. Відомість про маєтковий стан козакі і селян с. Красилівки	233
	4. Опись володіння сотного хорунжого Прийма в селї Гайворонї	238
	Показчик імен	243
	Зміст	271
	Похибки друку	273

